

"GAR-GAR"CHILIK

Устоз Носир Фозилнинг ёш-ялангни кўрганда “Ҳа, шоир” деб кўйиш одати бор. Тўғри-да, ёш бўлгандан кейин шеър-пеър ёзар, шеър ёзгач эса шоир бўлади-да. Дарвоқе, ёзиши ҳам шарт эмас, кўнгли ёш, ёш кўнгил — шоирликнинг ўзгинаси! Мабодо “шоир” бирор ножўя иш қилгудек бўлса, “Кўяверинг, шоиргарчилик-да, — дейди Носир ака, — лойгарчилик дегандай гап буям”.

Лойгарчилик, исрофгарчилик, арзонгарчилик... гар-гарчилик... Дарвоқе, арзонгарчилик дунёда камдан-кам кўрилган ҳодиса. Бўлган бўлса, шўро замонида бўлгандир: сайловлар арафасида, бирор сиёсий мақсад учун ёки анчайин тарғибот йўлига. Ҳозир ҳам шунга илҳақлар топилади. Бозор муносабатларига ўтилса, мол кўпаяди, ҳамма нарса арзонлашади, деди ислохотчи иқтисодчилар. Кутдик. Бир учи афсонага туташ гап экан... ҳийлагарчилик.

Дунёнинг бирор жойида арзончилик бўлади, деса, ишонманг. Даромад кўпайиши — бу энди бошқа масала.

Лекин арзонгарчилик бошқа жабҳаларга кўчгани рост. Биргина санъат соҳасини олайлик. Ёзмасдан туриб китоб чиқариш, чала-чулпа тажриба орқасида кинофильм яратиш, овоз-повоз бўлмаса-да, “юлдуз”лик даввоси... Хуллас — сохтагарчилик, ясамагарчилик, гар-гарчилик! Кино ёки телевидение атрофида антиқароқ кийинган (имиж-да!) бирортасини тўхтатиб, касб-корини сўрасангиз, “Продюссерман!” дейди виқор билан. Бу ҳунарнинг маъносига келганда эса чайналиб қолади: “Нима дейди, ҳалиги, анақа-де...”

Бу ҳолнинг “адвокат”лари кўплиги! Важ-карсонларининг турфа-туманлиги! “Кўяверинг, майли, чиқаверсин, бўлаверсин, бу ёғи эркинлик, бозор! Ҳозир танлаш-танланиш жараёни! Бора-бора ҳаммаси жой-жойига тушади”. Шунақами-кан? Қачон? Бир кун келиб жез тиллалик даввоси билан чиққандами? Дид-чи? Диднинг айнаши-чи? Бунга ким жавоб беради?

Пештахта тўла чала китоб, экранни хом-хатала фильм босган, бу ёқда қўлбола “юлдуз”лар базми!.. Бозор санъати, бозор адабиёти! Бозоридан ҳам кўнглингиз қолиб кетар экан. Ёки бозор деганлари тўрт-беш олғир тўпланиб олиб, эвини топиб “соққа” қилишими? Шугина холосми? Халқ манфаати-чи? Санъатнинг муқаддаслиги-чи?.. Расвогарчилик, расвогарчилик...

“Ишқ бошқа, ҳавас бошқа” деган гап бор элда. “Ойнаси бор кишининг бари Искандар эмас!” дейди ҳазрат Навоий.

Ўртадан чизик тортиш мавриди келмадимикан?

TAFAKKUR

Тафаккур

ИЖТИМОИЙ-ФАЛСАФИЙ, МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ ЖУРНАЛ

Бош муҳаррир
Эркин АЪЗАМ

Таҳририят:

Дамин ЖУМАҚУЛ

(масъул котиб)

Холли НОРБОЙ

(бўлим мудир)

Шоҳ САНАМ

(бўлим мудир)

Ольга ЖОЛДАСОВА

(бўлим мудир)

Наргиза УСМОНОВА

(саҳифаловчи)

Журнални безашда Машраб

НУРИНБОЕВ олган суратлардан

фойдаланилди.

Жамоат кенгаши:

Дилором АЛИМОВА

Абдулла АЪЗАМ

Мухсин АШУРОВ

Хуршид ДАВРОН

Нуриддин ЗАЙНИЕВ

Баҳодир ЗОКИР

Нажмиддин КОМИЛ

Султонмурод ОЛИМ

Хайридин СУЛТОН

Нурисломо ТҲЛИЕВ

Абдурахим ЭРКАЕВ

Тўлпбергенов ҚАЙИПБЕРГЕНОВ

Муртазо ҚАРШИБОЙ

Фарҳод ҲАМРОЕВ

Иброҳим ҲАҚҚУЛ

Муассис — Республика Маънавият ва маърифат кенгаши

Ўзбекистон Республикаси Матбуот ва ахборот агентлигида 0219-рақам билан рўйхатга олинган.

Матнларда фойдаланилган мисол, кўчирма ва маълумотлар аниқлиги учун муаллифлар жавобгардир.

Журналдан кўчириб босилганда манба кайд этилиши шарт.

Манзилимиз: 700047, Тошкент шаҳри, Мовароуннаҳр кўчаси, 6-уй

133-10-68

139-05-19

Журнал андозаси таҳририятнинг компьютер бўлимида тайёрланди.

“Шарк” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси босмахонаси. 700029, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41-уй.

2007 йил 17 август кўни босмахонага топширилди. Қоғоз бичими 70x100 / 16⁵ 6 босма тобқ. 3803-бўртма. Нашр адади 3000 нуска.

НИМА ДЕЙСИЗ, ЗАМОНДОШ?

Адолатли қонунлар — тараққиёт кафолати. *Олий Мажлис Сенати Қонунчилик ва суд-ҳуқуқ масалалари қўмитаси раиси Мавжуда РАЖАБОВА билан суҳбат.....4*

ЯНГИ АСР МУАММОЛАРИ

Собиржон ЁҚУБОВ. Ахборот жамияти: хаёлот эмас, ҳақиқат.....10

ЮРАК ТИЛГА КИРДИ

Сирожиддин САЙИИД. Ватан бўлмас Ватандан ташқарида.....16

БИЛЛУР ҚАТРАЛАР

Абдулла ҚАҲҲОР. Ижод жавҳари. *Охири*.....24

ТАҚДИРДАГИ ТАДБИРЛАР

Наим КАРИМОВ. “Шоирлик унвони бахтимдан туҳфа...”40

МАЪНО ВА МОҲИЯТ

Зухриддин ИСОМИДДИНОВ. Икки аёл.....46

SAHIFALARIDA

саҳифаларида

ТАРИХ САБОҚЛАРИ

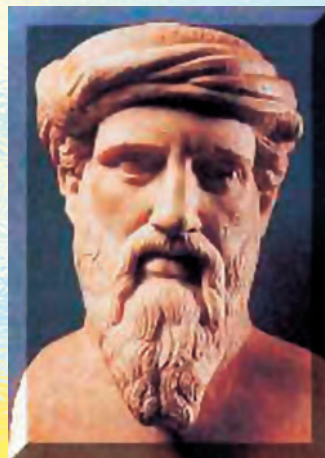
Умар РАШИДОВ. Ҳақсизликнинг аччиқ қисмати.....58

БУЮКЛИК ТИМСОЛАРИ

Чори НАСРИДДИНОВ. Кашфиётчидан чиққан ихтирочи.....64

МОҲИЯТ ЖИЛОЛАРИ

Шукур СОДИҚ. Пифагорнинг “олтин шеърлари”.....68

ТАЛҚИН ВА ТАДҚИКОТЛАР

- Фахриддин МУСАЕВ. Парламент ҳуқуқи нима?.....84
- Муталиб ҚОСИМОВ. Фолиблик шарти.....84
- Феруза ТОЙЛОҚОВА. Тараққиёт таянчи...86
- Ваҳоб ҚҶЧҚОРОВ. Шарқона демократия: ислохотлар уйғунлиги.....87
- Лаълихон СОБИРОВА. Тил — миллат шарафи.....88
- Рустам БОЙМАТОВ. Шахснинг сиёсий манфаатлари.....89
- Дилноза ҚАРШИЕВА. Ўзгараётган тушунча.....90
- Хотима ШАЙХОВА. Жамиятимиз мақсади.....91
- Зоҳиджон МАШРАБОВ. Андижоннинг ёши нечада?92
- Дилшод КАМОЛОВ. Қонунсиз даъволар химоячиси.....93
- Журналнинг инглизча мухтасар мазмуни.....95

НАВОЙ СОҒИНЧИ

Абдулла АЪЗАМ. “Сенга таважжух этгаймен...”.....74

ЖАВОНДАГИ ЖАВОҲИР

Баҳодир КАРИМ. Уқмоқлик саодати.....76

НИМА ДЕЙСИЗ, ЗАМОНДОШ?

Судларни жазоловчи ва фақат давлат манфаатларини ҳимоя қилувчи органдан қонун устуворлигини ва инсон ҳуқуқлари ҳимоясини таъминловчи органга айлантиришга қаратилган яхлит суд ҳокимияти тизимини шакллантириш вазифаси қўйилди ва муваффақиятли ҳал этилди.

Президент Ислом КАРИМОВнинг
“Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт
йўли” маърузасидан

ADOLATLI QONUNLAR — TARAQQIYOT KAFOLATI

*Олий Мажлис Сенати Қонунчилик ва суд-ҳуқуқ масалалари қўмитаси раиси
Мавжуда РАЖАБОВА билан сўхбат*

— Мавжуда опа, барчамизга яхши маълумки, инсоният азал-азалдан ер юзида адолатли ва фаровон жамият қуриш, муносиб ҳаёт кечириш йўлида тинмай изланиб келади. Одамзод ўз ақлини таниганидан буён бу борада қанчадан-қанча ғоя ва концепциялар илгари сурилган. Сиз таниқли ҳуқуқшунос олима ва тажрибали амалиётчи сифатида адолат ғоясининг жамиятдаги ўрни қандай мезонлар асосида белгиланади деб ўйлайсиз?

— Дарҳақиқат, инсоният учун ғоят муҳим бу саволга барча замонларда жавоб изланган. Буюк мутафаккирлар, ижодкорлар, давлат арбоблари бу ҳақда мунтазам бош қотириб келган. Адолат ғоясининг фалсафий маъно-мазмуни, юридик аҳамияти ҳар қандай онгли инсонни чуқур мушоҳада юриштишга ундайди. Ҳозирги даврда бу ғоя кўпроқ жамиятни ҳаракатлантирувчи, тартибга солувчи восита ҳисобланган қонунларда ўз ифодасини топаётганини таъкидлаш лозим. Қадимда буюк файласуфлардан бири “Адолат бу — қонундир, қонун эса адолатдир” деган хулосага келгани ҳам бежиз эмас. Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом муборак ҳадисларида “Адолат дин иззати, султон қуввати, раият тотувлиги, ҳамма яхшиликлар мезонидир”, деганлар. Мазкур ҳадис тарихда “қилич ва қалам соҳиби” сифатида танилган вазир Низомулмулкнинг “Сиёсатнома” асарида ҳам келтирилган. Адолатга берилган бу таъриф неча асрлардан буён ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. Адолатнинг “султон қуввати” дейилишига сабаб шуки, бирор давлатда қабул қилинаётган қонунлар ижтимоий масалаларни нечоғлиқ акс эттирган, яъни халқнинг хоҳиш-иродаси, эҳтиёжини қанчалик тўғри ифодалаган бўлса, ўша жойда у қарор топади.

Сирасини айтганда, адолат ғояси ҳаётнинг барча соҳаларида ўзига хос мезон вазифасини ўтайди. Шу ўринда буюк бобомиз Амир Темурнинг “Куч — адолатдир” деган шиорини алоҳида қайд этиш лозим. Ана шу олижаноб ғояга амал қилган Соҳибқирон тузукларида мазкур тамойил қуйидагича таърифланган: “Адолат ва инсоф билан Тангрининг яратган бандаларини

Ўзимдан рози этдим. Гуноҳкорга ҳам, бегуноҳга ҳам раҳм қилиб, ҳаққоният юзасидан ҳукм чиқардим”. Бу сўзлар Амир Темур салтанатида адолатпешалик нақадар муҳим тамойил сифатида амал қилганидан далолатдир.

Адолат ғояси ҳозирги замонда айниқса долзарб аҳамиятга эга. Шу боис биз қурмоққа бел боғлаган озод ва обод Ватан ғояси ҳам адолат тамойилига уйғун тарзда амалга оширилмоқда. Давлатимиз раҳбари Ислом Каримов истиқлолнинг дастлабки йилларидаёқ “Ислохотларимизнинг пировард мақсади битта. Бу ҳам бўлса адолатли жамият барпо этиш” деган фикр асосида бу борадаги мақсад ва вазифаларни аниқ белгилаб берган эди. Жумладан, адолат масаласининг жамият ҳаётидаги аҳамиятини таъкидлаб, Юртбошимиз бундай деган эди: “Халқ очликка, йўқчиликка, ҳамма нарсага чидаши мумкин. Аммо адолатсизликка чидай олмайди”.

Адолат ғояси муқаддас ислом динида ҳам жамиятнинг асосий мезони сифатида қаралади. Фикҳ илмига доир манбаларда ҳуқуқ ва адолат бир бутун тушунча деб ҳисобланган. Бу икки истилоҳ гўё тарозининг икки палласи деб тасаввур қилингани сабабли қозихоналар пештоқига айнан тарози тасвири туширилган.

— *Халқимиз буюк давлатчилик тарихига эга. Шу боис бизда давлат бошқаруви ва жамиятшунослик соҳасида бой тажриба тўпланган. Утмишда юртимизда одил судлов тизими, унинг ўзига хос хусусиятлари қандай бўлган?*

— Юртимиз тарихи, миллий маданий меросимиз ислом дини билан чамбарчас боғлиқ. Буни ҳуқуқшунослик тарихи мисолида ҳам яққол кўриш мумкин. Имом Бухорий ва имом Термизий, имом Мотуридий, Бурҳониддин Марғиноний, Абулайс Самарқандий каби ўнлаб алломалар бу соҳа ривожига беқиёс ҳисса қўшган.

Ислом ҳуқуқига оид тарихий манбаларда қайд этилишича, мусулмон жамиятида қонунлар ижросини назорат қиладиган асосий институт — қозилик маҳкамасида энг иқтидорли, тажрибали ва билимдон мутахассислар ишлаши талаб этилган. Энг муҳими, бу касб эгаларининг хулқ-атворини тартибга соладиган махсус одоб-ахлоқ қоидалари бўлган ва уларга қатъий амал қилинган. Унга кўра, қози босиқ-вазмин, кўп гапирмайдиган, ҳуда-беҳуда кулавермайдиган, ҳалол-покиза, дўст-ёрни кўпайтиришдан ўзини тиядиган, кўпчиликнинг диққатини жалб этмайдиган кийим-бошда юрадиган одам бўлиши талаб этилган. Бурҳониддин Марғинонийнинг “Ҳидоя” асаридида шу хусусда бундай дейилган: “Қозилик лавозими кишига юксак масъулият юклайди. Чунончи, бу мансаб инсон ҳуқуқларини муҳофазалаш ва жамиятни ноҳақликдан халос қилишни тақозо этади”. Ушбу асарда қайд этилишича, қози даъвогар ва жавобгарга, айбланувчи ва жабрланувчига бир хил муносабатда бўлмоғи, улардан бирортаси билан алоҳида суҳбатга киришмаслиги, ҳаттоки имо-ишора ҳам қилмаслиги, уларни мақтамаслиги, жавобларни эса маъқулламаслиги шарт бўлган.

Бир сўз билан айтганда, ислом ҳуқуқида қозилик ишининг одиллик тамойили асосида холис амалга оширилишига алоҳида эътибор берилган. Шариат ва фикҳ масалаларига бағишланган “Ҳидоя”, “Мажмаъ ул-мақсуд” ва “Мухтасар” асарларида қозилар ниҳоятда юксак маданият ва тафаккур соҳиби бўлмоғи зарурлиги ҳақида муҳим фикр-мулоҳазалар билдирилган. Одил судлов билан боғлиқ бундай мезон ва қарашлар ҳозирги вақтда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган.

— *Халқимиз ҳуқуқий демократик давлат, эркин фуқаролик жамияти барпо этмоқда. Бу эса қонун ижодкорлиги жараёнини мунтазам такомиллаштириб боришни тақозо этади. Парламентимиз бу борада қандай фаолият юритмоқда? Бу масалада муаммо ва қийинчиликлар борми?*

— Фалсафий жиҳатдан ёндашадиган бўлсак, жамият доимо диалектик ривожланишда, яъни ҳаракатда бўлади. Бошқача айтганда, қайсидир жиҳатлари билан эскирган жамият ўрнида янгича жамият барпо этилади. Бу ҳақиқат кишилик жамияти тарихида кўп бор исботини топган. Ўтган XX асрнинг охирида “социализм” ғоясига асосланган мустабид тузум таназзулга юз тутди. Унинг ўрнида пайдо бўлган янги мустақил давлатларнинг ҳар бири, жумладан Ўзбекистон ҳам ўзига хос тараққиёт йўлини танлади. Биз танлаган ҳуқуқий давлатчилик концепциясининг асосий хусусиятлари шундаки, уни амалга ошириш жараёнида халқнинг хоҳиш-иродаси, инсон ҳуқуқ ва эркинликлари биринчи ўринда туради, ривожланишда инқилобий усуллар эмас, балки тадрижий тараққиёт устувор аҳамият касб этади. Бундан ташқари, мазкур концепцияга асосан қонунларни ҳар томонлама такомиллаштириб бориш йўли билан жамият ривожини таъминланади. Шу маънода, ҳозир юртимиздаги қонунчилик жараёнлари ҳам Президент Ислом Каримов томонидан белгилаб берилган тараққиёт тамойиллари асосида изчил ривожланиб бормоқда. Бунда бошқа кўпгина масалалар қатори жамият аъзоларининг ҳуқуқий маданияти ва тафаккурини юксалтиришга алоҳида аҳамият берилмоқда.

Бугунги кунда парламентимизнинг қонун ижодкорлиги борасидаги фаолияти кўп босқичли бўлиб, дастлаб қонунчилик ташаббуси субъекти томонидан муайян соҳага тааллуқли масалалар юзасидан қонун лойиҳаси тайёрланади. Лойиҳа қуйи палатада бир неча бор муҳокамадан ўтказилиб, такомиллаштирилади ва депутатлар томонидан овоз бериш йўли билан қабул қилинади. Кейин у Сенатга тақдим этилади. Сенатда бу қонун белгиланган тартибда муҳокамадан ўтиб, ё маъқулланади, ёки рад қилинади. Рад этилган қонун қуйи палатага юборилади ва келишув комиссияси тузилиб, шу асосда у қайтадан тайёрланади.

Бундай мураккаб жараёнлар қабул қилинаётган ҳар бир қонуннинг мукамал бўлишини таъминлайди. Албатта, бу соҳадаги фаолиятда айрим нуқсонлар учраши табиий ҳол. Аммо ҳал этиш имконияти бўлмаган муаммо йўқ. Ҳар икки палата ўзаро ҳамкорлик ва ҳамжиҳатликда фаолият юритса, шубҳасиз, кўзланган мақсадга эришилади. Айни вақтда парламентда ана шундай муҳит қарор топган. Эндиги вазифа — барча куч ва имкониятларни сафарбар этиб, қонунларнинг сифатини янада оширишдан иборат.

— *Жамият ҳаётини маънавий-ахлоқий қадриятларсиз тасаввур этиш қийин, албатта. Сизнингча, маънавият, ахлоқ ва қонуннинг муштарак жиҳатлари нималарда намоён бўлади?*

— Ҳар қандай жамиятда ҳам фаровон ҳаёт таъминланган бўлса-ю, маънавий ва ахлоқий қадриятлар эътибордан четда қолган бўлса, унинг фуқаролари ҳақиқий бахту саодатга эришолмайди. Янада аниқроқ айтганда, ундай жамиятда фақат зўр ва зар ҳукмрон бўлади. Бу эса алал-оқибат жамиятни таназзулга олиб боради.

Маълумки, маънавият деганда биз инсоннинг ички кечинмаларини, ён-атрофда бўлаётган воқеа-ҳодисаларга онгли муносабатни, уларнинг туб моҳиятини англаб, дунё неъматларидан баҳра олиб яшашни тушунамиз. Маънавият шундай кучки, у кўр-кўрона эмас, балки чуқур мушоҳада-мулоҳаза асосида оқни қорадан, яхшини ёмондан ажрата олишни тақозо этади. Юксак маънавият барқарор бўлган жамиятда ахлоқий қадриятлар ҳеч қачон заволга юз тутмайди. Чунки маънавий қадриятлар ҳам, қонун, ҳуқуқ, бурч ҳам айнан ахлоқий қарашлар негизидан юзага келади.

Ахлоқ ва ҳуқуқнинг ўзаро муштараклиги қонунларда ўз аксини топади. Инсоннинг хулқ-одобини ва дунёқараши эса аввало унинг ахлоқида намоён бўлади. Таъкидлаш жоизки, ахлоқий қарашлар ҳуқуқий қарашларга нисбатан анча кенгдир. Ҳуқуқий қарашлар қонун билан тартибга солинадиган, яъни олий юридик кучга эга бўлган мажбурий меъёрлар мажмуасидан иборат. Бироқ жамият ҳаётининг барча соҳаларини қонун асосида тартибга солиш иложи йўқ. Баъзи ўринларда ахлоқий қарашлар, хусусан, урф-одат ва удумлар қонундан устун бўлиши ҳам мумкин. Улар одамлар томонидан миллий қадрият даражасида ихтиёрийлик асосида амалга оширилади. Лекин буни қонунга қарши қўйиш нотўғри. Шунинг учун ҳам бугун юртимизда умуминсоний, миллий ва маънавий қадриятлар устун қўйилиб, шахснинг шаъни ва кадр-қиммати ҳеч нарса билан ўлчаб бўлмайдиган олий қадрият деб баҳоланмоқда. Буни Конституциямиздаги “Инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни, кадр-қиммати ва бошқа дахлсиз ҳуқуқлари олий қадриятдир” деган қоида ҳам тўлиқ тасдиқлайди. Бинобарин, маънавият, ахлоқ, қонун муштарак тушунчалар бўлиб, бири иккинчисини тўлдириши баробарида доимо бир бутун ҳолда намоён бўлади.

— *Инсон ҳаётининг фалсафий маънода йил фаслларига менгзаш мумкин. Мутасаввиф боболаримиз таъбири билан айтганда, инсон камолотга эришиш учун турфа йўллари — тариқат босқичларини босиб ўтиши зарур. Ҳар бир одам етуқлик ва комиллик сари интилар экан, бирон бир ғоя ёки ҳикматга таянади. Шу нуқтаи назардан, Сиз ҳаётда қандай ғоя ёки шиорга амал қиласиз?*

— Ҳар бир инсоннинг алоҳида субъектив қарашлари борлигини ҳеч ким инкор этмаса керак. Унинг дунёқараши ва тафаккури ўзи яшаган муҳит, оила, жамият билан чамбарчас боғлиқ бўлади. Инсон ҳаёти давомида бир қанча даврни босиб ўтади. Уларнинг ҳар бири инсон тафаккурини бойитиб, уни етуқлик ва комиллик пиллапоялари сари бошлайди. Гўдаклик ва кексаликни ҳисобга олмаганда, ораликдаги икки давр инсоннинг маънавий баркамол бўлиши, фикр ва дунёқарашининг такомиллашувига хизмат қилади. Шу сабабли у доимо изланиш ва интилишда бўлади. Бунда кишининг нимага эътиқод қилиши ўта муҳим аҳамиятга эга. Шу маънода, муқаддас ислом дини ва ҳуқуқшунослиги манбалари, тариқат таълимотлари ва уларнинг намояндалари ҳақида битилган фалсафий асарлар мен учун беқиёс маънавий хазинадир. Шунингдек, илмий-бадиий, жумладан ҳуқуққа оид адабиётлар тафаккуримга қанот беради, десам, асло муболаға эмас. Шу ўринда айтиш жоизки, мен таваллуд топган Бухорои шариф замида етти пир қўним топган. Нақшбандия тариқатининг асосий шиори бўлган “Кўнглинг — Оллоҳда, қўлинг — ишда бўлсин” деган ғоя мен учун ҳаётини дастуриламалдир. Бундан ташқари, нақшбандия тариқати пирларидан бўлмиш Хожа Ориф Ревгарийнинг “Орифнома” асарида битилган қуйидаги ўғитларга жуда-жуда амал қилгим келади: “Шам каби мулойим бўл ва ўзинг ёниб оламни мунаввар айла. Игна каби ўзинг яланғоч қолиб, ўзгаларни кийинтир ва бировларни бировлар билан пайванд эт. Оллоҳ таоло ҳузурига олиб борувчи йўл соч толаси каби нозик ва ингичкадур. Тойиб йиқилишдан хушёр бўл”. Очиғи, кимнингдир оғирини енгил қилсам, унга йўл-йўриқ кўрсатсам, ўзимни бахтиёр сезаман. Тўғрисўз ва ҳалол бўлиш, одамлар ишончини қозониш, айбни бировдан эмас, ўзимдан қидириш, виждонан меҳнат қилиш — булар менинг ҳаётини қоидаларимдир.

— *Бугун инсоният янги даврга қадам қўйди. Ахборотлашув ва глобаллашув даври деб аталаётган бугунги мураккаб замонда миллий ўзликини сақлаб қолиш асосий масалага айланмоқда. Бундан ҳуқуқ соҳаси ҳам мустасно эмас, албатта. Бундай шароитда мамлакатимиз миллий ҳуқуқ тизими истиқболларини қандай тасаввур этасиз? Сизнингча, бу борада нималарга кўпроқ эътибор қаратиш зарур?*

— Мустақиллик йилларида қўлга киритилган бир-биридан улкан ютуқлар, эришилган муваффақиятлар чуқур таҳлил қилинса, мамлакатимизда ҳар томонлама самарали ҳуқуқ тизими шаклланиши маълум бўлади. Бугунги кунда юртимизда мазкур тизимнинг деярли барча соҳалари қонуний асосга эга. Хусусан, миллий қонунчилигимизда ўндан ортиқ кодекс мавжуд. Улар ҳуқуқ тизимида эътиборга молик ҳужжат саналади. Шу билан бирга, биз ўтган даврда ҳар бир соҳага тааллуқли кўплаб қонунларнинг такомиллашувига эришдик. Масалан, кейинги икки йил давомида мамлакатимизда бир қанча янги қонунлар қабул қилинди. Қонун ижодкорлиги билан бевосита боғлиқ бўлган “Қонун лойиҳасини тайёрлаш ва Қонунчилик палатасига киритиш тўғрисида”ги янги қонун шулар жумласидандир. У келгусида ҳуқуқ тизимини янада тараққий эттиришга хизмат қилиши тайин.

Бугун жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни ислоҳ қилиш ҳамда модернизация этиш мақсадида юртимизда махсус дастурлар ишлаб чиқилган бўлиб, уларнинг ижроси изчиллик билан таъминланаётир. “Давлат бошқарувини янгилаш ва янада демократлаштириш ҳамда мамлакатни модернизация қилишда сиёсий партияларнинг ролини кучайтириш тўғрисида”ги конституциявий қонуннинг қабул қилингани шу йўлдаги жиддий қадам бўлди. Ана шу қонун қабул қилинганидан сўнг бир қанча қонунларга қўшимча ва ўзгартиришлар киритилиб, янада такомиллаштирилди. Шунингдек, мамлакатимиз Конституциясининг 89-моддаси, 93-моддасининг 15-банди, 102-моддасининг иккинчи қисмига тузатиш киритиш тўғрисидаги қонун қабул қилинди. Мазкур қонунлар 2008 йил январдан кучга киради. Улар ўз мазмун-моҳияти билан миллий ҳуқуқ тизимининг истиқболларини белгилаб берувчи қонунлардир.

Мамлакатимиз Конституциясида белгиланганидек, ҳар бир киши фикр эркинлигига эга. Шу боис ҳар бир юртдошимиз қонунчиликни такомиллаштириш, турли давлат идоралари, ташкилот ва муассасалари фаолиятини яхшилаш, жамият фаровонлигини ошириш билан боғлиқ фикр ва таклифларни бемалол билдириши мумкин. Қисқаси, тараққиётга нафи тегадиган ҳар қандай фикр албатта инobatга олинади.

Ҳозирги пайтда жамиятимизда барча тармоқлар қатори ўзини ўзи бошқариш идоралари фаолиятига ҳам алоҳида эътибор берилаяпти. Бу борада тегишли қонун қабул қилинган. Лекин фуқаролардан мазкур қонунни такомиллаштиришга доир таклиф ва мунозабатлар келиши давом этмоқда. Шуниси қувончлики, уларнинг аксариятида ўринли фикрлар бор. Ҳозирда парламентада мазкур қонунни такомиллаштириш бўйича ишчи гуруҳи фаолият юритмоқда. Унга Самарқанд вилояти Пахтачи туман “Маҳалла” жамғармаси раиси Исмат Санаев йигирмадан ортиқ таклиф жўнатган. Бу эса юртдошларимизнинг миллий ҳуқуқ тизими ва қонун ижодкорлиги жараёнига бe-фарқ эмаслигидан далolatдир.

— *Ҳар бир даврнинг ўзига хос муаммолари, чигаллик ва вазифалари бўлади. Ҳозирги даврда жамоат арбоби, зиёли, қолаверса, она сифатида сизни нималар кўпроқ ўйлантиради?*

— Ёшлар тарбиясини бугунги куннинг энг долзарб масаласи деб ҳисоблайман. Чунки бу масала ҳам сиёсий, ҳам ахлоқий аҳамиятга эга. Ёшлар тарбияси билан мунтазам шугулланиш, улар учун изчил тарбия дастурлари ишлаб чиқиш олдимизда турган муҳим вазифадир. Маълумки, инсон ҳаётида ўсмирликдан 30 ёшгача бўлган давр энг нозик ва мураккаб босқич саналади. Ана шу даврда инсон ҳар томонлама шаклланиб, ҳаётда ўз ўрнини топади. Шунини эътироф этиш жоизки, ҳозирги ёшларнинг дунёқараши, ақлий ва жисмоний ривожланиши илгаригига нисбатан бир неча баробар юқори. Ахборот технологиялари, интеллектуал ривожланиш туфайли ёшлар онги тез ривожланмоқда.

Улар компьютердан тортиб мураккаб технологияларгача фойдаланиш имкониятига эга. Бу — масаланинг бир қирраси. Бошқа жиҳатдан эса улар улкан ахборот оқимига тўқнаш келаётир. Бунинг фойдаси билан бирга салбий жиҳатлари ҳам йўқ эмас. Биринчидан, интернет тармоғига кирган истеъмолчига ахборотнинг қайси бири тўғри ёки нотўғрилиги маълум бўлмайди. Бу эса ёшларнинг уни тўғридан-тўғри қабул қилиб, ўзича хулоса чиқаришига олиб келяпти. Ахборотлаштириш жараёнининг туб моҳиятини англаш ва тегишли хулоса чиқариш инсондан зарур даражада билим, малака талаб этади.

Бундан ташқари, ёшларимизни Ватанимиз истиқболини кўролмайдиган айрим бузғунчи кучлар таъсиридан ҳам асрашимиз лозим. Бунинг учун уларнинг онгу шуури ва тафаккурига миллий ўзлик, ватанпарварлик туйғусини янада чуқурроқ сингдириш зарур.

Ёшлар тақдирига ғамхўрлик қилиш ҳар бир юртдошимизнинг шарафли бурчидир. Тарбиянинг асосий ўчоғи саналмиш оилада ёшлар келажаги учун мустақкам замин яратишимиз керак. Ғўдак оила, боғча, мактаб, лицей ёки коллеж, олий ўқув юрти каби масканларда таълим-тарбия олиб, инсон сифатида шаклланади. Шундан кейингина у жамият тараққиётига муносиб ҳисса қўша олади. Биз бу жараёнда уларга қўлдан келганча ёрдам беришимиз лозим. Илм олиш, ишга жойлашиш, ҳаётда ўз ўрнини топиб кетиш йўлида ёшлар ёрдамга муҳтож. Президентимизнинг яқинда эълон қилинган “Ёш оилаларни моддий ва маънавий қўллаб-қувватлашга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Фармони ёшлар ҳақида қайғуришнинг юксак намунасидир. Ёш оилалар учун зарур шарт-шароит яратиш, уларни тураржой билан таъминлаш мақсадида кредит ажратилиши ҳам беқиёс ғамхўрликдан далолат.

Биз ҳаётимизга файзу тароват бағишлаб келаётган кексаларни ҳам эътибордан четда қолдирмаслигимиз лозим. Ёрдамга муҳтож кишиларга меҳрмурувват кўрсатиш халқимизга хос фазилат. Айниқса, нуроний отахон ва онахонларимизга моддий-маънавий жиҳатдан кўмак бериш ҳар биримизнинг инсоний бурчимиз саналади. Ҳаётда бир оғиз ширин сўз ҳам инсон кўнглини тоғдек кўтариб юборади. Шу боис кексаларимиздан меҳримизни аямаслигимиз керак.

— Сизнингча, мамлакатимизни янада тараққий эттиришда ватандошларимиз олдида турган энг муҳим вазифалар нималардан иборат?

— Ҳам маънавий, ҳам иқтисодий жиҳатдан юксалган жамиятдагина киши муносиб турмуш кечириши мумкин. Ана шу эзгу мақсадга эришиш учун илғор технологияларни ўзимизда ишлаб чиқаришимиз зарур. Юртимиз Хоразмий, Фарғоний, Бухорий, Термизий, Беруний, Ибн Сино, Форобий, Мирзо Улуғбек, Навоий каби кўплаб буюк алломаларга бешик бўлган. Халқимизда “Оққан дарё оқаверади” деган ҳикматли нақл бор. Бинобарин, иқтидорли ёшларнинг қизиқшини инobatга олган ҳолда уларнинг истеъдодини мураккаб технологиялар яратишга йўналтиришимиз керак. Уларни нафақат ижтимоий, балки табиий йўналишлар, хусусан, физика, кимё каби фанлар ҳамда мураккаб технологияларни ўзлаштиришга жалб қилиш даркор. Бу эса мураккаб замонавий технологияларни ишлаб чиқариш ва экспорт қилиш имконини беради.

Олимларнинг эътирофича, тараққиётга эришиш жараёнида инсон омили ҳамisha бирламчи ҳисобланади. Статистик маълумотлар шуни кўрсатадики, мамлакатимиз аҳолисининг каттагина қисми ёшлардан иборат. Шу сабабли ёшлик омилидан оқилона фойдаланишимиз зарур. Хуллас, мамлакатимиз тараққиёти кўп жиҳатдан ёш авлоднинг ақл-идроки, маънавияти, билим ва тафаккурига боғлиқ.

Холли НОРБОЙ суҳбатлашди.

АХБОРОТ ЖАМИЯТИ: ХАҲОЛОТ ЕМАС, НАҚИҚАТ

*Мувозанат ва мурося — янги давр
тамаддунининг икки меҳвари*

Мамлакатимизда бўлиб ўтган халқаро миқёсдаги анжуманларнинг бирида даниялик журналист Майкл Андерсен билан танишиб қолдим.

У Копенгаген радиосининг Марказий Осиё бўйича мухбири экан. Маълумки, аксарият Фарб журналистлари бирёклама танқидга хийла ўч бўлади. Шов-шув, сенсация ҳукмрон бўлган муҳитда кимнидир бадном этиш, шаънини ерга уриш одатий ҳол ўлароқ қабул қилинади. Баъзида эса бунга холислик ва жонкуярликдан кўра ғаразғўйлик майллари кўпроқ аралашади. Бироқ Майкл Андерсенни бу тоифадаги журналистлар сирасига қўшиб бўлмасди. Ўзаро мулоқот жараёнида мен бунга амин бўлдим. Чунки у ахборотнинг ҳақиқий мазмун-моҳиятини бошқалардан кўра яхшироқ тушунади. Бундай дейишимнинг боиси бор, албатта.

Гап шундаки, кейинги йилларда бир қанча нуфузли халқаро ташкилотлар томонидан дунё миқёсида ахборот технологияларининг тараққиётига тааллуқли кўплаб ҳисобот ва маърузалар тайёрланмоқда. Уларнинг деярли барчасида Дания ахборот технологиялари ривожини бўйича олдинги ўринда бораётгани қайд этилган. Хўш, яқин-яқингача катта сиёсат майдонидан номи кўпам тилга олинмайдиган, устига устак, ҳалигача конституциявий монархия тузумида яшарётган мамлакатнинг ахборот жамиятига ўтиш бораси-

да бундай илғорликни қўлга киритишининг сири нимада? Бу саволга Майкл куйидагича жавоб берди:

— Даниянинг ахборот жамиятига ўтишдаги муваффақияти сири жуда ҳам оддий. Юртимизда ахборот юксак қадрият сифатида баҳоланади. Ана шу тамойилга асосан мамлакатимизда барчага ахборот олиш борасида тенг имкониятлар берилган. Дейлик, иқтисодий бошқарув идораларида раҳбар ҳам, оддий ходим ҳам деярли бир хил ахборотга эга бўлади. Бошлиқнинг ўзигагина маълум бўлган ахборот камдан-кам ҳоллардагина учрайди. Бундай шароитда мабодо раҳбар ишда йўқ бўлса ҳам исталган ходим унинг вазифасини бажариш кетавериши мумкин...

Дарҳақиқат, инсоният цивилизациясининг янги даври сифатида баҳоланаётган ахборот жамиятини бунёд этишда ахборот технологияларини ривожлантиришдан ҳам кўра аҳолига ахборот олиш имкониятини бериш муҳимроқдир. Бир қарашда бу фикр анча мунозарали бўлиб туюлади. Чунки ахборот жамияти ғоясининг “ота”лари бўлмиш Д.Белл, Ю.Хаяши, Э.Тоффлер каби олимлар инсониятнинг янги даврга ўтишида ахборот технологиялари бирламчи ўрин эгаллашини эътироф этган. Бироқ айна кезлардаги воқелик “учинчи тўлқин” юзага келиши учун техника-технологияни ривожлантиришнинг ўзи кифоя қилмаслигини кўрсатмоқда. Масалан, Африка қитъасининг жанубий мамлакатларида жуда катта табиий олтин захиралари бор. Аммо шиддат билан елиб бораётган “тараққёт поезди”дан тушиб қолган (балки унга чиқишга ҳам улгурмаган) бу давлатларда қимматбаҳо маъданларни ўзлаштириш учун зарур ускуналар йўқ ёки етишмайди. Маъдан қайта ишланмагач, ўзлаштирилмагач, у — ҳар қанча қимматбаҳо бўлмасин — қадрланмайди: ахир, зар қадрини заргар билади-да!

Шунингдек, бирор мамлакатда замонавий технологияларнинг мавжудлиги ҳали унда ахборот жамиятининг юзага келиши учун етарли эмас. Бунинг учун аҳоли ахборот олиш борасида кенг ва тенг имкониятга эга бўлиши, жамиятда юксак ахборий маданият шаклланиши зарур.

Сирасини айтганда, “ахборот жамияти” истилоҳини ҳозир оммавий ахборот воситалари сўз бойлигидан жуда кўп учратиш мумкин. Қолаверса, мазкур атама дунёнинг юксак минбарларида нуфузли давлат арбоблари томонидан ҳам бот-бот тилга олинапти. Чунки ин-

соният ўз истиқболини айна шу янги давр — ахборот жамияти тимсолида тасаввур қиляпти. Бинобарин, ривожланган Ғарб давлатлари аллақачон ахборот жамиятига ўтиш борасида стратегик дастурлар ишлаб чиққан. Масалан, АҚШда 1993 йили миллий ах-

борот инфраструктурасини ташкил этиш бўйича махсус гуруҳ тузилган (у ерда “ахборот жамияти” атамаси ўрнига “миллий ахборот инфраструктураси” истилоҳи қўлланади). Кўхна қитъанинг 27 мамлакатини бирлаштирган Европа Иттифоқида ҳам 1994 йилдаёқ бу борада махсус ҳаракат режаси ишлаб чиқилган (Europe and the global information society. Recommendations to the European Council. May 1994). Канадада эса “ахборот жамияти” ўрнига “ахборот магистрали” (information highway) атамаси қабул қилинган. Ушбу ривожланган мамлакатда ахборот магистралига ўтиш борасида маълум дастур амалга ошириляпти. Ана шу мақсадда ҳукумат таркибида ахборот жамияти муаммоларини ўрганувчи маслаҳат кенгаши ҳам ташкил этилган. “Ахборот магистрали”, “ахборот инфраструктураси” ёхуд “ахборот жамияти” — қандай аталишидан қатъи назар, бундай концепцияларда бир муштараклик кўзга яққол ташланади: улар “жамиятдаги жамики неъмат инсон манфаатларига хизмат қилиши керак, фуқаро давлат учун эмас, давлат фуқаро учун зарур” деган тамойилга таянади. Ўхшатиш ўринли бўлса, ахборот жамиятига ўтиш борасидаги турли тадбирлар ана шу “ядро”га жипслашган.

Аслида, даҳо зотлар томонидан илгари сурилган барча ғоя, мафкуралар одамзод оғирини енгиллаштириш, фаровон турмушини таъминлаш, бир сўз билан айтганда, инсоннинг муносиб турмуш шароитида яшашига қаратилган. Мисол тариқасида айтсак, мустамлака халқларга зулм қилишдек тубан йўл билан ҳаёт кечирган кечаги Европани бугунги цивилизациялашган Европача айланган капитализм ғояси ёки йўқсилликни олий фазилат деб улуғлаган социализм мафкурасида ҳам инсоният ҳаётини тўқис-туғал кўриш мақсади мужассамлашган эди. Бироқ

назария ва амалиёт ҳар доим ҳам мутаносиб бўлавермайди — кишилиқ тарихи бунинг ёрқин исботи. Сирасини айтганда эса, фаллакнинг гардиши айланиб, даврлар алмашаверади — башариятнинг фаровон яшаши йўлида янги-янги ғоя ва мафкуралар юзага келаверади. Инсоннинг яшаш учун курашига асосланган ҳаётда ҳаттоки ғоя ва мафкуралар ҳам умрбоқийлик учун кураш олиб боради. Шу маънода, узокни кўра биладиган оқиллар томонидан илгари сурилган ахборот жамияти ғояси ҳам аслида тарихга кирган сон-саноксиз “изм”лар, яъни таълимотлардан бири, холос. Бироқ бу ғоя ўзгача бир кудратга, ўзига тортувчи оҳанрабога эга.

Шу ўринда савол туғилади: хўш, ривожланган ва ривожланаётган дунё — бўлинган Ер сайёрасини ягона мақсадга бирлаштираётган, бир ёқадан бош чиқаришга чорлаётган ахборот жамияти ғоясининг сеҳри нимада?

Ушбу таълимотнинг асосчиларидан бири бўлган япон олими Ю. Хаяши “Япония ахборот жамияти: мавзулар ва ёндашувлар” (Japan’s Information Society: Themes and Visions) деб номланган концепциясида инсоният ҳаётининг янги тамаддун босқичида компьютер ва ахборот технологиялари ўрни кескин ошишини башорат қилган (дарвоқе, “ахборот жамияти” истилоҳи илк маротаба ана шу олим томонидан илмий муомалага киритилган). Унинг фикрича, “янги жамият” ғояси дастлаб Иккинчи жаҳон урушидан кейин кунпаякун бўлган япон давлатини тиклаш, уни оёққа турғазини мақсадига хизмат қилмоғи лозим эди. Бироқ вақт ўтиши билан ахборот жамияти ғояси фақатгина миллий миқёсдаги жараён бўлмай, балки глобал муносабатларга дахлдор масала экани ойдинлашди.

Япон илмий доиралари башоратига кўра, инсоният келгусида қадам-бақаддам бирор бир ижтимоий синфсиз ва ихтилофсиз ҳаёт тарзига ўтади. Бу ўринда ахборот жамиятидаги “синфсизлик” тушунчасини социализм мафкурасининг устунларидан бири бўлган қараш билан фарқлаш керак. Зотан, социализм таълимотида давлатмандларнинг мулкани тортиб олиб, камбағал ва йўқсилларга бериш орқали сунъий равишда синфсиз жамият куриш йўли танланган. Ахборот жамиятида эса синфсизликка табиий равишда, яъни аҳолининг барча гуруҳларига бирдай фаровон турмуш, ўз салоҳиятини намоён этиш имкониятини бериш воситасида эришилади. (Дунё бино бўлганидан буён турли табақа ва тоифаларга бўлиниб яшаб келаётган ба-

шариятнинг умумий фаровонликка эришиши тўлиқ амалга ошадими ёки йўқ — бу энди бошқа мавзуга тегишли масала.)

Кунчиқар мамлакат олимлари устувор тамайил ўлароқ эътироф этган иккинчи жиҳат — ихтилофсизлик. Инсониятнинг бизга маълум бўлган тарихини таҳлил қилсак, унинг қанча даври урушлар, қонли тўқнашувлар ва ихтилофларга тўғри келади? Чорак қисми ёки ярми? Нисбатда бир оз тафовут бўлиши мумкин, бироқ хулоса тайин: ихтилоф, жанги жадал дегани аллақачон инсониятни бездириб бўлди. Эндиликда зиддият ва урушлардан мувозанатини йўқотиб, кўздаги ёшдай қалқиб турган дунё тинчлик, осойишталик истаб қолди. Янги жамият эса инсоният кўнглидаги ана шу эзгу истақларнинг ижобатини ваъда қилмоқда. Бизнингча, ахборот жамияти ғоясининг кучи ҳам, оҳанрабосию сеҳри ҳам ана шунда!

Тарихдан маълумки, бир замонлар дунёни зир титратган Рим империяси мислсиз ҳарбий куч-қудратга эга бўлган. Унинг ёрдамида бағоят улкан сарҳадли давлат бунёд этилган. Бироқ илдизи қон билан суғорилган империяни сақлаб қолиш учун биргина ҳарбий қудратнинг ўзи кифоя қилмас эди. Рим империясининг биринчилардан бўлиб қоғоз тайёрлаш техникасини ўзлаштиргани ҳам ўша кезларда ўта муҳим аҳамият касб этган. Аниқроқ айтганда, папирус қоғозларига ёзилган маълумотлар бутун империя бўйлаб мунтазам равишда ҳаракатланган, яъни салтанатда ўзига хос ахборот алмашуви йўлга қўйилган. Бу эса маданий қадриятларни тез ва соз ўзлаштириб борган давлатнинг рақибларидан устун жиҳати эди. Империя шуҳрати йўлида жон фидо қилган легионерлар жасоратини асло камситмаган ҳолда айтиш мумкинки, ахборотнинг улкан қудратини англаш ва ундан самарали фойдаланиш Рим империясини олдинга бошлаган “тараққиёт арваси” ғилдирақларидан бири бўлган.

Агар бундан юз йиллар муқаддам ахборотга шу қадар ҳаётий зарурат сезилганини ҳисобга олсак, ҳозирда у беқиёс бойлиқ манбаи саналиши баробарида бутун бошли цивилизация яратилишига асос бўлаётгани унчалик ҳам ҳайратланарли ҳодиса эмас. Боз устига, бу ҳам ахборотнинг умумий қадр-қимматини тасаввур этиш учун етарли эмас-дек туюлади. Жамиятнинг ривожланиш суръати ва йўналиши биринчи галда кишиларнинг тафаккур тарзи ва фикрлаш савиясига боғлиқлиги шундай хулосага келишга асос-

дир. Чунки инсон қандай фикрласа, дунёни қандай англаса, борлиқни не сурат-шамойилда тасаввур этса, жамиятнинг тараққиёт йўли ҳам ана ўшандай бўлади.

Америкалик машхур футуролог олим Элвин Тоффлер башарият тарихини аграр (миллоднинг XVIII асригача бўлган муддат), индустриал (миллодий XVIII асрдан XIX асрнинг иккинчи ярмигача) ва постиндустриал (XIX аср иккинчи ярмидан бошланади) тарзида учта “тўлқин”га ажратганида ана шу омилни — инсон онгидаги ўзгаришларни инобатга олган.

Сиртдан қараганда, Тоффлернинг инсоният жамиятини уч даврга таснифлашига одамларнинг тирикчилик тарзи ва яшаш ҳолати асос бўлган, деган хулосага келиш мумкин. Лекин “уч тўлқин” назарияси моҳиятан теранроқ таҳлил этилса, даврлар тақсимоотида инсонларнинг тафаккур тарзидаги эврилишлар бирламчи ўрин тутгани аён бўлади. Аграр даврда инсон асосан ўзлаштира меҳнат билан кун кўрди — табиатдаги мавжуд неъматлардан “бор борича” қабилда фойдаланди. Саноат инқилоблари босқичида эса унинг тафаккур тарзи кескин ўзгарди: қўл меҳнатидан халос бўлган инсоният техника ёрдамида бунёдкорлик ва яратувчанлик даврига қадам қўйди. Тоффлер “учинчи тўлқин” дея номлаган ахборот жамиятида эса изланувчанлик, ташаббускорлик ва янгиллик интилиш ҳаёт мазмунига айланди. Агар индустриал даврда одамлар узоғини яқин, оғирини енгил қилган технология асосий қадрият ҳисобланган бўлса, ахборот жамиятида у ўрнини билимларга бўшатиб берди.

Тиниб-тинчимаган одамзод пул ва моддий бойликлар ҳамма нарсанинг калити бўлган кезларни бошдан ўтказди, қурол кучи, зўравонлик билан ҳокимият эгалланган даврларни кўрди. Мана, энди ахборот барча неъматлардан устун бўлган замон келяпти. Бундай жамиятда кишилар ўртасидаги муносабатларда ахборот омили етакчилик қилади. “Кимки ҳақиқий ахборотга эга бўлса, у дунёга ҳукмронлик қилади” деган машхур нақл амалий аҳамият касб этади. Жамият ҳаётининг барча жаҳаларида ахборот ҳал қилувчи куч вазифасини ўтайди. Таъбир жоиз бўлса, жамият ахборот билан нафас олади, ахборот билан озиқланади.

Шу ўринда айтиб ўтиш жоизки, “учинчи тўлқин” даврида инсонларга нафи йўқ ахборот эмас, илмий қийматга эга бўлган, фанга, демакки, жамиятга ҳали номаълум бирор янгилликни очишга хизмат қиладиган ахбо-

ротгина қадр топади. Ахборот даввосидаги юзаки маълумотлар эса сон-саноксиз информациялар гирдобиди йўқ бўлиб кетади.

Одатда илм-фан хусусида сўз борганда, рақамлар воситасида хулоса чиқарилади. Гарчи илм-фан кишиларининг сони улар бажарган иш сифати олдида анча кам бўлсада, барибир инсон зоти табиатан рақамларга қизиқувчан. Маълумотларга қараганда, илм-фан юксак тараққий этган Уйғониш даврида ҳам бутун ер юзида бор-йўғи минг нафарга яқин олим бўлган экан. XIX аср бошида улар сони юз мингга етган. XX аср охирига келиб эса илм кишиларининг миқдори беш миллиондан ошди. Агар арифметика ҳисобини шу тахлитда давом эттирадиган бўлсақ, бутун инсоният тарихидаги олимларнинг тўқсон фоизи замондошларимиз бўлиб чиқади.

Ахборот жамияти тўғрисидаги назарий қарашлар дастлаб пайдо бўлган вақтда у футуролог олимларнинг келажак тўғрисидаги хаёлотли сифатида қабул қилинган бор гап. Бироқ кейинги ўн йиллар ичида ривожланган мамлакатлар эришаётган муваффақиятлар ахборот жамияти тўғрисидаги фикрлар хаёлот эмаслигини, у тобора ҳаётий ҳақиқатга яқинлашиб бораётганини кўрсатаётир.

Айтишларича, Биринчи жаҳон уруши бошлангани ҳақидаги хабар Туркистонга олти ойлик муддатдан сўнг етиб келган экан. Бугун-чи? Сониялар ичида дунёнинг исталган ҳудуди билан алоқа ўрнатиш имконини бераётган замонавий коммуникация воситалари бу каби ўтмиш воқелигини навқирон авлод учун нақд эртаққа айлантириб қўяёзди. Яқиндагина дунё аҳли инглиз альпинисти Род Бейдернинг Ер юзидаги энг баланд Жомолунгма чўққисидан туриб уяли телефон орқали оиласи билан суҳбатлашганига шохид бўлди. Ўтмиш даврларда одамзод қадами етмаган 8848 метрлик чўққи мўъжизаларга бой замонамизда забт этилди. Тагин денг, ўшанча юксалиқдан кўхна заминга ахборот узатилди. Бу эса ахборот жамияти аллақачон давримиз остонасида эшик қоқиб турганидан далолатдир.

Шу ўринда ахборот жамиятининг шаклшамойилига андак таъриф бериб ўтсак. Ахборот жамияти... “электрон коттеж”лардан ташкил топади. Бу фикр “онгли кишилар жамоаси жамият деб аталади ва у инсонлардан иборат” деган қараш таъсирида вояга етган авлод учун хийла ғайриодатий туюлиши турган гап. Чунки бу тушунчалар ҳозирги

давр шароитида бир-бирдан осмон билан ерча фарқ қиладигандек. Лекин таърифланаётган муҳитда инсон ва компьютер уйғунлигидан юзага келади электрон “коттеж” мазкур жамиятнинг энг кичик бирлиги саналади. Бошқача айтганда, худди асалари индидаги ҳисобсиз бўлмачалар каби ахборот жамияти ҳам электрон коттежлардан бино бўлади. Ҳозирданок Фарб мамлакатларида “компьютер — инсоннинг умр йўлдоши” деган киноямуз ўхшатишлар ишлатилаётгани ҳам ана шу омил билан изоҳланади.

“2001 йилга бориб майда дўконларнинг оммавий равишда ёпилиши бошланади: бундай дўконларга эҳтиёж қолмайди. Одамлар зарур нарсаларни Интернет воситасида харид қилади”. Бу — 1997 йили Лондонда ўтган халқаро анжуман иштирокчилари томонидан айтилган мулоҳаза. Ушанда жаҳон матбуоти олимларнинг бундай ҳавоий хулосаси устидан кулиб, киноя билан савдо соҳаси вакиллари эртанги тирикчилик ташвишини қилиши кераклигини ёзиб чиққан эди. Албатта, муболағаомуз бу тахминлар тўлиқ амалга ошмади (аслида, асрлар давомида мавжуд бўлиб келган воқеликнинг жуда қисқа муддатда бирдан йўқ бўлиши тасаввурга ҳам сиғмайди). Лекин ақл бовар қилмас башоратда тилга олинганидек, инсон ҳаётига электрон савдо, электрон имзо, электрон корхона каби тушунчалар кириб келди. Одамзод ўз уйида — компьютер қаршида ўтирган ҳолда пул топадиган, университетда таҳсил оладиган, буюм харид қиладиган, ҳатто... оила қурадиган бўлди.

Кўзи билан кўрганигагина ишониб, моддиончилик кайфиятига берилган инсон учун ахборот ҳукмронлиги ғайритабиий туюлиши, ҳатто қуруқ сафсата бўлиб кўриниши мумкин. Аммо ҳозирданок ривожланган мамлакатларда жамиятнинг сиёсат, иқтисодиёт, маданият, илм-фан каби етакчи соҳалари ахборот воситасида тараққий қилаётгани бундай хулоса чиқаришда шошилмасликка чорлайди. Ҳозир ахборот-коммуникация соҳаси иқтисодий тизимда янги иш ўрни яратиш, ишлаб чиқаришни ривожлантиришнинг асосий манбаига айланган. Бундай шароитда, табиийки, ялпи ички маҳсулотда ҳам ахборот-коммуникация соҳасининг улуши салмоқли.

Сиёсий тизимда эса ахборот демократик тамойиллар устуворлигини таъминлаши кутиляпти. Давлат бошқаруви жараёнида ахборот-коммуникация технологияларининг

(АКТ) жорий этилиши фуқаролар ва ҳокимият идоралари ўртасидаги муносабатларни эркинлаштиряпти. Бу жараён пировардида, дунё мутафаккирлари орзу қилган олий мақсад — ҳокимият идоралари фаолиятининг ошқоралиги ва ҳолислигига эришишга хизмат қилади.

Назариётчи олимлар ахборот жамияти одамзод олдида турган кўплаб муаммоларни ҳал этишига умид боғлаган эди. Бирок инсоният яратган бошқа таълимотлар каби бу ғоя ҳам барча муаммоларга бирдай ечим топа олмаслиги тобора равшанлашиб боряпти.

Тарихга назар ташласак, мувозанатнинг йўқолиши ҳар доим талафот ва йўқотишлар даракчиси бўлиб келган. Ахборот жамияти муҳитида ҳам ана шу меъёр-мувозанат бузилади, ижтимоий тенгсизлик янада кучаяди. Улкан бойлик ва сармоёга эга бўлган ривожланган давлатлар ҳамда камбағал мамлакатлар ўртасидаги фарқ кескин ошиши оқибатида халқаро майдонда яккахукмронлик — гегемонлик сиёсатига кенг йўл очилади. Бу борада бирёқлама (радикал) хусусиятга эга бўлган “олтин миллиард назарияси” ҳам мавжуд. Ушбу назарияга кўра, ахборот жамиятида жаҳон аҳолисининг 1 миллиард нафари яхши яшаши, қолган 5 миллиард аҳоли эса ана шу “оқсуяклар”нинг фаровон турмуши йўлида тер тўкиши зарур. Бу ҳолнинг қанчалик “адолатли” экани бошқа масала, албатта. Аслида эса ижтимоий тенгсизликдан қочиб қутулиб бўлмайди. Бугун — Фарб мамлакатлари кўкка учиб, фазони ўзлаштиришни кўзлаётган бир замонда “учинчи дунё” деб аталган ҳудудда инсонлар қорин тўйғазиш гамида турли ваҳшийликларга қўл ураётгани — аччиқ ҳақиқат. Бирок чинакам инқироз бунда ҳам эмас. Ташвиш ва хавотирга арзийдиган ҳақиқий фожиа — ривожланган дунёда ана шу тенгсизликни бартараф этиш ўрнига уни қонуниятга айлантиришга уринишлар кучаяётганида!

Айни замонда табиий бойликлар ва бошқа неъматларнинг бир нечагина мамлакат кўлида тўплангани сир эмас. БМТ маълумотларига кўра, ҳозир дунё аҳолисининг фақат бешдан бир қисми фаровон, қолган беш миллиард нафардан ортиги эса қашшоқ, камбағал ёки ўрта ҳол бир даражада ҳаёт кечиряпти. Ижтимоий тенгсизлик ҳолати ахборот коммуникацияларидан фойдаланиш борасидаги кескин фарқда ҳам кўзга ташланади. Муқояса учун айтсак, шу кунда Нью-Йоркнинг биргина Манҳеттенидаги телефон тар-

моқлари миқдори бутун Африка қитъасидаги телефон тармоқлари сонига тенг.

“International Telecommunications Union” ташкилоти тадқиқотлари дунё миқёсида компьютердан фойдаланиш борасидаги фарқ нечоғлиқ катталигини кўрсатади. Европанинг Сан-Марино мамлакати дунёдаги энг компьютерлашган давлат саналади. Ушбу кичиккина давлатда ҳар минг кишига 727 компьютер тўғри келади. Иккинчи ўринда қайд этилган АҚШда эса бу кўрсаткич 554 тани ташкил этади. Африканинг қашшоқ мамлакатларини қўя турайлик, жаҳондаги энг йирик ҳудудни эгаллаган Россияда ҳар минг нафар аҳоли бор-йўғи 43 компьютер билан қифояланишга мажбур. Кўриниб турганидек, иқтисодий салоҳияти нисбатан бир-бирига яқин давлатлар ўртасидаги тафовут ҳам анча салмоқли. Шундай бўлгач, маданий мустамлақачилик таъсири остида қолган “учинчи дунё” давлатларидаги аҳволни тасаввур қилиш қийин эмас.

Ахборот жамиятида эркин ахборот оқими тамойили амал қилади: давлат чегараларидан қатъи назар, ахборотнинг дунё миқёсида тўсиқларсиз тарқатилишига эришилади. Буни бир қарашда демократик тамойиллар асосида қарор топган ҳол сифатида ижобий баҳолаш мумкин. Бироқ шуни ҳам унутмаслик керакки, иқтисодий имкониятлар бир хил бўлмаган шароитда табиий равишда кучлар тенгсизлиги юзага келади. Тараққий этган дунёдан ривожланаётган давлатларга келаятган ахборот оқими уларнинг мафзуравий таъсир остида қолиш хавфини кучайтиради. Соддароқ айтганда, тараққий этган давлатлар ўз ахборот воситалари орқали ривожланаётган мамлакатларни бошқаради.

Қиёс учун яна айрим рақамларга эътибор қаратайлик. БМТ тадқиқотларига қўра, ҳозир сайёрамизнинг ўн уч фоиз аҳолиси Интернетдан фойдаланиш имконига эга. Айни чоқда халқаро тармоқдан фойдаланувчиларнинг деярли тўқсон фоизи ривожланган дунёда истиқомат қилади. Бу эса жаҳоннинг қолган аҳолиси ана шу кичик доира тарқатаётган ахборот таъсирида ҳаёт кечиради демакдир.

Ҳозирги даврда сунъий йўлдош ахборот узатишининг энг қулай ва самарали воситаси бўлиб қолди. Аммо у қулай бўлса-да, “чўнтақбоп” эмас: жуда катта маблағ талаб этадиган сунъий йўлдошга ҳамма давлат ҳам эгалик қилолмайди. Шу боис фазодаги сунъий йўлдошлар бир нечагина давлатга қарашли: АҚШ (30 та), Япония (21 та), Россия (12

та), Хитой (9 та), Ҳиндистон (9 та). Албатта, ҳар бир давлат кўрпасига қараб оёқ узатгани, имконияти даражасида иш тутгани маъқул. Лекин ахборот узатишининг асосий воситаси санокли давлатлар қўлида тўплангани бошқаларнинг ҳам улар айтаётган “қўшиқ”қа жўр бўлишини тақозо этади. Яъни кимга қанча сув беришни қулоқбошида турган мироб ҳал қилади...

Яна бир жиддий муаммо: ахборот жамияти муҳитида жаҳон халқларининг миллий, маданий қадриятлари уйғунлашиб кетишини кузатиш мумкин. Бундай шароитда эса дунё халқлари, хусусан, кам сонли миллатларнинг миллий анъана ва қадриятлари хавф остида қолади. Фарб олимлари томонидан айни шу жиҳатни кўзда тутган “эритувчи қозон назарияси” ҳам илгари сурилган. Бу назария тарафдорларининг фикрича, ахборот жамиятида миллатларнинг қадриятлари, анъана ва урф-одатлари худди бир қозонда қайнаган таомдек қўшилиб, аралашиб кетади.

Бундан ташқари, халқаро виртуал макон муҳитида интеллектуал миграция (ақлий салоҳияти юқори бўлган кадрларнинг ривожланган давлатларда тўпланиши), маданий маргиналлашув (маданий қадриятлардан узоқ бўлган авлоднинг етишиши), ахборот хавфсизлиги, муаллифлик ҳуқуқини муҳофаза қилиш каби бир талай муаммолар ҳам янада долзарблик касб этади.

Хулоса ўрнида таъкидлаш жоизки, инсоният қадам қўйган янги асрга тааллуқли турфа муаммолар, кишини жиддий ўйга толдирадиган масалалар жуда кўп. Хўш, келгусида уларни қандай ҳал этиш мумкин? Бизнингча, мазкур муаммоларнинг энг оқилона ечими — мураса ва мувозанатни тиклаш! Тарихга назар ташласак, ихтилоф ва келишмовчиликларни бартараф этиш учун ҳамisha сулҳга мурожаат қилинганига гувоҳ бўламиз. Демак, инсониятни ўргимчак тўри мисол чирмаб олган зиддиятлар эндиликда ҳам фақат ва фақат мурасаи мадора воситасида ечилиши мумкин. Тараққийёт илдизига болта ураётган зиддиятлар, энг аввало, мувозанатнинг йўқолиши, ахлоқий ва илоҳий мейёрларнинг бузилиши оқибатидир. Инсоният таназзулга юз тутмасликни ва мавжуд қийинчиликлар гирдобидан чиқишни истар экан, маънавий-ахлоқий мувозанатни қайта тиклаши зарур. Зеро, мувозанатсиз дунё остун-устун бўлиб кетади. Мувозанат ва мураса янги тамаддуннинг қўш меҳвари бўлсагина башарият рўйи заминда собит қолажак.

VATAN BO'LMAS VATANDAN TASHQARIDA

СОМОН ЙЎЛИ СОМОНЛАРИ

Акам Шарафиддинга

*Бизлар сомон ташир эдик Сомон йўлидан —
Адирларга тегиб турган осмон йўлидан.*

*Ой нурида ярқирарди буғдойпоялар,
Ойдин тунлар, сувлар ойдин, ойдин соялар.*

*Бизлар билан туғишгандай — беғам, беармон,
Даштлар ярми заъфар эди, ярми — нофармон.*

*Гўё кенжа укамиздай бардам, безавол,
Бизлар билан сомон ташиб юрарди шамол.*

*Гарчи буғдой бошоғидан ёшироқлар эдик,
Буғдойзорлар аро биз ҳам бошоқлар эдик.*

*Қирлар узра тупроқ кечиб, кезиб дашту сой,
Бизлар билан сомон ташиб юрар эди ой.*

*Адирларга тегар эди осмонларимиз,
Тўкилдилар, сочилдилар сомонларимиз.*

*Хирмонжойда чарх урарди бир бутун олам,
Айланардик қўш хўкизу биз яна отам.*

Айланарди хўкизларни юргизиб гаврон,
Вақту замон айланарди, айланди даврон.

Болалигим, буғдойларинг қайда, ҳо, қайда?
Юлдузлардан садо келар: “Майда, ҳо, майда...”

Бизнинг сомон, донимизни янчиб беомон,
Чархи даввор айланди гир, замин ҳам осмон.

Ғам хўкизи тунлар менинг бағрим майдалар,
Болалигим қайда қолди? Отам қайдалар?

Ҳали ҳаёт полизидан узмай ҳандалак,
Бизнинг гулдай кенжамизни не қилдинг, фалак?

Бир дон бердинг, аммо қайтиб бунча совурдинг,
Бир жон бериб, не ўтларга сўнгра қовурдинг?

Юлдузлардан садо келар: “Майда, ҳо, майда...”
Чархи фалак, меҳрларинг қайда, ҳо, қайда?

Не учун сен хас-хашакни танлаб ва сайлаб,
Бошларингга кўтаргайсан муҳтарам айлаб?

Бизлар сори бунчалар ҳам бераҳм бординг,
Нечун бизнинг донимизни ерларга қординг?

* * *

Чамандирсан чамандан таишқарида,
Чаманлар бари сандан таишқарида.

Менинг жонимсан, эй сарви дилоро,
Менинг жоним бадандан таишқарида.

Лабу холу хатинг берким, на топгум
Юриб бу анжумандан таишқарида?

Муҳаббат жон билан кўнгил фанидир,
Надир ҳолинг бу фандан таишқарида?

*Ниҳол эк эзгулик боғига, инсон,
Юрибсан то кафандан таишқарида.*

*Ўзингдан ичкари кир, дилга киргил,
На бордир жон ва тандан таишқарида?*

*Ватан ичра сафарлар айла, эй дил,
Ватан бўлмас Ватандан таишқарида.*

ХАВОТИР

*Қуллик ҳам қарамлик палла йўқолди,
Оқу сариқ, қизил, малла йўқолди.
Жаллодлар ўқ отган эди бир пайтлар,
Саллалар йўқолган эди бир пайтлар.
Қанча селу ёмғир, жала йўқолди,
Саллалар келди-ю, калла йўқолди.*

*Яъни масжидларинг босган хазонлар
Тўзди-кетди бари — қайтди азонлар,
Жума намозларинг тўла айвонлар.
Лекин қандай қилиб, айтгин, инсонлар,
Шунча улуг нурдан тола йўқолди —
Эгри йўллар аро бола йўқолди?*

*Фожиамас агар галла йўқолди,
Қўю қўзи, эчки — гала йўқолди.
Ўзбек, айланайин номингдан сенинг,
Қурган баланд-баланд томингдан сенинг,
Қасрингни бошинга кўтариб дод сол,
Ахир Ҳаё деган қалъа йўқолди!*

*Сенинг учун озод бўлди-ку ўлкам,
Давлатинг кўркамдир,
Қоматинг кўркам,
Сенга ҳавас қилиб яшайман, укам.
Замон парвозига улгур, интил, ет,
Сенга қанот бўлар учқур интернет.
Фақат қалбинг аро лола йўқолди,
Китоб деган яшил дала йўқолди.*

Тарақ-туруқлару
Даранг-дурунгла,
Қайга борсанг фақат пулдан гурунгла.
Узоқ яшангла-ў,
Узоқ турунгла,
Ўзбек болалари, сергак юрунгла:
Бугун энг қадимий ялла йўқолди,
Кўнгул бешигидан алла йўқолди.

* * *

Икки қошинг ўлдирсалар —
Қабонингда жон бергум.
Киприкларинг ўлдирсалар —
Қаронингда жон бергум.

Зулф остида битта холу
Лаб остида битта хол.
Шу холларинг ўлдирсалар —
Дудонингда жон бергум.

Икки ёндан хатлар чизиб,
Икки ёндан чоҳ қазиб,
Кулчиларинг ўлдирсалар —
Ёнонингда жон бергум.

Гул қониму ё жон олар
Дил қониму хинолар?
Тирноқларинг ўлдирсалар —
Бармонингда жон бергум.

Қошу кўзу холу хино...
Булар бари майда гап.
Мен барибир, эй дилоро,
Қучонингда жон бергум.

БИР ДИЛОРОМ БИРЛА...

Бир дилором бирла шом
ё шом дилором бирладир,
Хуш кечар шоминг агар
ором дилором бирладир.

Гунчалар гулгун қадах тутгай,
шафақ — гулгун қадах,
Жом гулфомроқ бўлар,
гулфом — дилором бирладир.

Зулфларининг остида холин
яширмиш ҳалқалар,
Ҳийлагарлар донасию
дом дилором бирладир.

Икки оқ каптарларини
кафтларинг ром айлабон,
Ҳеч ишонмассан: бу фол
ё ром дилором бирладир.

Хандаю бодом қабоқдин
писта ҳам бодом хижил,
Бори неъмат, пистаю
бодом дилором бирладир.

Қайда кўнглинг деб мени
айб этмангиз, эй дўстлар,
Мен ўзим ҳайрону ул
гумном дилором бирладир.

Шоми бахтинг ҳам кўринмас,
гар узун умринг аро
Шундайин бир шом ва ё
оқшом дилором бирладир.

* * *

Очганингда ногаҳон
гул сийнабандинг бандини,
Банд-бандимдан узурсан
банд-бандим бандини.
Банд-бандим бойлабон
гул сийнабандинг бандига,
Банди айларсан яна
бандига мендай бандани.

МАҶОЛ ТАҲЛИЛИ

(“Бозор ижодиёти” дан)

“Отанг — бозор, онанг — бозор”,
Сен бозорда туғилдинг.
Қўшигинг, таронанг бозор,
Шу қўшиққа йўғрилдинг.

Болалигинг яллалари —
Ғала-ғовур яллалар.
Тарозининг паллалари
Айтган сенга аллалар.

Бешигингга эгилгандир
Расталари тегрангдан.
Сени бозор эмизгандир,
Сени бозор тебратган.

Бир маҳаллар оёқяланг,
Писта чақиб юргандинг.
Улғайдинг сўнг эпчил, фаранг,
Сотишини ҳам ўргандинг.

Ҳам муҳтарам, ҳам муттаҳам...
Ҳаммани безор қилдинг.
Шундай гўзал дунёни ҳам
Охири бозор қилдинг.

Бозор яшар то бор рўзгор,
Енгу ёқанг ҳам бозор.
Отанг — бозор, онанг — бозор,
Бола-чақанг ҳам бозор.

Кимки кимдан ўзар — бойдир,
Ким бунда ётиб олди.
Битта аканг — Бозорбойдир,
Бир уканг — Сотиболди.

МАЖЛИС ҒАЗАЛИ

Аё, эй дўсту ёронлар,
мени мажлисдан излангиз,
Менинг ҳолимга ҳайронлар,
мени мажлисдан излангиз.

Ўтиб кетди баҳору ёз,
кешибдир лайлаку ҳам ғоз,
Сиз, эй оққушили осмонлар,
мени мажлисдан излангиз.

Мени йўқлаб кетар дардлар,
камон ўқлаб кетар вақтлар,
Сиз, эй дард бирла дармонлар,
мени мажлисдан излангиз.

Касал бўлмоққа вақт йўқдир,
кутинг, ўлмоққа вақт йўқдир,
Сиз, эй жонимга меҳмонлар,
мени мажлисдан излангиз.

Бу Мажнун қайда деб йиғланг,
чиқолмас жойда деб йиғланг,
Сиз, эй чўлу биёбонлар,
мени мажлисдан излангиз.

Бу ҳолимга кулиб Лайлим,
кетар кокил юлиб Лайлим,
Сиз, эй хилват хиёбонлар,
мени мажлисдан излангиз.

Вазир бобом Навоийдан,
“Мажолис ун-нафоис”дан
Сиз, эй ёдгор девонлар,
мени мажлисдан излангиз.

На қилдим шеър битиб рангсиз,
жаҳонни бошқарар мажлис,
Сиз, эй хурматли деҳқонлар,
мени мажлисдан излангиз.

Туни тонг, тонги шом ўлмас,
бу мажлислар тамом бўлмас,
Сиз, эй шабнамли райҳонлар,
мени мажлисдан излангиз.

Ҳаёт мажлис билан гулдир,
камин мажлис қилиб тўлдир,
Сиз, эй доною нодонлар,
мени мажлисдан излангиз.

Мени бир зум кўролмассиз,
менингсиз ҳам туролмассиз,
Сиз, эй раҳмону шайтонлар,
мени мажлисдан излангиз.

Нечук ҳайрон иморатман,
йизинлардан иборатман,
Сиз, эй имдоду имконлар,
мени мажлисдан излангиз.

Гумондир бир самар бўлса,
ёмондир — бесамар бўлса,
Сиз, эй афсус, пушаймонлар,
мени мажлисдан излангиз.

Саҳарги, тунги мажлис бор,
кейин — бир сўнги мажлис бор,
Ёзар қабринга инсонлар:
“Мени мажлисдан излангиз”.

* * *

Биз келдик дунёга бир имкон учун,
Ҳар лаҳза бир синов, имтиҳон учун.
Минг инсон битта жон беролмас бизга,
Биз битта жонмизу минг инсон учун.

БИЛЛУР ҚАТРАЛАР

Абдулла ҚАҲҲОР

ЎЮД ЈАВНАРИ

“Янги ер”дан (“Шоҳи сўзана”)

- ✔ — Раҳматли поччангиз “Соат — уйнинг сўфиси” дер эди. “Ҳой, сўфини бурадингми; ҳой, сўфи нега жирингламаяпти?” деб турар эди. Соатни бураш эсдан чиқса, худо эсдан чиқади-я, жон қуда!
- ✔ Айтганим йўқ, маълумот бердим, холос.
- ✔ *Ҳ а м р о б у в и. Омин, шайтоннинг бўйни синсин!
О м о н. Хола, шайтон — хурофот, йўқ нарса!
Ҳ а м р о б у в и. Бор-бор! Сенга қолса худони ҳам йўқ дейсан...*
- ✔ Тўқ бола оч болани ўйламайди. Оч бола тўқ бола билан ўйнамайди.
- ✔ Раҳбар томоғига зўр бердими, обрўйдан футур кетгани бўлади.
- ✔ Мих “мени суғуриб ташла” деб калласини омбурга тикмайди.

Охири. Бошланиши ўтган сонда эди.

“Оғриқ тишлар” дан

— Ўзинг ўйлаб кўр: хотининг бўлса-ю, орада гаплашгудай гап бўлмаса, бирон жойга олиб боролмасанг, меҳмон келганда дастурхонда ортиқча бўлиб ўтирса!.. Қийин-да!

— Мен жонимни, танимни, бутун умримни илм йўлига тиккан бир дарвешман-ку, ахир! Мен нима қилсам илм учун, илм йўлида қиламан. Куним битиб ўлсам, ўлигимни ҳам илм йўлига бераман: майли, студентлар теримга похол тиқиб бурчакка қўйишсин! Финг демай туравераман!..

— Азизим! Қизингизнинг бахтини бировларнинг остонасидан қидирманг! Бахтни бировларнинг остонасидан қидиришнинг ўзи бахтсизликнинг боши!

Ҳозирги замонда сичқон тутмайдиган мушук ҳам одамнинг кўзига хунук кўринади-я!

— Аҳаджон ака, хотин киши яхши гапнинг гадоси: бошини силасангиз, мушукдай дарров хуррак отади.

З а р г а р о в. ...Ёзинг. (Доклад тонида, баланд овоз билан) “Ўртоқлар! Буюк Октябрь социалистик революциясидан бурун...”

М а р а с у л. Аҳаджон ака, товуш ҳали керак бўлади, ҳозир бир парда пастроқ олаверинг.

З а р г а р о в. Тўғри! (Бир оз пастроқ, лекин доклад тонида.) “...Социалистик революциядан бурун ҳеч қандай ҳуқуққа эга бўлмаган...” Ана энди ҳалигини қўшасиз, яъни эрларга чўри бўлган меҳнаткаш хотин-қизларимиз ҳозирги даврда эрлар билан... Ҳмм... Асли мана шу ердан шу ергача қирқиб, ёпиштириб қўя қолсак ҳам бўлар экан. Елим борми?..

Х у м о р х о н. Менга қаранг, бориб икки оғиз валақланг-келинг-да, нима қиласиз буни ёзиб, ёпиштириб...

М а р а с у л. Тўғри, бунақа пайтда тўртта “масалан”у саккизта “яъни” бир доклад-да!..

— Мен — чаласавод, сенинг саводинг расоми? Бир кўзинг одамларнинг тишида, бир кўзинг чўнтагида-ку, яна қайси кўзинг билан ўқиб савод чиқаргансан?

— Шу вақтгача калла деб жун чиққан қовоқни кўтариб юрган эканман! Жун чиққан қовоқни!

“Сўнгги нусхалар” дан

(“Тобутдан товуш”)

— Сиз жуда ширин маст бўласиз, Нусрат ака. Сизнинг ҳушёрлигингиздан мастлигингизни яхши кўраман...

— Э, Қорим, мен қаерим қичишини олдиндан билиб қашлаб кўядиган одамман!

— Ўртоқлар, биз Улуғ Ватан уруши натижасида улуғ ғалабага эга бўлдик ёки эришдик. Лекин мен шахсан бу ғалабадан илҳомланиб... (адашади) ватанпарварлик бурчимдан илҳомланган бўлсам ҳам, бу улуғ ғалабага ўз қиссамни... йўқ, ҳиссамни қўшолган эмасман...

— ...Илон ўзи кўп-ку, илон қиладиган илмни нима қиласиз?.. Бошқа илмга ўқимайсизми?

— Мен ўқишга ярамайман, ақлим паст.

— Ақлингиз пастлигини ўзингиз биласизми?

— Йўқ, Нетайхон опам шунақа дейдилар. Нусрат акам ҳам шунақа дейдилар...

— Нетайхон опангиз ўзлари соғмилар?

— Жудаям соғ эмаслар, бошлари тез-тез оғриб туради. Қори поччам дам солсалар, дарров тузалиб қоладилар...

С у х с у р о в. ...Мен сизга айтсам, ука, дунё шунақа ўзи, ҳалол одам қиттак шайтон бўлмаса кун кўролмайд...

Н е т а й х о н. Шайтондан етти кун олдин туғилган бўлса яна яхши!

— Аҳмоқ, мени билмас экансан! Мен мушукман — орқамни пайғамбар силаган — осмондан ташлаб юборсанг ҳам оёғим билан тушаман!..

Амалпарастлик амалпарастларни бирлаштирмайди, аксинча...

Ҳамма гап шундаки, биров виждоннинг гапига киради, биров кирмайди; биров виждоннинг кўзини кўр, қулоғини кар қилишга муҳтож бўлади...

— ...Пул ширин! Пул ўлгурнинг тиши бўлса ўзини еб қўяр эди!

— Тўғри, тиши бўлмагани учун баъзи бировларнинг ақлини ялаб, виждонини сўриб юрипти-да!..

— Буларнинг иши яхши экан: Қорининг оёғи лат еса, опам шўрпахта босар экан, опамнинг (яъни Нетайхоннинг — **И.Ҳ.**) боши оғриси, Қори дам соларкан...

— Шайх Дазориддини порсо куз ҳавосида карахт бўлиб ётган чаёни “махлуқи худо” деб навозиш қилганларида, чаён у кишининг муборак қўлларига ниш урган экан... Укангиз ўшал махлуқи худо тоифасидандир... Бу тарсобаччанинг мурувватан узатган қўлингизга ниш урмоқ муддаоси бор...

Қ о р и. Ўзимиз аҳбоби дин, арбоби шарият бўлсак ҳам, алҳамдулилло, ҳукуматимиз хизматига камарбастамиз, тасаддуқ!

О б и д ж о н. Хўп.

Қ о р и. Шукўрким, ҳукуматимиз даврида адлу адолат барқарор бўлди. Лекин, афсус ва надоматлар бўлсинким, ришват, яъни пора отлиқ бало адолат қалъасига раҳна солмоқда...

О б и д ж о н. Қироат қилмасдан гапиринг, пора, порахўр тўғрисида гапирмоқчимисиз?

Қ о р и. Тасаддуқ!

О б и д ж о н. Биронта порахўрни биласизми?

Қ о р и. Ҳай-ҳай... Бошимга ҳазрати Алининг зулфиқорлари келганда ҳам ҳаққу ҳақиқатдан юз ўгирмоқ одатим йўқ.

О б и д ж о н. Хўш-хўш?

Қ о р и. Нусратулло фосиқ эканлиги устига порани қилдек суғуриб, илиқдек ютмоғи махфий эмас.

О б и д ж о н. Далилингиз борми?

Қ о р и. Қасамдан ўзга далилим йўқ, тасаддуқ!..

Битта гўл порахўрни тутишдан кўра йигирмата учар ўғрини тутиш осонроқ. Ўғри урган киши “дод, ўғрини ушла!” дейди,

пора берган киши "дод, порахўрни ушла!" демайди... Бундан ташқари, биров анқов — порахўрни кўриб туриб пайқамайди... биров порахўрнинг билагидан оққан мойни итдай ялайди; биров "порахўр ҳуркмасдан олсин, бемалол есин" деб поранинг отини "совға", "ҳадя", "тўёна", "ёрдам" қўйиб беради... Поранинг яна бир ғалати хили бор: хушомадгўй-лаганбардор деган махлуқ мансабдорни сигирдай ялаб, жунини тескари қилиб ташлайди! Мансабдор ҳам хуш ёқиб, бузоқдай бўйнини эгиб тураверади...

- ✔ Ут ўчиргани тиниқ сув қидириб юрилмайди.
- ✔ ...Иккови ҳам олқинди ўғирлаган ҳаққадай, топганини бир марта чўқиб, ўн марта атрофга қарар экан.

"Аяжонларим"дан

- ✔ — Умидахон қиз бўлиб қўлига битта игна олган эмас, умрида битта пиёла ювган эмас, фақат, фақатгина ўқиган. Шунинг учун сочини тараса ҳам қўли қаваради...
- ✔ — Шунақа хотинлар ҳам бор! Эрига кир ювдиради, қошини тердиради... Буларга қолса болани ҳам эри туғиб берса!..
- ✔ — Салом ва табриклар! Табрик ва саломлар! ...Ўз инсоний бурчларингдан илҳомланиб, оилавий мажбурият олганларинг билан ҳам табриклайман ва аминманки, оилавий бурчларингни бажаришда ўз имкониятларингни ҳисоблаб чиқиб, қатор қўшимча мажбуриятлар оласизлар ва бу мажбуриятларни ҳам шараф билан бажарасизлар деб!
- ✔ — ...Аммо-лекин бор бисотим кетиб, ўғлим қарздор-абгор бўлса ҳам тўйни катта қиламан! Душманам кўп!.. Ун бир маҳалладан одам айтаман... Етти қоп гуруч дамлатаман... Бу Мукаррамхону Ҳалимахону Тамарахону... ҳаммасини машинада олдириб келаман! Ҳаммасининг чаккасига ўз қўлим билан пул қистираман...
- ✔ — Икки кўзим, бутун вужудим сизники, лекин кўнглимни ўзимга қўйиб беринг!
- ✔ Болтанг иккита бўлса, биттасининг ҳузурини қўшни кўради!

— Хамир овқатга дунёда Хитойдан устаси йўқ. Келинингизнинг бир хитой дугонаси бор эди, шундан хитойча чўзма лагмонни ўрганиб олган экан денг... Аломат!

— Хитой қурбақа ейди, дейишар эди-ку!

— Қурбақани ҳам хамирга ўраб ейди!..

— Ёпирай, одамнинг уйқусини келтирадиган бунақа гапларни қаёқдан топасизлар? Бурунги маддоҳлар ёлгон гапни қойил қилиб одамларни йиғлатар эди, булар рост гапни гапиришса, одамнинг ё уйқуси келади, ё кулгиси қистайди!

Одам кўнглидаги ишини қилмагандан кейин кўнглидаги гапни гапиролмас экан. Кўнглидаги гапни гапиролмагандан кейин нима қилади, бировнинг гапини ўқийди-да!

— Бизнинг уйимиз уй эмас, қизил вагон, коммунизмга қизил вагонда кетаётганга ўхшаймиз!

— Мен бети қаттиқ, сиз бети юмшоқ бўлиб қолдингизми? Қачондан бери? Айтинг, числасини айтинг, билиб қўяйлик!

“Ўтмишдан эртақлар” дан

Темирчи деган куйиб-куйиб темирчи бўлади-да!

Болалар чарчаб ўйин бузилганда нариги томоннинг бошлиғи — ҳаммадан кўпроқ шовқин солиб елиб-югурган бола мени пайқаб олдимга келди, менга бошдан-оёқ разм солди-ю, бирдан:

— Келгинди! — деб ургани қўл кўтарди.

— Ўзинг келгиндисан! — дедим эҳтиётдан орқага чекиниб.

Бола бир ирғиб менинг калламга қўйиб юборди. Мен жавоб қилолмадим — қарасам, бошқа болалар ҳам урмоқчи бўлиб, илонни кўрган чумчуқдай атрофимда чуғурлашиб туришибди. Шу пайт бизни кузатиб турган кичкина салла, узун малла тўнли новча чол:

— Қўйинглар, болалар, тегманглар, келгинди бўлса ўзи бўлиб-дими, худо қилган, — деди.

Болалар дарров тарқалишди. “Келгинди, келгинди ит” деган гапни Олим бувадан эшитганимда бунинг ҳақоратдан ташқари яна одам ҳазар қиладиган маъноси ҳам борлигини билмаган эканман, чолнинг бу гапи бошимдан кириб, товонимдан чиқиб кетди.

- ✦ Ёш бир жувон маҳалладаги ҳамма эркакларга лақаб қўйиб ҳамманинг ичагини узди: Мадамин — талмов, бу одам ҳамиша талмовсирар экан; Ғани — саланг, бу одам жуда новча бўлиб, саланглаб юрар экан; Нурмат — тажанг, бу одамнинг ҳеч тўғри гапи йўқ, нима деса хуноб бўлиб айтар экан. Жувон дадамга “Чиноқ” деб лақаб қўйди, ҳаммадан ҳам шу кулги бўлди: аям шунча йил туриб дадамнинг қулоғи кемтик эканини кўрмаган экан.
- ✦ Семиз хотин билагимдан маҳкам ушлади.
— Гапирасанми, йўқми? — деди ва ўрнидан қўзғалди. — Ҳозир иштонимга қамаб қўяман!..
Мен унинг қўлидан чиқиб қочдим. Хотинлар хўп кулишди.
- ✦ Янаги ҳафта бир пуд гуруч дамлаб мени суннатга ётқизишди. Ота-онам бунчалигини кутмаган бўлса керак, имом бошлиқ бутун маҳалла тўйга кирганда “хайрият” дейишди. Ош устида “Зингер”дан гап очилганда маҳалламизнинг имоми “Зингер” тиккан кийим намозликка ярамайди”, деди.
Дадам “Зингер”ни эски қопга ўраб тандирнинг тагига тиқиб қўйди...
- ✦ Аям ўғридан ҳам кўра тўппончамиз борлигини биров билиб қолишидан қўрқар, унинг номини айтиш керак бўлиб қолса, “тўппонча” эмас, “мошина-қўшиқ” дер эди. Дадам бир куни аямни уришиб берди:
— Унақа демагин, тагин “мошина-қўшиқ” ҳам олибди, деган гап чиқмасин!..
- ✦ Муюлишдаги кўприк бошида болалар туришган экан, яқин бордим. Булар мендан ётсирашмади. Гаплашиб кетдик. Бироқ кўп ўтмай булар менинг ҳар бир сўзимдан кула бошлади, бири “қишлоқи” деб қўйди. Мен, масалан, “дўкан”, “нон”, “бола” деб ўрганганман, булар “дикон”, “нун”, “бала” дейишар экан.
- ✦ Саҳарга яқин амаким она-боланинг қўшмазор бўлишидан қўрқди шекилли, хотинини бир баҳона билан қўшниси — яқинда қазо қилган Абдураззоқ ямоқчининг уйига элтиб қўйди. Савринисо ўсал экан шекилли, дадам чуқур хўрсиниб аямга: “Бечора тугаб боряпти, кўзларини кўрдингми, дунёга тўйма-ётипти”, деди.

Савринисонинг қирқи ўтгандан кейин Азим дудуқ йўқолиб қолди... Кўрган киши: "Йўл бўлсин, Азимбой" деса, Азим: "Ойим ўттиз бўлди", деган эмиш.

Қўқоннинг бўри бўлиб улийдиган ва мушук бўлиб вағиллайдиган куз шамоли бошланиб кетди.

Кампир жуссасига, ҳол-аҳволига буткул мос келмайдиган қаттиқ ва ваҳимали товуш билан онамга вағиллади.

— Тур. Чиқиб қорни кура! Йиғлама деяпман, ҳув кўзёшинг ўз бошингни есин!

Аям ўпкасини тутишга ҳаракат қилди:

— Қор тинсин, ундан кейин курарман...

Кампир яна вағиллади:

— Қор қачон тинишини — худонинг ишини қаёқдан биласан, арвак!

— Лафзингиздан қайтасизми? Одамга пулдан ҳам, молдан ҳам кўра лафз керакдир дейман! Майли, лафзим йўқ, одамгарчилигимнинг таги тешик, десангиз шунга қараб гаплашамиз!

Дадам азайимхонликни бас қилди, келган хотин-халажни "дуо менга юк ташлади", деб қайтараверди. Бироқ "дуо юк ташлаган темирчи пийрим"га хотинларнинг ихлоси кундан-кун ортар, эшикдан қўймаса тешикдан киришар эди.

— Тақсир, темирчилик Ҳасти Довуддан қолган ҳунар, бу ҳам савоб иш. Ҳазрати Али бир соҳибқирон кофир билан етмиш ботмонлик занжир тортишганларини, кофирни судраб мусулмон динига киргизганларини биласизми?

Сўфи шошиб:

— Биламан, биламан! — деди.

— Билсангиз, ҳазрати Али кофир билан тортишган етмиш ботмонлик ўша занжирни темирчи ясаб берган!

Сўфи ўзини доно ва билимдон кўрсатиш учун:

— Ё Баҳовуддин! Гапимиз бир жойдан чиққанини қаранг, имомга мен ҳам худди шундоқ деган эдим-а!.. — деди.

Тубжой итдан кўра, мусофир итнинг қутургани ёмон бўлади...

- ❖ *Бабар товдондан, васса бўйра шипдан ис йиғиб кампирга берди. Кампир яраларга ис босиб боғлади. Жувон анчадан кейин кўзини очиб, ваҳима ичида:*
 — *Қутурган ит эди шекилли? — деди.*
Кампир унга тасалли берди:
 — *Қутурган бўлса нима, эринг Тешиктошга олиб боради. Тешиктошдан икки марта ўтсанг кўрмагандай бўлиб кетасан, — деди, кейин ўзи бормаган, кўрмаган бўлса ҳам Тешиктош ҳақида гапириб берди: — Тешиктош узоқ. Бачқирдан ҳам нари, булут сув ичадиган дарёнинг бўйида. Овчилар шу дарёда булут овлашади, сув ичгани тушганда отиб олишади. Ҳар ўқ узилганда супрадай-супрадай булут узилиб тушаверади...*
- ❖ *Али лайлак қишлоқнинг йигитларини сўка кетди:*
 — *Бу замоннинг йигитлари ҳезалак бўлиб кетган! Зоғора ундай қовушмайди! Буни юзбоши ҳам, бошқаси ҳам билади-да, шунинг учун ҳеч нарсадан тап тортмай қилғилигини қилаверади. Ҳаммамиз латтамиз, латта бўлмасак бу занғар юзбошининг ҳар бошига минг бало ёғдирмасмидик!*
- ❖ *Очлик бўлганда деҳқон келисининг кири, тегирмончи дўпписининг чанги билан бўлса ҳам нарироққа бориб олади, лекин косибга қийин.*
- ❖ *Сунбуланинг охирларигача кўп ҳовлилар, бутун-бутун маҳаллалар ҳувиллаб бойқушхонага айланди. Бу ҳовлиларда пишган мевалар, егани одам бўлмаётган ёки одамлар ҳазар қилиб, тўкилган жойида чириб, шохида қолиб кетар эди. Ниҳоят, ўликдан “ер тўйди” — вабонинг шиддати сусайди...*
- ❖ *Албатта, Бухоройи шарифнинг ҳар бир ғишти илм, ҳар бир тоши ҳикмат, лекин хазинага кирган мушук зарга қарамайди, сичқон овлайди!*
- ❖ — *Хотин олгани билан ўзи олиптими, дадаси олиб берган...*
 — *Хотинни ҳаммага ҳам дадаси олиб беради-да! — деди*
Ғаффоржон.
Болалардан яна бири:
 — *Хотин ўз-ўзингникими, нима қилсанг қилаверасанми, ура оласанми? — деди*
Ғаффоржон керилди:
 — *Ураман! Ўлдириб қўяман!*

Акрам деган бола... бир дарсда домлага: "Нима учун она тили деймиз, ота тили десак бўлмайдимми?" деб савол берди. Шу масала Тошкентда бўлиб ўтган имло конференциясида ҳам кўтарилган, бунга Фитрат деган киши: "Биз онамиздан туғилганимизга шубҳа йўқ, лекин отамиздан бўлганимизга шубҳаланиш мумкин", деб жавоб берган экан. Домла шуни айтди.

"Муҳаббат" дан

Қариндошлар кириб беморни кўрмоқчи бўлишди, лекин доктор фақат уч кишига ижозат берди. Кириб чиққан қариндошлардан букри бир кампир кўзига ёш олиб, "Бечора чехра очаётибди", деди. Пастлатилган чироқ узоқ липиллаганидан кейин буткул сўниш олдида бир липиллаб ёғду сочгани сингари, тугаб қолган касал ҳам абадий кўз юмиш олдида шунақа қувват пайдо қилиб чехра очар экан.

Анварнинг Муҳайё, яъни Ҳакимжоннинг қизи билан муносабат пайдо қилиши унинг учун (Марғуба назарда тутилмоқда — И.Ҳ.) кўзларига сих қиздириб тиқиш ва ҳар бир соғ тишини омбур билан ҳафталаб суғуриш билан баробар эди.

Дастлабки бир-бир ярим ойда Ҳакимжон Марғубага ўнточа хат ёзди. Бироқ Марғубадан битта жавоб келди, холос. У ҳам қабр тошида ёзилган хатдай совуқ, ундаги "соғинчли салом", "жоним", "жудолик" сингари сўзлар қабр тошига илинган рангбаранг қоғоз гулларга ўхшарди.

Қоп-қора тунда чарақлаган юлдузлар, қиш қаъридан баҳор қучоғига отилиб чиққан расида қизларнинг жамоли таърифга сиғадими?

— Мен сизни улгуржи олганман, хоним, кўтарасавдо бўлгансиз! Кўзингиз ҳам, қўлингиз ҳам, жилмайишингиз ҳам шунга киради!..

— Рашк жуда-жуда чиройли нарса, лекин сиз бунинг хунугини чиқариб юбораётибсиз. Ҳозир шундоқ бўлаётибдик, гўё мен бир халта ёнғоғу эҳтиёт қилмасангиз, маҳкам ушламасангиз тўкилиб-сочиблиб кетаман!..

Анвар суратни қўлига олди... Унинг кўз олдида Муҳайё келди. Муҳайёнинг олдида эса Муаттар анча хунук, суратда чўчиган каламушдай писиб, бақрайиб турар эди.

- ✔ — Эрсиз хотиннинг бошига Бухородаги ювинди тўкилади, жон қизим!
- ✔ Хотин-халажнинг сояси юпқа бўлади.
- ✔ Жавлон Муҳайё тўғрисида Марғубанинг айтган сўзларидан, қўни-қўшниларга шақиллашидан “Муҳайё эркак киши қўлини ушласа, юбкаси тушиб кетади” деган хулосага келган эди.
- ✔ — Мен бошингизнинг сирти шунақа силлиқ, пашша қўнса тойилиб тушади десам, ичи ҳам шунақа, ҳеч нарса турмайдиганга ўхшайди.
- ✔ — Биласизми, бир-бирига ўхшаган, бир-биридан совуқ қуйма гапларни эшитгани юрагим безиллайди. Биронта одамнинг қалб сўзини, биронта одамнинг иссиқ нафасини сезмайман.
- ✔ — Тўғри... Ҳақиқатда қиз теккан! Бу қизлигида ўзини қуритиб олган, ҳозир ҳам қиз! И... и... Дўзахга ҳам қизлигича тушади.
- ✔ — Кампирим менинг учун узатган оёғини йиғмайди. Орамизда меҳр-муҳаббат йўқ! Қачон ўладю кўзини чўқийман деб қўзғундай тепамда айланади.
- ✔ — Қизиқ, — деди Анвар, — ҳар бошда бир савдо: биров янглишади, бировни биров янглиштиради, биров юргани йўл тополмайди, биров бор йўлдан юролмайди... Эсимда бор: аям мени алқамоқчи бўлсалар “бошинг тошдан бўлсин” дер эдилар, ҳақиқатан, бу дунёда одамнинг боши тошдан бўлиши керак экан.
- ✔ — Бу хотин бошига келтирган ҳамма кўргуликлари учун негадир мендан қасос олмоқчи бўлади, қалбида газаклаб кетган чипқон оғриғига менинг кўз қорачиғим дори деб ўйлайдию ҳар баҳона билан нуқул чанг солиб, кўзимни ўйиб олмоқчи бўлади.
- ✔ Ҳаётда ўқ еб қалтис ярадор бўлган бу қашқирдан ҳар нарса кутиш мумкин.

Қалдирғоч боласини учирма қилганида бўйнидан тишлаб учмайди...

— Оламга эшигингизнинг тирқишидан қарамасангиз, сизга ҳам ҳеч гап бўлмас эди.

— Ёшларнинг иши шу-да, рўзасини шолғом билан ҳам очаверади!

“Ёшлар билан суҳбат” дан

Икки сатр шеърда берилган фикрни минг хил қилиб айтса бўлади, лекин бу минг вариантнинг ҳеч қайсиси шу икки сатрдай (агар у ҳақиқий шеър бўлса) ҳам содда, ҳам қисқа, ҳам кучли, ҳам таъсирли бўлолмайди. Бундаги вазн билан қофия ҳам “тўғри сўз”ни шеър қилиш учун эмас, шу фикрнингифода қилиш учун зарурий бўлиб қолади.

Ҳеч бир илмий фикр йўқки, бевосита ёки талай воситалар орқали бўлса ҳам одамларнинг эҳтиёжини қондиришга қаратилган бўлмасин. Зотан, илм эҳтиёждан туғилади эмасми?

Очерк одамни завқлантирмаса, очерк бўлгани учун эмас, балки ёмон ёзилгани учун завқлантирмайди. Ёмон ёзилган ҳикоя, повесть, роман завқлантирадими бўлмаса?

Кўпинча ёш ҳикоянавислар айтмоқчи бўлган фикрларини жуда ҳам аниқлаб олмайдилар-да, назарларига қандай детал, қандай тафсилот, қандай сўз яхши кўринса ҳикояга киритаверадилар. Натижада ҳикоя шишиб кетади ёки ҳеч тасом бўлмайди.

Шеър — бир мўъжиза. Унинг мўъжизалик сирларидан ҳабардор бўлиш, бу сирларни жиловлаш ҳар кимга ҳам муяссар бўлавермайди. Бунга эришиш учун зеҳн, сабр ва меҳнатдан бошқа яна нимадир керак.

Бир философ “Ҳақиқий ҳолни кўрмасдан қувониб юргандан кўра, ҳақиқий ҳолни кўриб азоб чеккан яхши”, дебди.

- ✔ *Қалб бўлмаган ерда санъат йўқ.*
- ✔ *Заруратсиз, ички дардсиз, эҳтироссиз ёзилган асар ўлик бўлади. Бундоқ асарга ҳеч қанақа ғоя, муҳим мавзу жон киргизолмайди.*
- ✔ *Кўп сўз ёлғоннинг юзини пардалаш учун керак. Ҳақиқат шундай жононки, пардоз унинг ҳуснини бузади.*
- ✔ *Ўлик асарлар, хусусан — эҳтирос-илҳом, яъни юрак қони билан ёзилиб яшнаб турган асарлар ёлқинида яна ҳам хунукроқ кўринади.*
- ✔ *Гунча гулдан ҳам гўзалроқ. Чунки унинг бағрида икки ҳаёт — ўз ҳаёти ва яна гул ҳаёти бор.*
- ✔ *Агар ёзувчининг ахлоқ кодекси тузиладиган бўлса, мен ҳалоллик билан шижоатни биринчи модда қилиб қўяр эдим, чунки ёзувчининг бошқа ҳамма хислатлари унинг қай даражада ҳалол, нақадар шижоатли зеҳнига боғлиқ.*
- ✔ *Адабий ваҳимачилиқдан ҳануз қутулмаган шубҳа бандалари тухумдан тук қидиради, майдонга келган ҳар бир асарни тирноқлаб, ҳидлаб, иложи бўлса, ёзувчининг бошига чертиб кўришни, булардан албатта нуқсон топишни, лоақал асарни шубҳа остида қолдирадиган ҳар хил имо-ишоралар қилишни, чала-ярим гаплар айтиб, мишмишларга озиқ беришни ўзининг касби ҳисоблайди.*
- ✔ *Ёзувчи ўз ижодий ишидан ҳеч қачон қаноат қилмайди, қаноат ҳосил қилган кунни, менимча, ёмон қариган лақма чолга айланади...*
- ✔ *Мустамлакачилик фақат мамлакатни ғорат қилмайди, ундан ҳам ёмонроғи — одамларнинг, халқнинг руҳини ғорат қилади, шундай қиладики, қул ҳаётини кечираётган, инсонга номуносиб ҳаёт кечираётган одамда шу ҳаётга қарши норозилик, исён руҳи буткул сўнади.*
- ✔ *Ёзувчининг қулоғи ҳамиша халқнинг кўксига бўлиши, унинг қалбидаги ҳаяжонни дарҳол сезиши, илғаб олиши, шундан ил-*

ҳомланиши, асарини мана шу илҳом, кучли эҳтирос билан ёзиши керак. Ушанда ёзувчи халқнинг тили учида турган гапни айтади, халқ дилининг таржимони бўлади.

Асар тўғрисида энг тўғри, холис ёзилган тақриз кутубхонанинг дафтарида бўлади.

Билган киши билиб қўя бериши мумкин, лекин ҳис қилган киши ҳис қилиб қўя бермайди...

Асарнинг ғоясини қидиришга эҳтиёж борми? Асар ўқувчида қандай таъсир қолдирса, уни қайси йўлга бошласа — ғояси ўша-да.

Ажойиб ит, ўғри кирганда олқишласанг, ётиб думини ялайди...

Мен адабиётга қадам қўйгандан бери адабиётга кириб-чиққан одамларнинг сони бору саноғи йўқ.

Арарат тўғрисида шуни айтгим келади: бу тоғ бир бети билан қувониб жилмаяди, бир бети билан қон йиғлайди...

Қадим замонда "Табиат бўшлиқдан қўрқади" дейишар экан. Ҳақиқатан, яши нарса бўлмаган жойга ёмон нарса суқилиб кириб олади.

Талант учун энг хавфли шира "офарин"чиликдир.

Ҳасти Хизр саҳрода бир кўрни кўриб раҳми келибдию: "Эй бандаи худо, тила тилагингни", депти. Кўр худодан кўзига нур тилаш ўрнига: "Эй ҳасти Хизр, худодан тилаб бергин, оламдаги ҳамма одамларнинг кўзи кўр бўлсину менинг алашим босилсин", деган экан...

Танқид ёмон асар билан китобхон орасида даллол, ширинкомага виждонини сотадиган юраксиз даллол бўлмаслиги керак.

- ✔ *Абдулла Қодирий, баъзи бир одамлар айтмоқчи, "бир-иккита рисола ёзган" анчайин бир ёзувчи эмас, балки янги давр адабиёти, Европа адабиёти гази билан ўлчанганда ҳам тўлақонли асарлар ёзган, ўзбек романчилигини бошлаб берган улкан адибдир.*
- ✔ *Бир кетмон уриб, таҳсин ва офарин умидида атрофга қаранган одам шу билан иккинчи кетмон уришдан ожиз эканини кўрсатади.*
- ✔ *Ёзувчини ҳеч қачон ҳеч ким кўтармайди. Яхши ёзувчини яхши асарлари кўтаради, яхши ёзувчи кўтарилиб кетганини ҳатто ўзи билмай қолади.*
- ✔ *Туйғусиз, илҳомсиз ёзилган асар чангланмаган гулга ўхшайди — мева тугмайди.*
- ✔ *Ёзувчининг... вазифасига адабиётни ҳар қандай бало-қазодан қўриқлаш, адабиётнинг сергак, жасур посбони бўлиш ҳам киради.*
- ✔ *Халқнинг кўксига димиқиб ётган аломат ва жуда-жуда зарур гапи кўп бўлиши турган нарса. Ҳақиқий ёзувчининг... қулоғи мана шу халқнинг кўксига бўлмоғи керак.*
- ✔ *Машина пахтакорнинг меҳнاتини нақадар енгиллатган, уни машаққатдан нақадар қутқарган бўлса ҳам, ҳануз қиз-жувонларимизнинг ҳусн-латофати пахтазор жўякларида қолиб бораётти; студентларимиз ҳануз тўлиқ таҳсил кўрмаётти; қишлоқ болалари ҳануз мактабдан чаламулла бўлиб чиқаётти.*
- ✔ *Талант қанчалик катта, қанчалик қудратли бўлмасин, ҳарнечук юзада бўлмайди, конга ўхшаш ернинг қаърида бўлади...*
- ✔ *Ёзувчининг умри йил билан ўлчанмайди, ижодий фаолиятининг самараси билан ўлчанади.*

Чироқни одам узоқдан ҳам кўради, лекин чироқ ушлаган одамни кўриш учун чироқдан кўзни пана қилиш керак...

Муҳтарам танқидчиларимиз Муқимийнинг ижодидан битта шафтоли данак топиб олиб, "мана, кўрдиларингми, Муқимий шафтоли ҳам еган", дейишади...

Ёзувчи адабиётга икки хил киради: биринчи асари билан тутаб, биринчи асари билан яшнаб киради...

Адабиётда умр бўйи тутаб юрган ёзувчилар ҳеч қачон ўз маҳалласи доирасидан ташқарига чиқолмайди, лекин ўзини классик ҳисоблайди. Шунинг учун буларни "маҳалла классиклари" деб аташ мумкин.

Ғалати-ғалати "назария"лар ўзи кўкариб, ўзи қуриб ётипти...

Бошқа ишга ярамай, адабиётда танқидчилик қилиб кун кўриб юрган танқидчи кўрқоқ қоровулдай, ҳар шарпадан чўчиб шақилдоқ чалаверади.

Бу одам ёзувчилик меҳнатини фақат ёзишдан иборат деб ўйлайди.

Асар илҳом билан ёзилса, образлар ўз-ўзидан гавдаланади, ҳатто ўзининг қиладиган ишини, айтадиган гапини ёзувчига айтиб, луқма солиб туради...

...Менга ишониб зиммамга халқ ёзувчиси бўлиш бурчини юклаган халқимга бош эгиб таъзим қиламан. Халқ ёзувчиси бўлишдек бурчни бажара олишимга кўзим етади.

Иброҳим ҲАҚҚУЛ тайёрлади.

“SHOIRLIK UNVONI BAXTIMDAN TUNFA...”

Қирқ йил муқаддам XX аср ўзбек адабиётининг буюк сиймоларидан бири Мақсуд Шайхзоданинг жабрдийда юраги уришдан тўхтади. Ўтган давр мобайнида унинг тенгдошлари, издошлари, шогирдлари ва мухлисларининг ҳам аксари ҳаётдан кўз юмди. Шу даврда туғилиб вояга етган авлод эса унинг жўшқин сўзини эшитмай, нурли чеҳрасини кўрмай, танти қалбининг саховатидан баҳраманд бўлмай ўсмоқда. Бинобарин, уларнинг Шайхзодани нафақат буюк шоир, балки буюк инсон сифатида ҳам идрок этиши, унинг порлоқ истеъдоди олдида таъзим қилиши қийин. Шунинг учун ҳам бу оташнафас шоирнинг ҳаёти ва ижоди, қандай ноёб сиймо бўлгани тўғрисида ёзиш биз — замондошларнинг вазифамиздир.

Шайхзода 1908 йил 25 октябрда Озарбойжоннинг Оғдош шаҳрида шифокор Маъсумбек ва Фотимахоним оиласида дунёга келган. Маъсумбек Шихлиев Петербург университетининг тиббиёт факультетини тугатган ва Оғдошда янги усулдаги илк мактабни ташкил этган эди. Мақсуд 1917 йилда ана шу мактабда муаллим Мухтор Афандизода қўлида таълим олди.

Кези келганда айтиш жоизки, мазкур мактабда Мақсуд билан бирга ўқиганлардан Саид Рустам таниқли композитор ва

халқ артисти, Шохид (фамилиясини аниқлай олмадик) халқ рассоми, Идрис Алиев эса маориф ходими бўлиб етишди.

Мақсуд зийраклиги ва тиришқоқлиги туфайли муаллимлар эътиборини қозониб, 1921 йилда бир гуруҳ тенгдошлари билан бирга Боку шаҳридаги дорилмуаллиминга ўқишга юборилди. 1925 йили мазкур билим юртини аъло баҳолар билан тугатган Мақсуд Озарбойжон Маориф халқ комиссарлигининг йўлланмаси билан Дарбанд шаҳрига йўл олди. У ўша вақтда Доғистон автоном республикаси ҳудудида бўлган Дарбанддаги мактабда бир йил хизмат қилгач, Доғистон Маориф халқ комиссарлигига мурожаат этиб, Бўйноқ шаҳрига ишга кўчирилишини сўради. 1927 йилнинг июнь ойига қадар Бўйноқдаги педагогика билим юртида жамиятшунослик фанидан дарс берди.

Мақсуд Оғдош сингари кичик шаҳарларда камдан-кам учровчи тараққийпарвар кишилар оиласида туғилган эди. Мақсуднинг илм олиши ва шоир сифатида шаклланишида отаси Маъсумбекнинг иштироки ниҳоятда катта бўлган; онаси Фотимахоним ҳам оғдошлик аёлларнинг ижтимоий фаоллашувига сезиларли таъсир кўрсатган. Машҳур озар адаби ва жамоат арбоби Мирза Иброҳимовнинг шаҳодат беришича, унинг ота-

онаси зийрак, зехнли фарзандларининг қобилиятини ўстиришга алоҳида эътибор берган, унда илм-фанга ихлос, гўзалликка нисбатан муҳаббат туйғусини уйғотган. Мақсуд улар таъсирида хушёр, билимдон, янгиликка талпинувчи, жамиятда рўй бераётган воқеа ва ҳодисалар моҳиятини тушунишга интилувчи йигит бўлиб вояга етади. Шундай зукко йигитнинг ўша даврда ёшлар ўртасида тарқалган ва улар эътиборини қозонган газета-журналларни ўқимаслигига ақл бовар қилмас эди.

Мақсуд Бокуда таҳсил кўрган йилларда "Ени Кавказ" журнали ёшлар ўртасида жуда машхур эди. Истанбулда Мамед Эмин Расулзода томонидан нашр қилинган ва Бокуга яширин йўллар билан келтирилган мазкур журналда босилган "Қизил империализм" мақоласи Мақсуднинг дунёқарашини ўзгартириб юборди. Мақолада 1917 йил октябрида тарих сахнасига келган Шўро давлатининг миллий республикаларга ва уларнинг туб аҳолисига эркинлик бермагани, аксинча, миллий халқларнинг диний ва дунёвий маданиятини сиқув остига олгани айтилган ва озарбойжон халқи ҳаётидан буни тасдиқловчи кўплаб мисоллар келтирилган эди.

Мақсуд 1925 йили Бўйноқ шаҳрига келиб, "Маориф йўли" журналини чоп эта бошлаган Эдҳем Файзий билан танишди, бир ўқув юртида ишлади, "Ени дунё" журналида таржимон сифатида қатнашди. Айна вақтда "эркин дунё"ни кўриб, оқ-қорани таниган, большевикларнинг Қримда қилган жиноятларига гувоҳ бўлган Эдҳем Файзийнинг таъсир доирасига секин-аста кириб борди.

Эдҳем Файзий Миллий фирқа партияси "Миллат" газетаси ва "Ени дунё" журналининг муҳаррири, шунингдек, Февраль инқилобидан кейин Қримда ташкил этилган Миллий банкнинг ходими бўлгани сабабли (бу банк мухтор ҳукуматга моддий ёрдам кўрсатган) ГПУ хуфияларининг доимий назорати остида яшаган.

1923 йили Муса Бегиев "рус мусулмонлари"нинг раҳбари сифатида жаҳон мусулмонларининг Калькуттадаги конгрессига таклиф этилади. У конгрессда Қрим мусулмонларининг вакили сифатида ҳам қатнашиш мақсадида қримлик муфтий

Иброҳим Тарпининг розилигини олмоқчи бўлади. У Эдҳем Файзийдан шу нозик масалада ёрдам беришни сўрайди. Эдҳем Файзий муфтийдан розилик хатини олиб Ленинградга, Муса Бегиевнинг уйига боради. Шу воқеадан кейин ГПУ ходимлари нафақат Эдҳем Файзий, балки у билан мулоқотда бўлган бошқа кишиларни ҳам қаттиқ таъкиб остига олади. Хуллас, Мақсуд Шейхизоданинг (атоқли ўзбек шоирининг исм-шарифи ўша вақтда шундай юритилган) Бўйноққа кўчиб келиб, Эдҳем Файзий билан бирга ишлаши ва у муҳаррирлик қилган журналда қатнашиб туриши унинг ҳам ГПУ назорат доирасига тушишига сабаб бўлади.

ГПУ ходимларининг Эдҳем Файзийга яқин бўлган кишилар, шу жумладан, Шейхизодадан ҳам шубҳаланиши асоссиз эмас эди. Зеро, Шейхизода, дўстлари Тавфиқ Жалол ва Селим Фитрат ўзаро мулоқотлари чоғида устозлари Эдҳем Файзий таъсирида бундай сўзларни айтган: "Озарбойжон ҳозир русларнинг мустамлакаси бўлиб қолди. Шўро мухтор жумхурияти қазиб олинаётган нефтнинг ақали 10 фоизига ҳам эга эмас. Шўро ҳокимияти Озарбойжоннинг Туркиядан ўзи хоҳлаган адабиётни сотиб олишига, бизнинг долзарб масалалар бўйича матбуотда эркин чиқишимизга рухсат бермайди. Агар Озарбойжонда мусовотчилар ҳокимияти ўрнатилганда биз анчагина илгарилаб кетган бўлардик. Биз ўз фаолиятимизни ВЛКСМга (ленинчи ёшлар ташкилоти) кириш йўли билан олиб бормоқчи бўлган эдик, аммо бизни бу ташкилотдан миллатчи деб ҳайдаб чиқаришди..."

Маълум бўлишича, Шейхизода 1927 йили Бокуга бориб, у ердан Истанбулда нашр этилган "Ени Кавказ" журналининг бир неча сонларини олиб келган. У Озарбойжоннинг мустамлакага айланиб, Доғистоннинг эса кундан-кунга руслашиб бораётганидан ташвишда эканини асло яширмаган. Ва нима учундир Бўйноқдаги ҳарбий қисмнинг сон-саногини, аҳволи ва миллий таркиби билан қизиққан, ҳатто гарнизонда хизмат қилган Қозон татарлари билан яқинлашишга уринган. Гарчанд ўзининг сиёсий қарашларини ошқор қилмаган бўлса-да, у билан бирга билим юртида ўқитувчилик қилган Тав-

фиқ Жалол Доғистонга маҳаллий аҳолининг руслашиб кетишига йўл қўймаслик учун келганини айтган.

Хуллас, 1927 йил июнь-июль ойларида Шейхизода аксилинкилобий тарғибот юритишда айбланиб, Эдҳем Файзий ва Мамед Файзий билан бирга қамоққа олинади. Эдҳем Файзий таъсирида ҳаракат қилган Селим Фитрат ва Тавфиқ Жалол эса Доғистон ҳудудидан чиқиб кетгани учун уларнинг иши алоҳида ажрим этилади. Махачқалъада бўлиб ўтган суд йиғилиши 1927 йил 6 декабрда юқорида номлари тилга олинган уч кишини ОГПУ ихтиёридаги сиёсий қурилишга юбориш ҳақида ҳукм чиқаради.

Шейхизода ўзига қўйилган айбни асословчи бирорта далил-ашё бўлмагани сабабли ишни қайта кўришларини талаб қилиб тегишли идораларга аризалар ёзади. Шундан кейин ОГПУ ҳайъати ҳузуридаги Махсус кенгаш бўйноқлик муаллимлар ишини қайта кўриб, Эдҳем Файзийни муддатни концлагерда ўташ шarti билан 3 йил қамаш, Шейхизодани эса 3 йиллик сургунга юбориш ҳақида ҳукм чиқаради.

Мазкур ҳукмга кўра, Шейхизода собиқ Иттифоқнинг Москва, Ленинград, Тбилиси ва Бокудан бошқа шаҳарларида сургунни ўташи мумкин эди.

Шейхизода қамоқдан озод бўлгач, онасининг маслаҳати билан (отаси ўша вақтда Москвада ўқишда бўлган) сургунгоҳ сифатида Тошкентни танлайди ва ўзбек юртига келиб, отасининг танишларидан бири Собир Шариповнинг Шаҳрисабз кўчасидаги уйида яшай бошлайди.

У Тошкентда ҳаётининг ҳар томонлама янги, баҳор тароватидек тоза ва беғубор даврини бошлашга аҳд этади, исм-шарифига жиндек таҳрир киритиб, Шайхзода тахаллусини қабул қилади.

Ижодининг дастлабки намуналарини 1922 йилда озарбойжон тилида ёзган Шайхзода 1928 йилда Тошкентга келиб "Шарқ ҳақиқати" газетасида ишлар экан, ўзбек тилини Ойбек ва Ғафур Фулом сингари дўстлари кўмагида шиддат билан ўрганиб, 1929 йилда шу газетада "Трактор" деган шеърини эълон қилди. Бу атоқли шоирнинг ўзбек тилидаги биринчи

шеъри эди. У шу вақтдан бошлаб умрининг сўнгги нафасига қадар ўзбек адабиётининг равнақи йўлида тер тўкиб, адабиётимиз хазинасини ўзига хос шайхона жўшқин шеър ва дostonлар, драма ва таржималар, публицистик ва адабий-танқидий мақолалар билан бойитди. Аммо Шайхзода ўзбек диёрига келиб яшай бошлаганида бу ердаги вазият Доғистондагига қараганда анча мураккаб эди.

1927 йил Шўро давлати учун фавқулодда катта ва муҳим аҳамиятга молик йил эди. Шўро давлатининг барпо этилганига 10 йил тўлиши мазкур сананинг жамият ҳаётига мафкуравий чакмоқ ва момагулдираклар билан кириб келишига сабаб бўлди: шу йилнинг бошларида, аниқроғи, 14 февралда "Қизил Ўзбекистон" газетасида адабиётшунос Айннинг (Олим Шарафиддинов) "Ўзбек ёш шоирлари. Чўлпон" деган мақоласи босилди. Миллий уйғониш даврининг оташин куйчиси Чўлпон ижодини меҳнаткаш халқ оммасига ёт, ғоявий жиҳатдан эса зарарли, деб баҳолаган бу мақола даҳшатли 1937 йилнинг илк "қалдирғоч"и эди. Ойбекнинг ўз устозини мардона ҳимоя қилган мақоласи Чўлпон ижоди мухлислари томонидан катта мамнуният ва умид билан қарши олинди. Аммо Акмал Икромов Ўзбекистон маданият ходимларининг 1927 йил 4-5 октябрда бўлиб ўтган II қурултойидаги маърузасида Ойбекнинг эмас, Айннинг тарафини олиб, Марказқўмнинг Чўлпон сингари шоирлар ижодига нисбатан ўта салбий, тақдирига эса ўта лоқайд муносабатда эканини яширмади. Орадан кўп ўтмай, 1929-1930 йилларда Боту бошчилигидаги Маориф халқ комиссарлиги ходимлари, Мунаввар қори Абдурашидхон раҳбарлигидаги аллақачон тарқатиб юборилган "Миллий иттиҳод" ва "Миллий истиқлол" ташкилотларининг аъзолари қамоққа олинди. Вақтинча эркинликда яшаётган зиёлиларнинг ҳар бир қадами сиёсий таъқиб остида кеча бошлади.

Озарбойжондан сургун қилинган шоирнинг шўролар Ўзбекистонида эмин-эркин яшаши асло мумкин эмас эди. Шунинг учун ҳам у Шўро давлати раҳбарларини, партияни олқишловчи шеърлар ёзиб, даврнинг ўткинчи масалаларига ўз вақтида муносабат билдириб турди, "замо-

насос шоир" ниқоби билан ижод қилди. Шайхзода 1933 йили бадиий ижоддан кўра илмий фаолият билан шуғулланишни хавфсиз деб билибми, Тил ва адабиёт институти аспирантурасига ўқишга кирди, аспирантурани тугатгач, кичик илмий ходим бўлиб ишлай бошлади. Лекин 1937 йилнинг машъум ўроғи бу институт ходимларини ҳам ўриб кетганини, ижодини текшириб, рисола ёзаётгани — Чўлпоннинг қамоққа олинганини кўрган шоир илмий жаҳхани тарк этди-да, дастлаб Тошкент вилоят кечки педагогика институти, кейин эса шаҳар педагогика институтида ўзбек мумтоз адабиётидан маърузалар ўқиди. Табиатан сахий, топган-тутганини дўст-ёрлар даврасида сочиб яшайдиган шоир учун домлаликнинг доимий моюнаси айна муддао эди. Аммо у, ўзи эътироф этганидек, тугма шоир бўлган. Шеър ёзиш унинг учун нафас олишдек табиий бир жараён ва ҳаётий эҳтиёж эди. Агар Шайхзода бошқа тарихий-маданий шароитда яшаб ижод қилганида Оллоҳ берган буюк истеъдоди туфайли бадиий маданиятнинг кўплаб шайхона мухташам обидаларини яратган бўларди.

Шайхзода мансуб бўлган ўзбек шоирлари авлоди турфа овозлар ва услублардан иборат. Фафур Фуломнинг мумтоз ўзбек поэзиясидан баҳра олган шеърлари Ойбекнинг ўйчан назмидан кескин фарқланганидек, Миртемирнинг халқона лирикаси Ҳамид Олимжоннинг дилбар асарларига мутлақо ўхшамайди. Улар билан бир ҳаводан нафас олиб, бир бурда нонни баҳам кўрган Шайхзоданинг шеъри эса бутунлай ўзгача! Унинг назмида шоирнинг танти табиати, ёш боладек тоза қалбию турк ва озарбойжон шеърлятига хос мавжлар товланиб-алмашилиб туради. Шайхзода ўзига хос оҳанглар ва ҳис-туйғуларга бой ижоди билан ўзбек шеърятининг янада юксак даражага эришишига улкан ҳисса қўшди.

Шубҳасиз, замон шаршарасида оққан шоирнинг партияга, Октябрга, шўролар ватанига, "оқ олтин"га ҳамду санодан иборат шеърлар бағишламаслиги, шўро давлатининг манманларча ташқи сиёсати сабабли жаҳон тақдири қил устида турган вақтларда тинчлик учун кураш каби мавзуларда ижод қилмаслиги ма-

хол эди. Аммо унинг юрагида бошқа туйғулар, муаммолар, дардлар ҳам бўлган. У ўзини қийнаган изтиробли масалаларни тасвирлаш ва умуман, макродунё ҳақида фикр юритиш, айна даврда рўй бераётган воқеалар моҳиятини тарих сабоқлари кўзгусида кўриш ва тушуниш мақсадида 40-йиллардан драматургия соҳасида ҳам қалам тебрата бошлаган.

Аммо бу масалага кўчишдан аввал шоир ҳаётида рўй берган мудҳиш воқеани эслаб ўтайлик.

Маълумки, 50-йиллар аввалида қатаннинг навбатдаги тўлқини шу давр адабиётининг кўзга кўринган аксар вакиллари ўз гирдобига тортган. Шухрат, Саид Аҳмад, Шукрулло сингари шоирлардан олдин Шайхзода "совет ёзувчиси" деган шарафли унвонга доғ туширган ижодкор сифатида дастлаб Ёзувчилар уюшмаси аъзолигидан чиқарилган. Сўнгра қамоққа олиниб, уни яхши билган, унинг инсоний фазилатлари ва ижодий ютуқларидан баҳраманд бўлган кимсалар олдиға ғажош учун ташланган. Шундай кимсалардан бири С. фамилияли аёл эди. Шайхзода Театр ва рассомлик институти сиртдан тугатаётган бу аёлнинг "Бой ила хизматчи" драмаси ҳақидаги диплом ишига илмий раҳбар этиб тайинланади. С. 50-йиллардаги қама-қамаларнинг ташкилотчиларидан бири — В.Мильчаковнинг ноғорасига муқом қилиб, устозини миллатчиликда, Шарқни ҳаддан зиёд идеаллаштиришда айблаган. Маълум бўлишича, у Ҳамза асари Н.Островскийнинг "Момогулдирак" асари таъсирида яратилганига

Маҳбус Шайхзода. 1952 йил

урғу бермоқчи ва шу фикрни диплом ишининг янгилиги сифатида олға сурмоқчи бўлган. "Мен, — деган у терговчига берган кўрсатмасида, — диплом ишимда Ҳамза Ҳакимзоданинг адабий ижодида Октябрь инқилоби, рус мумтоз ва шўро адабиёти катта таъсир кўрсатгани тўғрисида ёзган эдим. У очик-ойдин айтмаган бўлса ҳам, Ҳамза энг аввало Шарқ маданиятидан ўрганган демоқчи бўлган. Умуман, Шайхзода Шарқ ҳақида ҳамisha ҳайрат билан сўзлар, унинг фикр-мулоҳазаларидан шундай хулоса чиқар эдики, гўё Шарқ ҳамма нарсадан афзал эди. Шайхзода Қадимги Шарқни назарда тутган ҳолда Шарқ маданиятига бирламчи аҳамиятни берарди. Шайхзода учун рус маданияти Қадимги Шарқ маданиятига нисбатан сарик чақачлик аҳамиятга эга эмас эди..."

В.Мильчаков "дирижёр"лик қилган бу жараёнда айрим ўзбек шоирлари ҳам фаол иштирок этди. Р. исмли шоир худди шу масалада Ш.ни қоралаб, бундай кўргазма берган: "Шайхзода умуман Европага, хусусан Россияга қарама-қарши қўйган ҳолда Қадимги Шарқни кўкларга кўтара бошлади. Унинг айтишича, Европада, айниқса, Россияда одамлар оёқяланг юрганларида Шарқ жаҳон маданиятининг ўчоғи бўлган эмиш. Ўша пайтда Россия айрим князликлардан иборат бўлганида Шарқда қудратли давлатлар мавжуд бўлган эмиш. Шайхзода Қадимги Шарқда яшаган баъзи олимларнинг исмларини тилга олиб, уларни шарафлаш лозимлигини, Шарққа хос барча нарсаларнинг афзаллигини унутмасликни талаб қиларди..."

Р.нинг ўз фикрларини давом эттириб, устоз шоирни миллатчиликда айблагани, уни Чўлпон ва Фитратлар сингари "халқ душман"лари изидан равона қилмоқчи бўлгани қанчалик даҳшатли бўлмасин, гап ҳозир бу ҳақда эмас. Биз учун муҳими — Шайхзода Шарқнинг инсоният тарихида буюк роль ўйнаганини чуқур ҳис этгани, Шарқ маданияти тарихи билан фахрлангани ва шу маданият сарчашмаларидан узоқлашмасликка ҳаракат қилганидир.

Дарҳақиқат, Европада, жумладан Россияда одамлар ҳали оёқяланг юрганида Шарқнинг жаҳон маданиятига буюк ҳисса бўлиб қўшилган обидалари яратиб қўйил-

ган, Европа, жумладан, Россия ҳали айрим-айрим князликлар шаклида яшаётганида Шарқда қудратли давлатлар аллақачон барпо этилган эди. Шайхзода ана шу Шарқнинг шоир ва олимлари, давлатчилик тарихига асос солган подшолари, босқинчиларга қарши қаҳрамонона курашган саркардалари билан ҳақли равишда ифтихор қилган. У ана шу ифтихор туйғусини Иккинчи жаҳон уруши йилларида совет мамлакати тақдир хавф остида қолган бир даврда халқни курашга, ғалабага чорловчи "Жалолитдин Мангуберди" трагедиясида ифодалаган эди.

Аммо бу асар халқни ватан мустақиллиги йўлида қаҳрамонона меҳнат ва курашга рағбатлантириш ишига қанчалик хизмат қилмасин, кўп ўтмай саҳнадан олиб ташланди. Фалакнинг гардиши билан Ўзбекистонга келиб қолган айрим кимсалар Шайхзодани тарихий ўтмишга синфий мезонлар асосида ёндашмаганликда айблаб чиқди. Сталин мукофоти тавсия этилган асар муаллифи феодал ўтмишни идеаллаштиришда, Кавказ халқларига "жабр-зулм ўтказган" Жалолитдин образини бузиб талқин қилишда айбланди. 1952 йили Шайхзоданинг қамоққа олинишида худди шу масала рақиблар қўлидаги асосий дастак бўлди.

Тақдирнинг инояти билан Шайхзода шўролар дўзахидан тирик қайтибгина қолмай, Шарқнинг бошқа бир буюк сиймоси — Улуғбек ҳақидаги шекспирона буюк асарини яратиш имкониятига эришди. Агар шоир вафот этган куни ўғирланмаганида унинг Беруний тўғрисидаги яна бир муҳташам асари адабиётимиз хазинасини бойитган бўларди.

Тарих мустабид тузум даврида Жалолитдиннинг миллий қаҳрамон сифатидаги образини яратган, аммо тергов чоғида рақиблар фикри билан ҳисоблашишга мажбур бўлган Шайхзоданинг юз карра ҳақ бўлганини тасдиқлади. Ўзбек халқи 1998 йилда Жалолитдин Мангуберди таваллудининг 800 йиллигини зўр тантана билан нишонлаб, Шайхзоданинг ҳам пок руҳини шод қилди.

Шайхзода, ўзи эътироф этганидек, шеъриятда замонавий воқеликни, драматургияда эса тарихий ўтмишни тасвирлашга ҳамда халқ ва мамлакатнинг дард-

Шайхзода ва Миртемир: шеър баҳси. 1960 йил

ли масалаларини ўтмишга бағишланган асарларида ифодалашга интилдди. У номлари тилга олинган, шунингдек, Миртемир, Абдулла Қаҳҳор, Комил Яшин сингари забардаст ижодкорлар билан бирга адабиётимизни янги тараққиёт босқичига олиб чиқди. “Бу авлоднинг аъзоси бўлган мен ҳам, — деб ёзган эди шоир, — 25 га яқин шеърый тўплам нашр эттирдим. Ўзбек тупроғини қайтадан эккан илк тракторларнинг мадҳиясидан бошлаб фазо йўллари ни айланувчи олтин кемалардаги сайёҳларни тараннум этишгача барча муҳим ҳодисалар, халқимизнинг меҳнат қаҳрамонлиги, кураш ва жанг, озодлик ва дўстлик, бахт ва алам, юртнинг гўзал манзаралари ва инсоннинг маънавий жамоли менинг қаламимга ошно ва дилимга мазмун бўлиб келди”. Шайхзоданинг шеър ва дostonлари шундай ранг-баранг мавзуларга бағишлангани билангина эмас, турли вазн ва жанрларда ёзилгани билан ҳам ўзбек шеъриятини бойитгани шубҳасиздир.

Шоир “Тошкентнома” лирик достонида бундай ёзган эди:

*Умрим бино бўлди Озарбойжонда,
Кечди болалигим у гул маконда.
Низомий ватани, Ганжа ўлкаси
Ўпкамга тўлдирди шеър ҳавосин...
Лекин шоирликнинг нозик толеи
Кулди Сирдарёнинг ҳавзаларида.
Ўзбек қуёшининг чин оталиги
Акс этди мастоба косаларида.
Ўзбек водийсида отимни сурдим,
Азиз йўлдошлар-ла ўтолдим, юрдим.
Йўқ, мен тақдиримдан эмасман хафа,
Шоирлик унвони бахтимдан туҳфа!..*

Келгуси йил икки халқнинг улуғ фарзанди, гул маконлар куйчиси, шоир, драматург, таржимон ва олим Мақсуд Шайхзода туғилган кунга 100 йил тўлади. Биз, шоир ижоди мухлислари, бу муборак санани — адабиётимизнинг шонли байрамини муносиб кутиб олишга ҳаракат қилажакмиз.

Зухриддин ИСОМИДДИНОВ

ИККИ АҲОЛ

Талабалик давримиз “Гулистон” журналида Алишер Ибодиновнинг “Гулисафсар ҳиди” деган ҳикояси босилган эди. Ундаги воқеалар Муроджон деган йигит тилидан ҳикоя қилинади. У ўқишга кириш учун Тошкентга келиб, отасининг шу ердаги бир қадрдони уйида яшаб туради. Молиячи бўлиш ниятидаги мулойим бу йигит уй эгаларига ҳам маъқул тушади, ёлғиз қизлари Робияни бериб, уни ўзларига ичкүёв қилишни мўлжаллайдилар. Чунки шу қиздан бўлак меросхўр йўқ, мўмин-қобилгина бир куёв бўлсаю тинч, рўзгор бут яшасалар, анҳор бўйида шинамгина уй-жой, боқувга қўйилган бир неча новвос, катакда товуклар бор — бошқа яна нима керак? Бўлғуси келин Робия — мактабни яқинда битирган лўппигина қиз, ательеда ишлайди. Ишига мутлақо қизиқмайди, йигит кечки пайт унга “Яхши ишлаб келдингизми?” деса, “Ҳа, иш ҳам ўлсин, кунни кеч қилиб олдик-да”, деб жавоб беради...

Ёз пайти эмасми, тўй кўп, ён қўшни тўй қилади. Хизматда юрганлар иш юзасидан Муроджон яшаб турган хонадонга ҳам кириб-чиқиб туради. Йигит улардан бири — Хосият билан танишиб, суҳбатлашади, уни севиб қолади. Чунки у ички

дунёси бой, қалби ҳиссиётга тўлиқ, гўзал қиз. Севсанг севгулик, инсонга бир олам бахт ҳадя эта олгулик. Аммо...

— Муроджон, — деди у ниҳоят паст овозда, — бу вақтинчалик ҳолат, ўтиб кетади.

— Йўқ! Йўқ! Бу...

— Шовқинламанг. Ўтиб кетади. Чунки мен сизнинг кимлигингизни биламан. Энди сиз ҳам менинг кимлигимни билиб олинг. Отам қурилишда ишлар эди. Юқори қаватларда ишловчи пайвандчи эди. Фалокат босиб йигирма метр баландликдан йиқилиб тушган. Бахтимизга омон қолди. Лекин оёқ-қўли ишламайди. Бир жойда ётади. Мен оилада тўнғичман. Отамнинг касбини эгалладим. Қурилишда пайвандчи бўлиб ишляпман. Бир йил аввал онам вафот этди. Кичик укаларим бор. Мен ҳозир ҳеч кимга, — у таъкидлади, — ташвишларимни ортмоқламоқчи эмасман. Шунинг учун орамизда нима ўтган бўлса, ҳаммасини унутинг. Ҳаммаси ўтиб кетади. Ўзингизни бекорга қийнаманг. Ҳозир уйга кириб, бошингиздан совуқ сув қуйинг-да, яхшилаб ухланг!

Мен ҳанг-манг бўлиб қолдим. Пайвандчи қиз... Ожиз ётган ота... Йўқ, менинг отам ҳеч қачон бундай қизга уйла-

нишимга рухсат бермаган бўларди! Агар борди-ю... Йўқ, бундай курашга мен...

Ота-онам, Комил амакилар менинг фақат яхши ҳаёт кечиришимни тилайдилар. Улар менга Робияни, мана шу бадбўй анҳор бўйидаги молхона, товукхонали ҳовлини бермоқчилар. Мени олдинда тинч, фаровон турмуш кутмоқда.

Бошимни кўтарганимда Хосият кетиб қолган эди. Мен унинг орқасидан югурмадим. Бошим эгилган, паришон бир аҳволда хонамга қайтиб кирдим. Унда ҳамон гулисафсарнинг ҳиди анқиб турар эди. Миямда Хосиятхоннинг сўзлари жаранглайди: “Мен сизнинг кимлигингизни биламан! Мен сизнинг кимлигингизни биламан!”

Айвонга чиқдим. Стол устида меҳмонлардан қолган оғзи очиқ коньяк шишаси турарди. Қадаҳга лиммо-лим тўлдириб, ичиб юбордим. Орқасидан аччиқ бир кулдим. Мен энди ўзимнинг кимлигимни билардим!

Яна бир қадаҳ тўлдириб ичдим. Яна куйдим. Шу пайт хонага Робия кириб келди. У қўлимдаги қадаҳни кўрдию кўзлари олайиб, тўхтаб қолди. Мен кулдим.

— Робия, жоним!.. — Қўлимдаги коньяк тўла қадаҳ чайқалиб, гиламга тўкилди. — Биласанми, сен... сен менинг хотиним бўласан!..

Ўпкам тўлиб, бор бўйича ўзимни гиламга ташладим” (“Гулистон”, 1975, 2-сон).

Шу ҳикояга қадар адабий қаҳрамонлар шундай, ёки шунга яқин ҳолга дуч келса, бунинг тескарисини қилар, яъни “дил амри билан” камбағал, меҳнаткаш ва дилбар қизга уйланар, мешчанлик ҳаёти эса анграйганича икки бахтиёр ёшнинг ортидан қараб қолаверарди.

Мен бу ҳикояни нега эсладим? Нима демоқчиман?

* * *

Аёл бўлмаса, адабиёт бўлмас эди. Адабиёт аввало аёлга атаб, аёл учун, унинг кўнглини олиш, дилидагини билиш, аёл деган хилқат не ўзи — шуни англаш учун яралган. Абдулла Қаҳҳор айтганидек, қушнинг ҳам эркаги сайрайди. Сўз санъати аввалбоши эр кишининг ижодидир, демак, эркакни қизиқтирган бош масала адабиётнинг асосий муам-

моси бўлади. Эркакни эса, табиийки, энг аввало аёл қизиқтиради. Шу боис, адабиётнинг асосий қаҳрамони, бош мавзуи — аёлдир.

Тўғри, сўз санъатида ота-онага муҳаббат, табиат гўзаллиги, ҳалоллик, болаларни севиш, ёвларга нафрат... каби ўнлаб мавзулар бор, буларнинг ҳар бири минг йиллардан бери юзлаб халқларнинг сўз санъатида чуқур, ҳар тарафлама ишланган. Аммо барибир, уларнинг ҳеч бири аёл тасвиричалик мавқе касб этмайди. Шу маънода, инсоншунослик бўлмиш адабиёт биринчи навбатда аёлушунослик, яъни аёлни ўрганиш, инкишоф этиш илмидир. Кузатсак, энг қадимги асарлар ҳам аёлга бағишланган, улар конфликтини аёл ва унга алоқадор нарсалар ташкил этади. Ҳатто, айтиш мумкинки, адабиёт тараққиёти аёл мавзуининг бадиий тадқиқи, унинг теранлаша бориши билан чамбарчас боғлиқ.

Аммо сўз санъатининг “болалик” чоқларида яратилган кўп асарларда, улар қайси халққа мансуб бўлмасин, инсоннинг кўнгил олами, шу жумладан, аёл руҳияти тасвирига камроқ эътибор берилган (бунда биз инсонни ҳаракатда кўрсатадиган ва унинг тўлақонли образи яратиладиган эпик асарларни кўзда тутяпмиз). Сўз санъатида инсон қалби теранликларини акс эттиришнинг маншаъларини қидириб, Европада ўрта асрларда романтизм, сўнгроқ классицизм, маърифатчилик каби турли оқимларга оид асарларда руҳиятни тадқиқ қилиш баай-

ни босқичма-босқич теранлашиб, аёл қалбини инкишоф этиш тобора кучайган. Қизиғи, унга интилган инсон — эркакнинг бадий тадқиқи ҳам иккинчи планга ўта борган.

Илгариги кўп асарларда аёл киши шахс, яъни ички оламига эга бўлган одам сифатида теран очилган эмас. Ҳатто ўз даврида аёл образининг хийла мукамал бир намунаси ҳисобланган Офелия (Шекспир “Ҳамлет”и) ҳам, гарчи севган ва севилган бўлса-да, замона, ўз муҳити анъаналари исканжасида бўғилган покиза бир қиз, кўнгил сирларини томошабинлар олдида, ҳиссиёт тўла монологлар билан теран ифодаласа-да, ҳали мустақил шахс эмас (мустақил шахс образи деганда ҳукмдор аёллар тасвири эмас, балки бу образни яратишдаги психологик таҳлил теранлиги кўзда тутилади).

Реализм оқими юзага келгачгина, адабиётда инсон ички оламини тадқиқ этиш, қахрамоннинг “ташқи” фаолиятини “ички”, психологик жиҳатдан асослаш беқиёс даражада теранлашди ва бу реализмнинг бош хусусиятига айланди. Бинобарин, ҳар бир адабий образнинг алоҳида индивид, ўйловчи бир инсон сифатида кўрсатилиши ана шу даврга тўғри келади. Унга қадар яратилган образлар (масалан, Шарқ адабиётидаги Мажнун, Фарҳод, Лайли, Ширин... ёки Фарб сўз санъатидаги олижаноб рицарлар...) адабий қахрамон сифатида ҳар қанча шуҳрат топмасин, улар ўқувчи кўз ўнгида жонли, ўз ички оламига, фақат ўзига хос феъл-атворга эга инсон сифатида гавдаланмайди, бинобарин, ўз даврининг китобхони айна образни эмас, у ифодалаётган эстетик маъно ва ғояни баҳолаши мумкин эди, холос.

Ҳар бир яхши бадий асар унда тасвирланган ҳаёт устидан, ҳар бир тўлақонли образ — ўз объекти устидан чиқарилган ҳукмдир, аммо реалистик асарнинг бошқаларидан фарқи шуки, у ҳукм ўрнига китобхонга тирик инсоннинг ўзини тақдим этади. Бу инсон билан танишиш, унга баҳо бериш ва хулоса чиқариш мумкин. Шу тариқа, адабиёт тараққий этгани сари насиҳат-дидактика ҳам, нақлга илова — “қиссадан ҳисса” тамойили ҳам барҳам топа боради...

Энди, ҳар бир миллий адабиётдаги аёллар образига келсак, у шу миллатнинг фитратига, давр руҳига мувофиқ акс этади ва идрок қилинади. Шу боис ҳам, бир хил шароитда бир хил ҳаракат қиладиган характерлар ҳар қайси адабиётда ҳар хил гавдаланади (Бунинг соддароқ бир мисоли — ҳар бир халқ фольклорида ўзига хос “Зумрад ва Қиммат” бор, бу эртақларнинг ҳеч бири иккинчисини такрорламайди). Шунга қарамай, асар марказида турган, воқеалар кульминациясида характери намоён бўладиган аёллар образи исталган халқ адабиётида асосан иккига ажралади.

Ҳамонки, реалистик асарларда инсоннинг ички дунёси, руҳияти яхшироқ очилади деган эканмиз, мисолни кўпроқ XIX аср рус адабиётидан олишга тўғри келади. Зеро, бир ёқдан, танқидий реализм рус заминиде айниқса гуллаб-яшнади, иккинчи томондан, бу давр рус адабиёти жаҳон сўз санъати тарихининг энг порлоқ, олтин саҳифаси бўлди.

Янги рус насри Пушкиндан, Пушкин замонидан бошланган. Аммо Пушкин ва унга замондош адиблар ижодида, хусусан, насрий асарларда аёллар образининг биз кўзда тутган намуналари орасидаги фарқни илғаш қийин. Бу давр адабиётида характер психологиясини кучли далиллаш эмас, балки қахрамонларни кутилмаган воқеа-ҳодисалар гирдобиде кўрсатиш таъмоили устун эди. Пушкиннинг “Капитан қизи”, “Марҳум Белкин қиссалари” каби асарларида, Гоголнинг “Тарас Бульба”, “Диканкага яқин хутордаги оқшомлар” сингари қиссаларида характерларни очишда руҳий кечинмалар таҳлилига эмас, асосан мушкул вазиятлар фониде кўрсатишга кўпроқ урғу берилган. Зеро, бу босқич ана шу олтин даврнинг ибтидоси, адабиётнинг ўқувчига яқинлаша бошлаш жараёни эди. Орадан ўтган ярим асрча вақт ичида рус адабиётида — таъбир ўринли бўлса — “профессионаллашиш” юз берди, яъни авомга эмас, таъб аҳлига, дидсавияси юксак ўқувчига мўлжаллаб ёзилган асарлар пайдо бўлди. Худди шу боис, XIX асрнинг иккинчи ярмига мансуб адабиёт биз кўзда тутган мавзу учун мўл-қўл материал беради.

Тургеневнинг “Баҳор тошқинлари” қиссасида Германияда саёҳат қилиб юрган бойвачча Дмитрий Санин бир қаҳвахонага кириб, унинг эгаси хонадониди таҳликали ҳолга дуч келади: нозиккина ўспирин ҳушдан кетган, она уйда эмас, кўрқиб кетган опаси эса, ёрдам сўраб чопиб чиқадию илтижо қилиб, уни уйга олиб киради. Санин боланинг ёқасини бўшатади, юзига сув сепеди, хуллас, ўзига келтиради. Миннатдор бу оила уни кўярда-кўймай меҳмон қилади. Шу тариқа, Дмитрий боланинг опаси — Франкфуртда кун кечираётган асли италиялик муҳожир қандолатпазлар оиласининг гўзал қизи Жемма билан танишиб қолади. Йигит ва қиз бир-бирини ёқтиради. Санинни деб Жемма унаштирилган кишиси — димоғдор ва қуруқ олифта Клюббердан, ҳатто ўзи мансуб бўлган католик динидан ҳам воз кечиб, православ эътиқодига ўтишга қарор қилади. Саниннинг мардлиги, камтаринлиги, эҳтирослари бу тинч ва осойишта италян оиласига маъқул келади. Ҳамма гап тўйга қараб қолади.

Эвоҳ! Ўша кунлари Санин ногоҳ хотини билан Германияда саёҳат қилиб юрган эски таниши Ипполитни учратади. Санин унга ҳаяжон билан уйланаётганини, қаллиги Жемманинг малоҳатини сўзлаб беради. Дўсти эса унинг гапларини тинглаб, “тўйингга пул керак бўлса, хотиним сенинг ер-сувингни сотиб олиши мумкин, у билан танишиб, гаплашиб кўр”, дейди. Санин ана шу аёл билан кўришади, пулни олиш учун икки кун унинг ёнида юради, охирида... дилбар, гўзал Жеммадан воз кечади.

Нега?

Мана шуни тушуниш муҳим.

Гап шундаки, Санинни гўзал Жеммадан совутган, дарров ўзига боғлаб, “жоду қилиб олган” аёл — Ипполитнинг хотини Марья Николаевна эҳтирос кишиси. Марья Николаевнанинг Санинни ром этган жиҳати — унинг эркин шахс эканидир. У “*энг аввало эркинликни*” ҳамма нарсадан устун кўяди. “*Сизга яна бир нарсани айтмай, — дейди у, — мен хаёл суришдан холи эмасман... у қувонч бахш этади, бизга шунинг учун ҳам ақл берилган*”.

Хаёл суришга мойиллик, яъни хаёлкашлик илмий тилда романтика дейила-

ди; эвоҳки, бу унчалик гўзал бўлмаган аёлдаги эҳтирос ва романтика Жеммада йўқ эди. У бир қандолатпаз оиланинг дўкониди ўсиб камолга етган, холос, орзулари ҳам онасидан сўнг қандолатчиликни давом эттиришдан нарига ўтмайди. Ҳеч қандай муҳтожлик кўрмай ўсгани учун фикр-ўйлари ҳам мудроқ. Марья Николаевнанинг бошидан эса қийинчилик кўп ўтган, ўзининг айтишича, болалигида “қулликни жуда кўп кўрган”. Шундай бўлишига қарамай, у ана шу қуллик ичра қолиб кетмай, ўзини юксалтира олган аёл.

“Баҳор тошқинлари” — Тургеневнинг энг яхши асарларидан бири. Адибнинг дўсти П.В.Анненков кўлёмани ўқиб чиқиб, муаллифга “*Сизга китобхоннинг хурамлик нидосини ҳозироқ башорат қилай: у сиздан анчадан бери шеърини куч бунақа мавж урган, бунақа гўзал тасвир ва услубда ёзилган асар олмаган эди*” деб мактуб ёзади.

Ҳақиқий адабий асар бағридаги ҳаёт ҳам чинакам ҳаётнинг ўзидай мураккаб бўлади, бинобарин, унда ҳам барча нарса фақат “оқ-қора”ю, “ижобий-салбий”га — икки қутбга яққол ажралмайди. Чунончи, “Баҳор тошқинлари” образлари орасида ҳам муайян нисбат бордай: ички дунёсини ҳаммадан ниқоблаб юрадиган пастарин, бироқ ташқи кўриниши “биринчи сорт” Клуббер; унга бир маҳал унашиб қўйилган, аммо кейинчалик унинг сохта мулозаматини Саниннинг олижаноблигига қиёслаб кўриб, никоҳдан воз кечган Жемма; Жемманинг гўзаллигига маҳлиё бўлган, аммо унда Марья Николаевнаники каби тошқин қалб, ёрқин идрок кўрмагани учун “бахтли никоҳ”ни йўққа чиқарган Санин ва ниҳоят, Саниннинг дилига ўт солган, уни “ёндирган” Марья Николаевна... Буларнинг ҳар бири аввалгисидан бир қарич баланд туради.

Тургеневнинг аксар асарлари аёллар образининг мана шундай тафриқини тадиққ этишга бағишланган. “Ася” қиссасидаги Ася, “Илк севги”даги “авантюрьерка” лақабли қиз Лизавета Петровна ва бошқа кўплаб аёллар...

ИЗОҲ: “Авантюрьерка”... Авантюра... Бу сўз ўзбек тилига асосан салбий маънода (“сиёсий авантюра”) қабул қилинган. Ҳолбуки, авантюрачи — таваккалчи, чапани, танти

одам дегани (авантюра романи — саргузашт романидир). Бизда эса “етти ўлчаб бир кесиш”нинг фойдаси, мулоҳазакорликка даъват шу қадар кўп ўқтирилганки, кўпимиз етти тугул, етмиш ўлчагач ҳам кесишга ботинолмаймиз. Нияти яхши кишининг авантюризми ҳамма ўрганиб қолган турғун ҳаётга зиллол обиҳаётдай кириб келиб, уни поклайди, кўнгилга некбинлик бахш этади, қалбда эзгу, пок туйғуларни қўзғаб, келажакка, одамларга ишонч пайдо қилади...

* * *

Лев Толстойнинг “Анна Каренина” романида аввало икки аёл — Анна Каренина ва Кити Шчербацкая образи бор; романдаги ўнлаб хотин-қизлар шу икки характери тўлдириш, уларни янада ёрқинроқ ифода этишга хизмат қилади.

Адабиётшунослар Толстойнинг дастлаб бу асарни ёзишдан мақсади ҳаёти фожиа билан яқунланадиган Аннани қоралаш, тинч ва иноқ оиласи бағрида осойишта яшаётган Китини яхши турмуш фониди тасвирлаш бўлганини, бироқ ҳаёт мантиғи асарни ёзиш давомида адибни ўз қарашларини қайта кўриб чиқишга, ўзгартиришга даъват этганини таъкидлайди. Дарҳақиқат, бу романи ёзиш орқали ёзувчининг ўзи ҳам оила, кенг маънода — одамлараро муносабатларни таҳқиқ этган, бу борадаги қарашларини қатъий белгилаб олган. “Анна Каренина” кўп жиҳати билан автобиографик, изланиш романи бўлиб, унинг устида ишлаш давомида Толстой ўзининг замонга муносабатини ўзи учун ойдинлаштирган” (*Кр. литературная энциклопедия. Том VII. М., 1972, стр. 556*).

Аслида, Кити ҳам Анна Каренина каби гўзал, лобар аёл. Шундай экан, нега энди Вронский гулгунча Кити Шчербацкаяга уйланишдан воз кечиб, эрли, болали Аннани севиб қолади? Бунга Толстой Аннани Кити билан ёнма-ён қўйиб таққослаш орқали жавоб беради: “Кити Аннанинг ниҳоятда содда эканини ва ҳеч нарсани яширмаслигини, лекин унда Кити муяссар бўла олмайдиган бошқа бир олам — мураккаб ва шоирона латофат борлигини сезар эди”. Зеро, Анна шунчаки, “бир эрнинг хотини” бўлиш учунгина яралган аёл эмас. У ўз табиати, тий-

нати билан Китидан жуда-жуда юксакда туради. Кити эса бошидан бирон марта ҳам долгаю бўронлар ўтмаган, бир зайлда, беташвиш ўсиб вояга етган қиз, холос. Толстой Аннага Китининг эри Левин кўзи билан ҳам назар ташлайди: “Левин ўзига бениҳоя ёқиб қолган бу жувонда янги бир хислат кўрди. Унда ақл, зеболик ва гўзалликдан ташқари, яна ростгўйлик ҳам бор эди. Анна ўз аҳволининг нақадар оғирлигини ундан яширишни истамас эди”. Илгари Аннани ёмон кўриб юрган Левиннинг қалбида унга нисбатан меҳр-шафқат уйғонади, буни хотини Китига ҳам айтади. Кити эса тамоман ўзгача қабул қилади:

“Қайтиб кирганида, Кити ҳамон бояги курсида ўтирарди. Левин ёнига келиши билан Кити унга бир қаради-ю хўнграб йиғлаб юборди.

— Нима бўлди? Нима бўлди? — деб сўради Левин, нима бўлганлигини илгаридан билгани ҳолда.

— Бу ярамас хотинга ошиқ бўлгансан, у сени сеҳрлаб олган. Буни кўзларингдан кўрдим, ҳа, ҳа!” (336).

Чеховга ўтайлик. Адибнинг “Қайнана — адвокат”, “Хотин”, “Қайлик”, “Болохонали уй”, “Севги” каби ўнлаб ҳикоялари худди шу мавзуда. Бу асарларнинг дастлабки иккитасида айёр ва манфаатпараст аёллар ўзини олижаноб, самимий қилиб кўрсатиб, соддадил йигитга тегиб олгач, асл қиёфаси — мол-дунёга ўчлиги, айш-ишрат бандаси экани фош бўлади. “Қайлик”да эса Саша деган қариндоши таъсирида Надя исмли қиз ўз қайлиги — “тўладан келган, чиройлик, артист ё рассомга ўхшаган”, бироқ кишининг бадиға урадиган даражада зерикарли Андрей Андреичдан, қолаверса, ўз шаҳарчаларидаги бир зайлда еб-ичиш, кундалик ғийбату мишмишлар билан ўтаётган ҳаётдан воз кечиб, олисга бош олиб кетади, уни “оилали, батартиб хотин”га айлантирмоқчи бўлган куёвдан кўра келажакдаги номаълум, бироқ романтик ҳаётни афзал кўради.

Албатта, аёл қалби теранликларини инкишоф этиш XIX аср рус адабиётигагина хос эмас. Бизнинг мисол тариқасида бу давр рус сўз санъатига кўпроқ мурожаат этганимиз сабаби — биринчидан,

мухтарам муштарийларга айни асарлар яхши таниш; иккинчидан, худди шу заминда, шу даврда танқидий реализм ўзининг ҳадди аълосига чиқди, руҳият тадқиқи унга қадар ҳам, ундан кейин ҳам бошқа бирон жойда бундай мукамалликка кўтарилмади.

XX асрнинг бошидан охирига қадар майдонга келган ва “оёқдан қолган” ўнлаб ижодий оқиму методларнинг ҳеч бири инсон қалбини соғлом мантик асосида тадқиқ этишда танқидий реализм даражасига ета олмади. Бир олма куртаги гуллагани, сўнг ғўрага айлангани, етилгани, пишиб ширага тўлгани ва бундан ўтгач чириб айнигани каби, бадиий адабиёт соҳасида ижодий методларнинг энг юқори нуқтаси танқидий реализм бўлганга ўхшайди. Ундан кейин юзага чиққан бошқа аксар оқимлар эса ҳаётни фокуси бузилган дурбин орқали кўришдек таассурот қолдиради. Бу табиий — ҳар қандай воқеликнинг, жумладан ижтимоий ҳаётнинг ҳам, пайдо бўлиш, ўсиб камолга етиш, вақти келиб таназзулга учраш даври бўлади.

* * *

Жек Лондоннинг “Мартин Иден” романида Руфь деган бир қизни бош қаҳрамон телбаларча севиб қолади, аммо ишлари юришмаган — ёзган ҳикояларига қалам ҳақи келмаган вақтда қиз Мартинни ижодни ташлаб, бошқа иш қилишга, оддий тирикчилик кўйига тушишга ундайди, асарлари катта-катта тиражларда босилиб, шуҳрати ошиб, бойиб кетгач эса, олдига бош эгиб келади. Руфнинг ўзига пул топиб, оилани боқадиган эр отли махлуқ деб қарашини сезгач, қанчалик оғир бўлмасин, Мартин уни юрагидан суғуриб ташлайди. Чунки Руфь ҳам мешчанларча муҳит тарбиясида ўсган, эрни пулдор бўлгани учунгина “севадиган” аёллар тоифасидан.

Кейинроқ Мартин Иден камбағал бир ишчи қизнинг ўзига қадалган нигоҳида ўтли муҳаббатни кўради. Руфнинг кўзи одамга майин ва мулоим боқса, бу қизнинг кўзлари чақнайди, кишининг қалбига найзадек қадалади. Мартин — ҳаётни кузатган бир ёзувчи — буни ўша қизнинг ёшлигида кўп муҳтожлик кўргани билан боғлайди. Эҳтимол шундай ҳамдир, аммо ўзи ўкинч билан иқрор бўлганидек, бу

пайтда Мартин Иден ниҳоятда чарчаган, нафақат одамлардан, балки ҳаётдан ҳам тамом совуган, қиз нигоҳидаги даъватга жавоб беролмайдиган ҳолга тушган эди (Абдулла Қаҳҳор ҳам “Сароб” романида Мунисхоннинг ўтмишини бекорга тасвирлаб ўтмайди; унинг отаси — жуда катта мулк эгаси ёлғиз қизини арзанда қилиб ўстирган, Мунисхон болалигида ташвиш нималигини билмаган, шунинг учун Саидийнинг муҳаббатига парво ҳам қилмайди, унинг устидан кулади, сўнг хунук, бирок бой ва ишбилармон Мухторхонга тегади-кетади). Қизиқ бир ҳол: болалиги ва ёшлиги бир зайлда осойишта, беғам ўтган аксар кишилар воёга етганда чин севиш нималигини билмайди. Бунинг сабаби ундайларнинг қалби меҳрға, муҳаббатга зор эмаслигига бўлса керак.

Унда, болалиги худди шундай ўзига тўқ ва тинч-осойишта оилада ўтган барча аёлларнинг дунёқараши маҳдуд бўлади, нима улар яккаш моддий манфаат қулига айланадими, деган савол ўртага чиқиши табиий. Унда, Кумуш ва Анна Каренина каби аёллар ҳам Руфь, Жемма ва Китилар тоифасига мансуб бўлиши лозим эди-ку? Йўқ, ундай эмас. Абдулла Қодирий айтгандай, табиат хасис эмас, тошдан гул, нишдан бол ярата беради. Қолаверса, Мирзакарим қутидор билан Офтоб оймнинг нисбатан фаровон умр кечириши уларни молпараст қилиб қўймаган, ақл-фаросат, инсофу диёнат бобида улар ўз даврининг энг олди кишиларидандир. Қизлари Кумуш билими ва савиясига кўра ўз муҳитининг энг комилаларидан эди (“Мен Фузулийни жуда яхши кўраман, сиз ҳамми?”). Ҳатто, Кумушнинг диду савияси юксаклиги ҳам аввало ана шу ота-она тарбияси туфайлидир.

Чеховнинг “Болохонали уй” ҳикоясида ҳам бу саволга жавоб бор. Ҳикоя қаҳрамонлари — Волчаниновлар оиласининг икки қизи Лида ва Женя. Сиртдан аҳил ва иноқ кўринадиган бу опа-сингил руҳан ва қалбан — икки олам. Катта қиз Лида жамоатчи: уезд ва губерня сиёсий ҳаётига боши билан шўнғиб кетган — касалхона очиш талаби билан мажлисларда сўзлайди, мужик болаларини ихтиёрий ўқитади, аммо ўзи бирон бир киши билан руҳан яқин эмас, уни ҳеч

қачон ҳеч нима ҳаяжонлантирмайди. Ки-чиги Женя эса ҳаётнинг ўзидан, одамлар билан суҳбатлашишдан, табиатдан... завқ олади. Ҳикоя қаҳрамони ҳамма ҳали ёш, довдир деб билган Женяга бундай таъриф беради: *“Ақл-фаросати-чи? Ақли-нинг фавқулоддалиги, дунёқарашининг кенглиги мени ўзига мафтун этарди”*.

Анналар, Кумушлар, Хосиятлар, Женялар... эҳтирос одами. Улар ғолибалардир: рақибалари бўлмиш ҳиссиётлари сўник, яшашдан мақсад — тўқ ва беташвиш тирикчилик ўтказишдан иборат, ҳамма нарсаси бору бироқ кўнглида шуъласи йўқ аёлларни бир зарб билан маҳв қилиб, киши қалбига дилдорлик билан йўл топиб, уни бутунлай забт эта олади. Айнан шундай аёллар кўнгил қаърида мудраётган, ёта-ёта занг босиб, ириб-чириб кетаёзган энг асл инсоний туйғулар — муҳаббатни, олижаноблик, эрку адолатга ташналикни уйғотишга, унга куч ва ғайрат бахш этишга қодирдир. Ўзбекининг “Эрни эр қиладиган ҳам хотин, ер қиладиган ҳам хотин” деган мақоли ана шу икки тоифага мансуб аёлларни кўзда тутиб айтилган. Бунинг аксича, Жеммалар, Китилар, Руфлару Робияларнинг туйғуси тўмтоқ, ҳиссиёти сезилар-сезилмас, севгиси инстинкт даражасида бўлади. Ҳаётдан матлаби — ҳеч нарсага муҳтож бўлмай, тўқ ва тинч яшаса, ҳеч ким унинг оромини бузмаса.

“Капитан қизи” кассасидаги каби “Ўткан кунлар” романида ҳам анъанавий сюжет — “этиборли оиланинг ёлғиз фарзанди бўлган бир ёш олижаноб йигитнинг кекса хизматкор билан саёҳати”, шу саёҳат давомида унинг қалбига тушган муҳаббат можароларию қизга аввалдан харидор бўлиб юрган разил бир одам (Швабрин-Ҳомид) бу икки ёш бошига солган шўришлар, шу аснода мамлакатда қўпган ғавғо (Пугачёв кўзғолони-Азизбек исёни) сабабли сиёсий ғалваларга беихтиёр қўшилиб қолиши тасвирланади; аммо Қодирий учун саргузашт-авантюра романларига хос фабуланинг ўзи мақсад бўлиб қолмаган, унда реализмнинг нисбатан кейинги даврига хос психологик далиллаш мотивлари ҳам учрайди. Кумуш ва Зайнаб айнан ана шу психологик далиллашнинг марказида туради; биз кўриб чиқа-

ётган мавзу нуқтаи назаридан улар бошқа-бошқа оламлардир.

Кейинги йилларда айрим муаллифлар бу романи “теранроқ тушуниб”, Зайнабнинг қилмишини оқлашга, ҳатто маълум маънода унга “ҳақ бермаган” Кумушга иддао қилишга ҳам ўта бошлади. Тўғри, Зайнабнинг ҳаёти — фожа. Аммо гарчи ёзувчи тасвирлаб кўрсатмаган бўлса-да, биламизки, унга куёвнинг кимлиги деярли аҳамиятсиз, ишқилиб, бирон бой хонадонга келин бўлиб тушсаю, тўкин-сочин, тинч яшаса. Эрининг қалби бор бир одам бўлиши унинг тасаввурига ҳам сиғмайди (Тўғри, кейинроқ Отабекни гўёки севиб ҳам қолади, аммо бунинг бир сабаби қаллигининг кўркам, ақлли ва бой йигит экани бўлса, иккинчи ёқдан, бу “севги”га рашк ҳам сабаб. Бундай аёлларнинг рашкида ҳам моддий манфаат етакчи ўринда туради).

Шу маънода Зайнаб — дунё одами. Отабек юпунроқ бир оиладан бўлганида, аввало ота-она “ойдай қиз”ини унга асло бермас, Зайнаб ҳам бундай хонадонга келинликни истамас эди. Бу асар руҳидан, ундаги мантиқдан ҳам аён. Кумуш эса бунинг тамом акси — куёвнинг бой, келишган йигит эканини айтишган бўлса-да, уни ҳатто чимилдиқда ҳам кўргиси йўқ, чунки Отабекдан — бир кўриниб шайдо қилган йигитдан бошқа ҳеч кимни истамайди.

“Кутлуг қон”даги (Ойбек) Нуруни Зайнаб образининг манتيқий давоми деса бўлади. Тўғри, Нури — Мирзакаримбойнинг тантиқ, шаддод қизи. Бу жиҳати билан у писмиқ, “ичимдагини топ” Зайнабга ўхшамайди. Аммо унинг Зайнабга “сингил”лиги шундаки, аввалига Йўлчини “севиб” қолгандай ҳам бўлади, бироқ эрга теккач, кўнгилсизлигига қарамай, “бойлиги ҳафтамабил олишга ҳам етадиган” эридан воз кечишни хаёлига ҳам келтирмайди, Йўлчини эса шунчаки, эрмак учун ўз уйига хизматкорликка таклиф этади.

* * *

Хўш, Хосиятхон, Анна, Кумуш, Надя, Женя каби аёлларнинг ўзига хослиги нимада, бошқа аёллардан, айниқса Робия, Кити, Зайнаб, Лида сингари “нариги кутб” аёллардан қанақа фарқи бор? Фалон-фалон кўринишдаги одамлар

муҳаққақ жиноятчи бўлади, деган ғояни тарғиб қилган суд психиатри ва антрополог Ч.Ломброзога таассуб қилмаган ҳолда, Кумуш ва Анна Каренина, Жена ва Хосиятхон сингари аёлларнинг аввало ташқи кўринишида бир умумийлик борлигини, улар бу жиҳати билан аксар Зайнаб, Кити ва Руфлардан фарқланишини қайд этиб ўтайлик; Кумуш ва Анна Каренина сингари аёллар озгинроқ (хўппасемиз эмас), жозибадор, сарвқомат, нигоҳлари маъноли, жонсарақ ва хушёр (боқибегам эмас), ўз кучига ва ҳақлигига ишонган, шунинг учун ростгўй ва дангалчи, ҳатто таваккалчи ҳамдир.

Бунинг аксича, Зайнаб ва Китилар, одатда, ўз ички қобиғига ўралган, гавдаси биққигина, биров уларни безовта қилмаслигини хуш кўради. Абдулла Қодирий буни роман қаҳрамони Отабек тилидан кўрсатиб ҳам ўтади: “Нимага Зайнаб семизу Кумуш ориқ?” Ўзбек ойим буни Кумушнинг “серфикр”лигидан деб билса, Карима отин уни ишқ изтиробларига боғлайди. Холонки, уларнинг иккови ҳам ҳақ.

Кумуш типидagi аёлларда миллийлик барқ уриб туради. Кумуш ўзбек қизлари, Фариди эса (“Чолиқуши”) турк қизлари идеалига айланишининг яна бир сабаби шу. Чингиз Айтматов Жамиласини шайдо қилган нарса Дониёрнинг ташқи кўриниши эмас, балки қалби қаъридан чиқётган қўшиқларнинг жозибаси эди; Алишер Ибодиновнинг Хосиятхонини атлас кўйлак кийган ҳолда кўрамыз; Рахшона (“Отойининг туғилган йили” қиссаси) эса мумтоз куй-қўшиқларни яхши кўришини, ҳар тун радиодан тинглашини айтади. Анна Каренина эса рус аристократ аёлларининг энг зебосидир.

Хуллас, қалбида миллий ҳиссиёти сўник аёлларда ишқ-муҳаббат туйғулари ҳам султ бўлади. Шу боис, миллати нотайин аёлларда ҳам миллий туйғу сўниклиги кузатилади, уларнинг аксариди биз қидирган малоҳатни топиш амри маҳол. Жек Лондоннинг “Уч қалб” романида бу ишонарли тасвирланган.

Кумуш сингари аёллар ўта жозибадор бўлади: Кумушнинг Отабек, Ҳомид, Комилбек каби харидорлари бор; Фаридидага ошиқ бўлмаган одамнинг ўзи йўқ; эр

кўрган Аннага Вронский жон-жон деб уйланади, уни деб ҳамма яқинларидан возкечишга тайёр; Жамилага эса ҳатто хирмондаги чоллар ҳам мафтун...

Кумуш ва Анна Каренина сингари аёлларда яна бир муштараклик бор — афсуски, уларнинг аксари бахтсиз бўлади. Фариди билан Комрон, Ася билан Н.Н., Анна билан Вронскийни эсласак, шум толе бу аёлларга қай бир жиҳатдан ожизликлари учун эмас, балки романтик эканлиги, уларбор эркекнинг ўзи ундай аёллардан ҳам сийраклиги туфайли ёр бўлишини англаймиз. Кўп ошиқлар бундай аёллар ҳуснига мафтун, бироқ қалбини англаш даражасида дилдорлик ва заковат етишмайди уларга.

* * *

Тоғай Мурод асарларидаги аёллар образининг тадқиқи ҳам бу мавзуга оид мўл материал бера олади. Адибнинг ихчамгина “Юлдузлар мангу ёнади” қиссасида деярли бирон аёлга кўзингиз тушмайди. Бир тўйдаги кураш чоғи даврага баковуллик қилаётган Бўри полвон эслаб ўтадиган Момоқиз билан Сулув бор, улар ҳақида бир-икки узук-юлуқ хотира берилади, холос. Бўри полвон айтади: “Ошна, Тиловбердининг онасига-да кўнглим кетиб уйландим. У... у Момоқиздан-да хушрўй. Ошна, уям Момоқизнинг олдидан ўта берсин! Насим ошна, мен Момоқиздан улуғини кўрмадим!” Демак, Момоқизлар, Кумушлар, Анналар, Хосият каби аёлларнинг бош хусусияти — улуғлик. Улуғворлик ҳам эмас, айнан улуғлик. Аммо бундай улуғлик Сулувда, Зайнабу Китида, Жемма, Робияларда йўқ, уларга хос эмас.

Кимгадир кўнгил бериш учун кишида кўнгил бўлиши керак. Тоғай Мурод ёзганидек, “*Ҳар эр кўнгилнинг қиз кўнгилга айтадиган гаплари бўлади. Кўнглида шу гапи бўлмаган йигит — йигит эмасдир! Шу гапни қайсидир йигитдан интизор бўлиб кутмаган қиз-да — қиз эмасдир! Дунёга келдим, деб юрмасинлар!*” Кўнгил одамини ботиний бир туйғу ила қидириш Кумуш ва Анна Карениналарнинг савқи табиийси эди; бордию топа олмаси (етишиш — бошқа гап) улардаги гавҳар кўнгил дунёдан сас-садосиз фа-

рѐд уриб, армон билан ўтиб кетади. Дунѐ дунѐ бўлибдики, бу фожиа такрорланиб келади.

* * *

Чингиз Айтматовнинг “Жамила” қиссасидаги Жамила образини олиб қарайлик. Луи Арагон “муҳаббат ҳақида дунѐдаги энг гўзал қисса” деб таърифлаган бу асарда Жамила урушга кетган эрига хиѐнат қилади — арава ҳайдаб станцияга бирга дон ташиб юрган Дониѐр билан қочиб кетади. Жамилани ҳамма қоралайди. Урушдан қайтиб келган эри Содик эса “кўринишда унчалик сир бой бермас ва ҳам, лекин номусдан қаттиқ куйиниб, жиғибийрон бўлиб юрди, Усмонлар билан ичишиб қолгудек бўлса:

— Кетган бўлса садқайсар! Сарсонсаргардон бўлиб юриб, охири бир куни очидан ўлади-кетади. Хотинман деганинг тўлиб ётибди, чертиб-чертиб олиш мумкин. Олтин бошли хотиндан бақа бошли эр яхши! — дерди жаҳл билан”.

Жамиланинг қайнонаси эса бундай дейди: “Э-э, шўрлик келиним, кўра-била туриб ўзингни ўтга ташладинг-а. Уйимизнинг тўри сеники, еганинг олдинда, еганинг кетинда эди... Ўзингни ўзинг жувонмарг қилдинг... Уйимизда нима камчилик кўрдинг... Шўрлик Жамила...”

Кўрамизки, ҳар икки персонаж Жамиланинг кетиб қолишини ўз нуқтаи назаридан, аммо моҳиятан бир хил изоҳлайди — улар Жамиланинг ўзига тўқ, обрўли бир хонадонни тарк этиб, ногирон, кимсасиз Дониѐрни танлаганини аҳмоқлик деб билади. Уларнинг эътиқодича, агар Жамила янада бойроқ, тўқроқ жойни деб кетиб қолса, буни “тушуниш мумкин” бўларди.

Бадиий асарлардагина эмас, бошқа санъат асарларида ҳам икки хил аёл мавзуи энг яхши сюжет ўзагини ташкил этади. Чунончи, “Титаник” кинофильми қаҳрамони бўлмиш қиз барча нарсада манфатли ҳисоб-китобни талаб этадиган қайлиғидан безор бўлиб, ўзини сувга ташлаб ўлишга жазм қилади. Аммо тасодифан шу ерга келиб қолган бошқа бир йигитнинг савъ-ҳаракати туфайли ниятидан қайтади, чунки унинг сиймосида фидойи, мард, олижаноб... хуллас, ўзи истаган кишини топади. Бу ёғи сизга яхши маълум.

* * *

Бадиий адабиѐт ҳам ижтимоий онг турларидан бири сифатида ҳаѐтнинг ўрғанишига хизмат қилади. Ана шу функцияси бўлмаса, адабиѐт даврлар оша оѐқдан қолиши турган гап эди. Танқиддан мақсад ҳам адабий ҳодисага баҳо беришигина эмас, у орқали акс этган ҳаѐтнинг кузатишидир.

Гап фақат Кумуш, Хосиятхон ёки Жамиладагина бўлганида, менинг мақола ёзиб, “изҳори фазл” қилиб ўтиришим шарт эмас эди. Гап миллат, аниқроғи, миллатимиз аёлларининг фитрати ҳақида.

Ҳар бир аёл — потенциал онадир. Унда ҳар бир миллат ҳаѐтида ички муҳит яхшиланиши учун Хосият типидagi аёллар кўпроқ бўлиши маъқулми ёки Робияларнинг? Афкори омманинг бу ҳақдаги фикри қандай?

Бу — миллатимиз олдида кўндаланг турган, аммо ҳозирча биров пайқаб-бирров пайқаманган чўнг масалалардан. Миллат ўзини англасса, ўсса, билингки, бу ҳол Кумушлар, Момоқизлар, Хосиятлар туфайли рўѐбга чиқади. Аммо барча оналар Зайнаб, Робияю Сулувлардан иборат бўлса, мамлакатнинг нуфуси халқ эмас, ҳатто оломон ҳам эмас, шунчаки “аҳоли” бўлади, холос. Афсус, бизда ҳозирча Робиялар бисѐрроқ.

Аммо... “ҳозирча”ми?

Билмасам.

Уч йил аввал Зомин сиҳатгоҳида дам олган эдим. Бир ҳафта ўтгач, узун соқоли андижонлик бир чол менга ҳамхона бўлиб жойлашди, икки ўсмир ўғли билан хотини — ундан анча ёш бир аёл машинада ташлаб кетди. Чолнинг феъли ғалати-роқ экан: муолажаларга чиқмайди, ошхона овқатини емайди — фарзандлари катта бир сатилда кўй гўштини қовурдоқ қилиб опкелишган экан, қоқ патирни чойга ивитиб, эртада-кечда ўшани “уради”.

— Болаларимни кўрдингизми, ука, — деб қолди эртасига оқсоқол. — Мен кечроқ уйланганман-да, булар шунинг учун анча ёш. Бир қизни деб то ўттиз беш ёшимгача уйланманман, шунга мажбур бўлқолганман...

Юрагимда бир ҳаприқиш пайдо бўлди, бу чол ёшлигида бир қизни севган... унга етишиш йўлида бошидан қан-

ча изтироблар ўтказган... хуллас, чолнинг ҳали ҳеч ким эшитмаган ишқ қиссасини тинглаш умиди учқунланди.

— Нега кеч уйлангансиз, амаки?

— Э-э, ука, отам бозорда баққол эди денг, топиш-тутишимиз ҳам жойида бўлган. Бир ярамас солиқчи бор эди ўша бозорда. Мен йигирма саккизларга кириб қолган эдим. Бояги солиқчининг десангиз, ўн беш-ўн олти ёшлардаги бир хунук, рўдапо қизи бор экан. Ўшани бериб, мени куёв қилиш ниятида эканини айтиб қолди-ю! Бошқага уйланадиган бўлсам, отамнинг пайини қирқиши турган гап эди. Солиқчи ҳам мендан умидвор бўлиб, отамга “тегмай” тураверди. Шунга, десангиз, то ўша қиз эрга тегиб кетгунча яна салкам ўн йил индамай юра бердик-да, ука, савдо ўлмасин дедик...”

Воҳ, дедим. Ана сизга “ишқ” достони!

...Асли доғистонлик бир қўмиқ аёл билан қўшни эдик. Унинг айтишича, Тошкентга дастлаб келган куни қорни очқаб, бир ошхонага кирибди-да, дарров ортга қайтибди — ошпаз эркак киши экан-да. Ҳайрон бўлиб, бошқасига борса, у ерда ҳам мўйлови шопдай бир азамат хамир чўзаётган экан. “Ўша куни оч қолганман, — деган эди Нурият опа. — Бизда эркак киши ошхонада ишламайди. Ошпазлик хотинлар юмуши-ку, ахир!” Индамадим. Нима, “Бизда хотинларнинг барча ишини уларнинг қўлидан олган эркаклар жуда кўп. Ҳатто уч-тўртта машур артистимиз борки, ашуласию қизиқчилигини ҳам йиғштириб қўйиб, телевидениеда бир-бирига гал бермай хотинларга чучвара тугишни ўргатиб ётади”, дейми?

Ғафур Фуломнинг “Бизнинг оналар” мақоласида ёзилган бир воқеани эсланг: босқинчиларга қарши курашган Қамчибек қўлга туширилади. Оёқ-қўлига кишан уриб, дор остига олиб келинган пайтда унинг ёнига онаси — Олой маликаси деб танилган Қурбонжон додхоҳ отлиқ етиб келиб, “Хайр, ўғлим, бизнинг авлодга шахид ўлмоқ — отамерос. Берган сутимга розиман!” дейди-да, от бошини қайтариб кета беради.

Алп — энадан, от — биядан, дейдилар: Қурбонжон додхоҳ каби юракли оналардан Қамчибек сингари кўкраги ёлли (ёлқинли) йигитлар туғилади.

“Ўткан кунлар”да Отабек ўлимни бўйнига олиб, бир ўзи Мутал, Содиқ ва Ҳомид сингари уч баттол билан ёлғиз олишади ва барчасини маҳв этади. Бундай ёвқурлик унга отаси — мулоҳазакор Юсуфбек ҳожидан эмас, онаси — дангалчи Ўзбек ойимдан ўтгани ҳам кундай равшан. Демак, миллатнинг жасоратли бўлиши аввало шу миллат оналарининг диловарлигига боғлиқ.

Одам ўзини англаши учун нафақат фазилатларини, балки айбу нуқсонларини ҳам яхши билиши, уларни тузатишга интилиши керак. Билмадим, негадир биз сўнгги пайтларда уззу-кун ҳар қандай баҳона билан “Бўладиган эл бир-бирини ботириб дейди” мақолини кўп айтидиган бўлиб қолдик. Яъни, биз улғумиз, буюкмиз, ота-боболаримиз дунёга таълим берган... ва ҳоказо. Ҳа, бу рост. Шундоқ бўлган. Аммо биз ўзимиз-чи? Нуқул бир-биримизга “ботирим” деяверсак, ҳамма иш битиб қолармиди? Қачон ўзимиз ўша шонли оталарга муносиброқ ворис бўламиз?

Менимча — урф-одатларимиздаги маҳдудликдан воз кечганимизда ва “олам бизга маҳлиё” қабилида ўз-ўзимизни мақташлардан қутулганимизда!

Миллат ўзлигини англаши учун ниҳоятда зарур бу. Бежиз эмаски, жадид оталар бундан бир асрча аввал илғор, мутараққий мамлакатлардан ортда қолиб кетаётганимиздан изтироб чекиб, бунга сабаб элимиздаги жаҳолат эканини айтган ва чора сифатида маърифатни тарғиб этган. Маърифат эса хат-саводли бўлиш ва ҳисоб-китобни билишгина эмас, у аввало дилнинг уйғоқлиги, фикрнинг тиниқлиги демакдир.

Маърифат — ошиқ кўнгиллар иши.

Аммо кимгадир кўнгил қўйиш, ошиқ бўлиш бизда қадимда гўё жиноятдай саналган. Ахлоқий меъёрларимизга кўра, нафақат қизлар, ҳатто йигитлар ҳам оналарию яқинларига ҳеч қачон бировни севиши ҳақида оғиз очолмаган, бундай қилиш айб, салкам бузуқлик ҳисобланган. Бировни ёқтириб, етишиш чораси сифатида у билан қочиб кетган қиз эса бадном этилган, ота-онаси, хеш-ақраболари кўчада бош кўтариб юролмаган, шу оиладаги бошқа қизларга совчи

келмаган. Бундай журъатли қиз, қалбан нақадар афифа бўлмасин, ҳатто оқ қилинган. Анварни севгани учун ота хоҳишига қарши чиқиб, хонга тегишга унамай қочиб кетган Раънога муносабат бунга яққол далил.

Шаръан, қизларни розилигисиз никоҳлаш мумкин эмас. Аммо миллий урф-одатларнинг таъсири шу қадар кучлики, шариатни поймол қилиб бўлса-да, хоҳламаган кишига тегишга кўнмаган қизларни ота рози — худо рози, деб “далил” келтириб, мажбуран никоҳланган. Бугина эмас. Қиз ё йигит истамаса, аввал фотиҳа қилиниб, сўнг “энди иш битди, фотиҳа — ярим никоҳ!” дея уларни қовуштириш, ҳатто ёш гўдакларни ўзаро келишиб, “бешиккертти” қилиб қўйишлар ҳам мажбурий никоҳлашдир. Аксар бешиккерттилар бобо ё бувининг “бола-чақалар биздан сўнг узоқлашиб кетмасин” деган тилагига кўра амалга оширилади. Қариндошларни ўзаро қовуштириш — ибтидоий жамоа даврига хос бўлган эндогам никоҳ ҳозир ҳам кўп ўзбек оилаларида, афсуски, давом этиб келади. Минг пардаланмасин, бундай мажбурий никоҳлар асосида моддий манфаат, яъни “акамнинг (опамнинг) шунча йиққан-тергани бегонага қоладими, ундан кўра менинг болам келин (куёв) бўлса, унга, қолаверса, бир чеккаси менга ҳам фойдаси тегади-ку” деган тама ҳам йўқ эмас. Қариндошларро никоҳдан, яъни салкам ака-сингиллар ўртасида туғилган болаларнинг аксари мустақил, қатъий фикрли, бировни севишга қодир ш а х с эмас, наридан-бери оила қуриб, аҳоли сонини кўпайтиришдан бошқага ярамайдиган ожиз бир и н д и в и д бўлиб вояга етади. Ожиз индивиднинг эса севги-пегги билан иши йўқ, қорин тўйғазишу қийналмай кун (умр) ўтказишдан бошқа га ми бўлмайди унинг.

“Агарни магарга никоҳ қилсалар, бир фарзанд туғилгай, оти кошки”, деб ёзган эди Фафур Фулом. Моддий манфаат асосида топишганлардан бино бўлган болаларнинг нафақат тарбиясида, ҳатто туғилмасидан илгарироқ “пешонасига битган” руҳиятида ҳам эгоизм ҳукмронлик қилади. Бундай ўғил-қизларга жасорат ёт, уларда таваккалчилик, “авантюрь-

ерлик” йўқ, ҳеч ким безовта қилмасан тинч, беғам умр кечирсалар, шунисига шукур...

1990 йил ёзида қай бир бадхоҳлар қутқуси билан Ўшда талотўп юзга келди: икки қардош элнинг сохта фидойилари ўзаро жанжал чиқарди. Қарийб бир-икки ой юрт нотинч бўлди. Жанжалнинг учинчи кунда ота-она, ака-укалардан хабар олиш, ҳол сўраш ниятида икки ҳамшаҳримиз билан Ўшга жўнадик. Яқшанба кун эди, Қўрғонтепа орқали ўтиб борар эканмиз, “товус” атлас қўйлак кийган юзлаб дўмбоқ хотинларнинг бамайлихотир расталар оралаб юрганини кўриб, тўполон дегани ёлғон шекилли, деган хаёлга ҳам бордик. Ахир, шу жойдан узоғи билан ўттиз-қирқ чақирим нарида одамлар бир-бирига човут солаётган, уйлари ёндирилаётган эди-ку! Биттасини қассоб бўғизлаётган жойда бемалол хашак чайнаш анқов қўйнинг иши эмасми? Бунчалик “хотиржамлик” негизида нима ётади? Ўша дамда Абдулла Қодирийнинг сўзи эсимга келди; у Юсуфбек ҳожи тилидан “Бизнинг одам бўлишимизга кўзим етмай қолди” деб куйинган эди...

* * *

Хаёлан бошқа халқлар адабиётида “абдий мавзу” — ишқ-муҳаббатга бағишланган асарлардаги аёллар хатти-ҳаракатини кузатаман. Ана, Анна Каренина — у севган киши билан бирга бўлиш йўлида ўзининг жамиятдаги мавқеини йўқотиб қўйишдан қўрқмай, дадил қадам босиб, нафақат собиқ эри ва унинг атрофидагилар билан алоқасини узди, балки ўз даврида миллатнинг гули ҳисобланган бутун бир киборлар жамиятига — “қонуний никоҳ”ни бузмай туриб бузуқчилик қиладиган, шунинг учун Аннани қоралаб, бошқалар олдида ўзини пок кўрсатадиган, сиртдан бообрў, аслида эса пасткаш, ипириски зодагонларга қарши чиқа олди. Бу йўлда ўзи қурбон бўлди, аммо унинг ўлими ўқувчига кучли катарсис (санъат асари таъсирида маънавий-руҳий тозариш) бахш этади. Ёки Тургенев, Чехов асарларидаги аёлларга қаранг: ана, улардан бири бемақсад тўқ яшашдан безор бўлиб, янги ҳаёт сари интилади (Чехов. “Қайлик”), умуммиллат

иши учун ўз шахсий манфаатидан воз кечади (А.Толстой. “Рус характери”), пастаринликларга кўниб, кафолатланган тўқ ва бой оилада яшашми, ё бўлмаса, булардан воз кечиб, кўнгил тилаган умр йўлига, у номаълум ва хавфли бўлса-да, таваккал қадам қўйишми, деган дилеммага дуч келганида, муҳаббат йўлини танлайди, тинчгина, аммо бир зайлда ўтадиган зерикарли турмушни истамайди.

Ёдингизда бўлса, мақола аввалида Муроджоннинг (“Гулсафсар ҳиди”) бир гапи келтирилган эди: “Миямда Хосиятхоннинг сўзлари жаранглайди: “Мен сизнинг кимлигингизни биламан! Мен сизнинг кимлигингизни биламан!”

Хўш, биз-чи, биз ўзимизнинг кимлигимизни биламизми?

Мен, ҳа, биламан, деёлмайман.

“Гулсафсар ҳиди”дан қарийб чорак аср аввал Саид Аҳмаднинг “Иқбол чироқлари” деган ҳикояси босилиб чиққан эди. Ундаги Иқбол отли қиз ҳам Хосиятхон каби электр пайвандчи. Севган йигити унга, энди бу ишингни ташлайсан, мен сени шоҳи-атласларга буркайман, маликалардай яшайсан, деб айтади. Пайқасак, бу икки йигитнинг дунёқараши моҳиятан бир хил. Яъни, ҳаётини позициялари Робияю Зайнабларникига монанд. Ўзбекларда оила қуриш масаласида асосий ихтиёр йигитларда бўлганидан ва уларнинг аксариятига Хосиятхон сингари олижаноб, аммо оилавий аҳволи ночор қизларга қараганда бадбўй анҳор бўйидаги молхона, товукхонали ҳовли маъқулроқ кўринганидан (чунки шунда уларни “олдинда тинч, фаровон турмуш” кутади), талай оилалар ана шундай ҳисобкитоб негизда қурилади. Бундай оилаларнинг фарзандлари эса илм-фанга, техникага, санъат ва адабиётга эмас, савдо-сотиққа, ошпазлик, молия каби “қорин тўйғазадиган” касб-корга ўзини уради. Наҳотки ўзбекнинг тийнатиға шу нарса кўпроқ хос бўлса? Иссиққина ошхонада манти тугиб, савдо-сотиқ билан шуғулланиб, хорижнинг майда-чуйдасини бир-бирига пуллаб кун кечирадиган одамнинг умри қарийб бесамар ўтади.

Миллатнинг ҳам. Жасорат қилиш янгилик яратиш, фақат тирикчилик деб эмас, элнинг истиқболини ўйлаб фаоли-

ят юритиш зарур. Шундай кишигина ўз халқига, миллат эса башариятга нимадир қолдириши мумкин.

Алишер Ибодиновнинг ҳикоясида ачиқ ҳақиқат кескин баён қилинган. Муроджон — халқимизнинг бўш-баёв бир боласи, курашга ожиз эканини дангал тан олади, ўз кўнгли исёни алангасига молхона ёнидаги бадбўй анҳор сувидан сеппиб ўчиради. Бу ҳикоянинг кучи, ярқ этадиган жиҳати ҳам мана шунда. Ажабки, аксар адабий қаҳрамонларимиз воқелик тақозоси билан ё моддий, ё маънавий фаровонликни танлаш дилеммасига дуч келганида унинг биринчисини афзал кўради, нега шундай, бу миллий тийнатиғимизга тобора кўпроқ хос бўлиб бораётган манфаатни кўзлаш, романтик олижанобликни тарк эта боришнинг сўз санъатидаги инъикоси эмасмикан?

Қурбонжон додхоҳлар бизнинг оналар, Кумушлар сингилларимиз эди. Улар ҳаётда бўлган, ҳозир ҳам бор. Аммо, замонанинг зайли бўлсамикан, қалби романтик туйғуларга тўлиқ аёллар тобора камайиб, барча нарсага ўз тор дунёқараши орқали назар соладиган худбин хотинлар кўпаяётганидан ҳам кўз юмиб бўлмайди. Нимага деб сўрасангиз, ҳозир бозор иқтисодиёти замони-ку, дейдилар. Эвоҳ, реал воқелик сабаб, талай кўнгиларда аранг милтираб турган олижаноб шуъла ҳам сўниб, мешчанлик ҳаётини танлаганлар кўпайяпти...

Ҳар нечук, миллат ҳаётига романтика киритиш лозим. Токи, одамлар ўтиб бораётган умрида, турмушида маъно ва мақсад кўрсин; ўзининг, халқининг келажаги ёруғ бўлишига умид қилсин. Ана ўшанда қалбларда эзгулик, меҳр уйғонади, дилга романтика, севги каби покиза туйғулар инади, таваккал қилишга, жасоратга ташналик ҳисси юқади, бори эса юксалади. Шунда миллатимизнинг асл ўзлиги — энг гўзал олижаноб фазилатлари тағин бўй кўрсатади, қадимгидай жозибат касб этади.

Ана шунда адабий қаҳрамонларимиз тақдири ҳам бошқача бўлади...

*Муҳаббатсиз киши одам эмасдур,
Гар одамсан, муҳаббат ихтиёр эт...*

(Нодира)

Haqsizlikning ochchiq qismati

Фуқаролар урушида эришган ғалабаларидан мағрурланиб, жаҳон инқилоби васвасасига тушган совет Русияси қонли тифини Шарққа қаратди. Дастлаб, халқаро меъёрларга зид равишда, 1920 йил феврида Хива хонлиги тугатилди ва советлаштирилди. Шарққа элтадиган муҳим стратегик макондаги Бухоронинг мустақил яшаши ҳам совет Русиясига ёқмади. Натижада, Туркистон fronti қўшинларининг қўмондони Михаил Фрунзе Бухорога қарши ҳарбий ҳаракатларни тезлаштиришни сўраб, 1920 йил 31 июлда Ленинга қуйидаги мазмунда телеграмма жўнатди:

“...Бухоро амири бизга қарши зўр бериб урушга тайёрланмоқда. У Афғонистон билан ҳарбий иттифоқ тузди. Амирлик шу тариқа яшаб турса, бизнинг Шарқдаги сиёсатимиз қўл-оёқсиз қолади. Туркистон fronti Ҳарбий-революцион кенгаши, Турккомиссия ва ўлкадаги бошқа ҳукумат ташкилотлари амирлик масаласини яқин кунларда ҳал қилишга келишиб олди. Бу соҳада қуйидаги тайёргарлик ишлари амалга оширилди:

— 1200 кишилик Бухоро қизил армиясини ташкил этиш ишлари охирига етказилди;

— ҳукумат таркиби тузиб чиқилди. Барча органлар ва идораларга лойиқ кишилар танланди.

Амирликни тугатишда қизил қўшинлар асосий вазифаларни бажаришга тайёр. Бухоронинг халқаро вазияти ҳам яхши эмас. Жамол пошо

билан суҳбатдан шу нарса аниқландики, Туркия томони амирликни тугатишга қарши эмас. Омонуллахон эса Афғонистондаги ички кураш билан банд бўлгани учун Бухорога ҳеч қандай ёрдам бера олмайди. Эрон масаласига келсак, у ердаги ишларни бизнинг дипломатларимиз ҳал қилади. Шуларни ҳисобга олиб, қулай фурсатдан фойдаланиш учун, марказ руҳсат берса, 20 августларда ҳал қилувчи ҳаракатларни бошлаймиз” (П.А.Шевоцук. “Страницы истории Гражданской войны”. М., 1992, стр. 180-181). Туркфронт кўмондони М.Фрунзе, аъзолари В.Куйбишев, Ю.Ибрагимов”.

Шуни кутиб тургандек, РСФСР Қуrolли кучлари Бош кўмондони С.Каменев ва Бош штаб бошлиғи томонидан “руҳсат берилсин” деган жавоб келади. Бундан руҳланган Михаил Фрунзе 1920 йил 12 августда амирликка барҳам бериш мақсадида тўрт гуруҳдан иборат ҳарбий корпус тузишга буйруқ беради. Бу Чоржўй, Когон, Каттақўрғон ва Самарқанд гуруҳлари бўлиб, барчаси ягона Самарқанд-Бухоро frontiга бўйсундирилади. Мазкур фронтнинг шахсий таркиби қуйидагича эди: 7 минг пиёда, 2,5 минг отлик аскар, 5 та оғир тўп, 35 та энгил тўп, 206 замбарак, 5 бронепоезд, 5 бронев-автомобиль ва 11 аэроплан (*Военно-исторический журнал*, №10, 1940; стр. 72).

Амир армиясида 16 минг сарбоз бўлиб, сафарбарлик эълон қилинса, 27 минг сарбоз тўплаш мумкин эди. Бу қўшинда 55 та эскирган тўп ва 12 пулемёт бор эди (Х.Ш.Иноятов. *Народы Средней Азии в борьбе против интервентов и внутренней контрреволюции*. М., 1984, стр. 345). Кучлар нисбатига қараганда амир қўшини сон жиҳатдан кўпроқ бўлса-да, техник ва ҳарбий маҳорат бобида Қизил армия устунлиги аён эди. Чунки Бухоро сарбозларига мутлақ нотаниш зирҳланган автомашиналар, поездлар ва аэропланлар феодал амир армиясига қарши турар эди.

Шу тариқа мустақил Бухоро амирлиги тақдирини қуrolли йўл билан ҳал қилишга киришилди. Бу орада — 16-18 августда Чоржўйда БКПнинг IV съезди бўлиб ўтди. Унда 110 делегат иштирок этди ва мутлақ кўпчилик овоз билан съезд буржуа партиялари тарқатиб юбо-

рилгани ҳамда амирга қарши қўзғолон кўтариш тўғрисида қарор қабул қилди. Большевикларнинг усталик билан ўйлаб топган режалари амалга оша борди. Тарихда “ялпи қўзғолон” деб ном олган ҳаракат 23 август кuni бошланди. Бешим Сардов бошчилигидаги ёлланган туркман отлиқлари ёрдамида эски Чоржўй ишғол қилинди. 100 дан ортиқ бек амалдорлари асир олинди. Беклик хазинаси қўлга киритилиб, бу бойликлар дарҳол Чоржўй ревкоми ва янги ҳокимияти қўлига ўтди. Бек эса қочиб кетди. Келишилганидек, шу кuni Чоржўй ревкоми “бутун Бухоро халқи” номидан ёрдам сўраб Туркистон frontiга мурожаат қилди. Олдиндан тайёрланган режа бўйича Туркистон fronti кўмондони Фрунзегга шундай “оқловчи” ҳужжат зарур эди.

Чоржўй ревкомининг мурожаатини олган кўмондон 1920 йил 25 августда 3667-рақамли мутлақо махфий буйруқни эълон қилди: “Бухоро халқига инқилобий ёрдам бериш мақсадида Самарқанд-Бухоро fronti 28 август кечгача ҳарбий ҳаракатларни бошласин. Асосий кучлар Эски Бухоро атропога тўплансин...”

Буюраман: Эски Бухоро эгаллансин. Душман кучлари шимоли-шарққа улоқтириб ташлансин. Сўнг Чоржўй, Когон, Каттақўрғон гуруҳлари ҳамкорлигида душманнинг Вобкент, Фиждувон, Ванғозе ва Баҳоуддиндаги кучлари тор-мор этилсин. *Туркфронт кўмондони М.В.Фрунзе*”.

Буйруққа асосан тузилган 4 гуруҳнинг ҳар бирига алоҳида-алоҳида ҳарбий ва-зифа юклатилган эди.

1. Самарқанд гуруҳи — 29-30 августда таркибида 3-Туркистон ўқчи полки, 1-Туркистон отлиқ дивизияси, алоҳида Туркистон отлиқ бригадаси, инженерлар ротаси ёрдамида Шаҳрисабз-Китоб йўналишида ҳаракат қилиб, Қашқадарё воҳасига чиқиши, Қарши ва Гузорни эгаллаши керак.

2. Каттақўрғон гуруҳи — шу кунлари иккинчи интернационал кавалерия полки билан Хатирчи ва Зиёвуддин шаҳарларини ишғол этиши лозим.

3. Чоржўй гуруҳи — таркибида 4-ўқчи полк, 8-ўқчи полкнинг бир батальони, артдивизия, отлик дивизия ва туркманлар отряди ёрдамида 29 август куни эрталаб соат 4.00 да Чоржўйни эгаллагандан сўнг Бухоро-Термиз ва Амударё чизигини кузатиб, Афғонистон чегарасини назорат қилиши зарур.

4. Асосий вазифа Когон гуруҳи зиммасига тушди. Унинг таркибида Янги Бухоро (Когон) ва Қарши гарнизони, 4-отлик полк, 1-шарқий мусулмон полки ва 7-ўқчи полк бўлиб, гуруҳга Эски Бухоро қалъасини эгаллаш вазифаси юкланган эди.

Операциянинг ўта махфийлигини таъминлаш мақсадида 27 августда Михаил Фрунзенинг 017-рақамли яна бир буйруғи эълон қилинди. Унинг мазмуни куйидагича эди: “Каттақўрғондан Когонгача бўлган масофада юраётган эшелонларнинг барча ойналарига гилоф тортилиб, фақат томдаги туйнуклар очилсин. Вагонларга РКП(б) вакилларида бошқа ҳеч ким яқин келмаслиги ҳақида огоҳлантирилсин”.

29 августда 23-бронепоезд Когондан 14км жануби-ғарбдаги Манғит қишлоғига келиб тўхтади. Соат бешларда вагонлардаги аскарлар тушиб, юкларни мўлжалланган омборларга жойлаштира бошлади. Аскарларнинг аксарияти қаерга келганини ҳам билмас эди. Шу кундан эътиборан Когонга кириш йўллари очиқ бўлса-да, у ердан ҳеч ким чиқарилмади”, деб хотирлайди шу воқеалар бошида бўлган дивизия кўмондони В.Клементьев (*Вопросы истории, №7, 1993; стр. 4*).

Эски Бухорони қўлга киритиш учун асосий зарбани Когон гуруҳининг чап қаноти Шайх Жалол ва Қоракўл дарвозалари орқали бериши керак эди. 29 август соат 9.50 да бронепоезддан туширилган десант Обшор қишлоғини эгаллаб, Шайх Жалол дарвозасига яқинлашди. 31 август куни 10-, 5- ва 12- Туркистон ўқчи полклари, 4-полк, 28-бронепоезд, 53-автобронепоезд ва оғир артиллерия батареяси Қарши дарвозасига келиб тўхтади.

Қарши дарвозаси яқинидаги темир йўлда турган 28-бронепоезд шаҳарни шафқатсизлик билан ўққа тутди. Шаҳар ўт ичида қолди. Фақат августнинг охири — сентябрь бошларида Бухоро шаҳрига 12 минг снаряд ва бир неча миллион пат-

Қизил армиянинг шаҳарга кириши. 1920 йил, сентябрь

рон сарфланди (*Война в песках. Под ред. М.Горького, И.Минца и Ф.Колесова. М., 1935, стр. 292*). Бу кучлар билангина белгиланган вақтда шаҳарни олиш мушкулу бўлгани сабабли уни ҳаводан туриб бомбардимон қилиш қарорига келинди ва 31 август кuni Чоржўйдан 25 авиаотряд ёрдамга чақирилди. Улар келгунча 43-авиаотряд бомбардимонни бошлаб юборди. Учувчи Фаусекнинг хотирлашича, “Когон яқинидаги аэродром Туркистон тарихида мисли кўрилмаган бир томошани эслатар эди. Бу ерда самолётларнинг “Фарман”, “Фарсель”, “Сопвич”, “Ньюпор”, “Баузен” ва “Альбатрос” каби турларини кўриш мумкин эди”.

Қадимий Бухоро ана шу тариқа ҳам ердан, ҳам ҳаводан бомбардимон қилинди. Шаҳарнинг Қарши, Самарқанд дарвозалари остига порох (динамит) кўмиб, портлатиб юборилди. Қизил армия кўшинлари вайрон бўлган деворлар орқали шаҳарга кирди ва кўча жанглари бошланиб кетди. Шаҳар аҳолиси айниқса аэропланлар ҳужумидан ваҳимага тушди. Амир Олимхон Бухорони бутунлай вайрон бўлишдан сақлаб қолиш учун 31 августдан 1 сентябрга ўтар кечаси Моҳи Хоса орқали Гиждувон томонга чекинди. Бундан хабар топган аксар бухороликлар ҳам она шаҳрини ташлаб амир орқасидан кетишга мажбур бўлди.

1 сентябрь кuni қизил армия қисмлари шаҳарга кирди. Арк эгалланиб, ундаги бойликлар қўлга киритилди. Амирининг қочишга улгурмаган онаси, синглиси, хотини, уч ўғли, қариндошлари ва амалдорлари асир олинди.

Аммо Бухоро фожиаси шу билан тугамади. Шаҳарни бомбардимон қилиш ва аҳолини талаш давом этди.

Шаҳар қамалининг бошида турган Н.Зиновьев бундай хотирлайди: “Шаҳар асосан ёнгиндан ёмон зарар кўрди. Кўчаларда ўлик шунчалик кўп эдики, уларни йиғиштиришга улгуриб бўлмасди” (*А.Фафуров, У.Рашидов. Бухоро Халқ советлар жумҳурияти тарихидан лавҳалар /1920-1924/. Т., 1992, 10-бет*).

“Бухоро халқ инқилоби” ниқобидаги бу босқинчилик натижасида шаҳар уч кун мобайнида 11 аэропландан бомбардимон қилинди. Унинг бешдан бир қисми вайрон этилди (*Вопросы истории, №7, 1993;*

стр. 42). Куролсиз кексалар, аёллар ва болалар устидан “8 маротаба учиб ўтиб бомбардимон қилган учувчи Ласкин Қизил Байроқ ордени билан мукофотланди” (*История гражданской войны в Узбекистане, Том II. Т., “Фан”, 1970, стр. 153*).

Совет аэропланлари 1-2 сентябрь кунлари амирни қидириб топиш баҳонасида Бухоро атрофидаги қишлоқларни ва ажойиб обида — амирнинг ёзги саройи Ситораи Моҳи Хосани ҳам бомбардимон қилди. Бу жараённинг фаол иштирокчиси учувчи Фаусек аэродромга қўнгач, бундай деб мактанган экан: “Биз Бухорони бомбардимон қилдик. Қадимий амирликни вайрон этдик. Хусусан, машхур “Ажал минораси”га тушган бомба моҳиятан мутлақо бефойда бўлсада, менга алоҳида завқ-шавқ бағишлади (*Война в песках. Под ред. М.Горького, И.Минца и Ф.Колесова. М., 1935, стр. 303*). Иккинчи бир учувчи ўз ваҳшийлигини қуйидагича хотирлаган эди: “Қўлимда бомбани ушлаб пастга қарайман, ҳашаматли масжид... унинг гумбазини мўлжаллаб бомба ташлайман, гумбурлаб яксон бўлади... Кейинчалик менга “кумпол” деб лақаб қўйдилар”. Ана шу гувоҳлар эътирофиёқ Бухоро халқига “ёрдам”га келган армиянинг ҳақиқий башараси ва ниятини англаш учун кифоя қилади.

Яна бир мисол. Бухородаги қизил аскарлар зўравонлиги ва таловини озми-кўпми очиб беришга уринган Туркистон инқилобий-ҳарбий бюро “учлиги”нинг аъзоси А.Машицкий 1920 йил сентябрининг бошида Бухорода кўрганларини Владимир Ленинга бундай баён этади: “Шаҳар маркази яксон қилинган, Регистон ёндирилган... Бухоро олингандан сўнг шиддатли ёнгин, мисли кўрилмаган талов ва кафандўзлик бошланди. Регистон ертўллари ва омборларидаги барча бойликлар таланган, ёнмайдиган каттакон сандиқлар бузилган... Таловда қизил армия иштирок этиб, мол-мулк ортилган икки эшелон Тошкентга жўнатилди”. Бу муҳим ҳужжат Русия давлат архивларидан яқинда топилди.

Яна таажжубланарли бир ҳол: Бухорони ер билан яксон қилишга буйруқ бериб, бойликларини талашга ва тинч аҳоли устига бомбалар ёғдиришга бошқош бўлган Туркфронт қўмондони Михаил Фрунзе ҳамда реввоенсовет аъзоси

1127 йилда қурилган Минораи Калон ва 1514 йилда қурилган Масжиди Калоннинг 1920 йил август ойидаги бомбардимондан кейинги ҳолати

Ю.Ибрагимов “Бухоро инқилобида фаол иштирок этгани учун” олтин қилич билан мукофотланади.

Хуллас, ўзи танг аҳволда қолган, ёрдамга муҳтож совет Русияси ана шундай ёрдам кўрсатиш ниқобида “бор-буди”ни Бухорога ташлади. Аслида эса, “...уларга Бухоронинг пилласи, тилласи, кумуши, пахтаси, ипак ва қоракўл териси керак эди” (Ф.Қиличев. *Мустақилликнинг фожиали йўли. “Шарқ юлдузи”, 1992, 7-сон, 151-бет*).

Большевиклар Октябрь тўнтаришидан сўнг чор Русиясидан мерос қолган 1 миллиард 64 миллион 300 минг олтин сўмга эга эди. Бу маблағдан Брест сулҳи бўйича Германияга 812,5 миллион олтин сўм тўланди. Хазинанинг 235,5 миллион сўми адмирал Колчак қўшинлари томонидан ўлжа олинди. Қолган 575,5 миллион сўм пул инқилобни қутқариб қолишга урвоқ ҳам бўлмас эди. Бухоро хазиналарига интилишнинг бош сабаби шу бўлса ажаб эмас. Осиё ва бутун жаҳондаги машҳур шаҳар — Бухорои шариф бундай шафқатсиз бомбардимон қилиниши, минора,

мадраса ва мақбараларининг вайрон этилиши Москвадаги раҳбарлар томонидан ҳар тарафлама рағбатлантириб турилди.

Туркфронт қўмондони Михаил Фрунзенинг 1920 йил 3 сентябрдаги буйруғи ҳам фикримизни тасдиқлайди: “Барча озиқ-овқат захиралари (нон, ғалла, гуруч, ем-хашак), амир армиясини таъминловчи бекларнинг ҳарбий ва озиқ-овқат омборлари тезда Туркистон fronti ҳисобига ўтказилсин. Эгалланган қурол-ас-

лаҳа ва бинолар Туркфронт мулки деб эълон қилинсин... Қўлга киритилган Аркдаги барча бойликлар қаттиқ назорат этилсин. Бирорта темир сандиқ ва халталар (қоплар) очилмасин. Барча олтин ва қимматбаҳо буюмлар рўйхатга олиниб, муҳрланган ҳолда тезда Самарқанд банкига топширилсин” (*ЎзРМДА, 46-ф., 1-рўйхат, 81-иш, 1-бет*).

Бухорода қарийб 15 сентябрғача давом этган таловларни ўз кўзи билан кўрган Турккомиссия вакили Г.Сафаров эътирофича, “Бухорога келган рус қўшинлари ва қизил гвардиячилар энг аввало талончилик ва зўравонлик билан шуғулланди. Улар дуч келган ҳамма нарсани талади” (*Г.Сафаров. Колониальная революция (Опыт Туркестана). М., 1921, стр. 80*).

Бу воқеаларнинг бевосита гувоҳи бўлган Бухоро босқини раҳбарларидан Г. Зиновьев қизил армиянинг очкўзлиги ҳақида Москвага қуйидагича ҳисобот юборган эди: “Уч кунлик таловдан сўнг Эски Бухоро катта зарар кўрди, амир қалъаси ўмарилди, кўп олтин ўғирланди” (*“Навқирон Бухоро”. 1992 йил, 14 август*).

“Инқилоб”нинг дастлабки кунларидаги талон-тарож натижасида қўлга киритилган бойлик: олтин, кумуш, қимматбаҳо буюмлар ва қоракўлтери киплари 14 вагонга жойланиб, тўғри Москвага жўнатилди.

Бу бойликлар-ку санокли шахсларга тегишли эди. Кексаларнинг ҳикоя қилишича, Бухоро шахри ва бекликлардаги минг-минглаб бадавлат кишиларнинг ота-мерос мулки ҳам шу тариқа ҳақсиз тортиб олинган. Бундан ташқари, Бухоро амири, беклари ва бойларининг мулки махсус фармон ҳамда буйруқлар асосида мусодара қилинган.

Гувоҳлар маълумотига кўра, “Амир хазинасини талаш жараёнида қизил аскар ва командирлар олтину кумушлар устида юриб, қадимги қимматбаҳо санъат буюмларини ўғирлаган” (*“Вопросы истории”, №7, 1993, стр. 51*).

ВЧКнинг Туркистондаги вакили Ян Петерс 1920 йил сентябрда Владимир Ленинга қуйидагича ёзма ахборот юборган эди: “Бир неча кун олдин мен Бухоро группасининг собиқ қўмондонини қамоққа олдим. Чунки тинтув чоғида ундан бу ерда талаб олинган бир қоп олтин қуймаси, тилла буюмлар, пул ва кумуш то-

пилди. Назаримда, Бухоро юриши юзасидан алоҳида текширув комиссияси ташкил этиб, бу тартибсизликларни аниқлаб чиқиш лозим”.

“Бухоро инқилоби”дан бир неча кун ўтгач Москвага жўнаган Туркистон fronti қўмондони поездининг ВЧК ходимлари томонидан тинтув қилиниши ана шу ахборот самараси бўлган дейиш мумкин. Бу масала 1920 йил 25 сентябрда Туркистон Республикаси ҳукумати доираларида ҳам муҳокама қилинган. 1920 йил 7 сентябрда Бухоро Республикаси мулкни ҳисобга олиш ва қўриқлаш комиссияси тузилади. Комиссия сентябрнинг бошларида ўз вакилларини Чоржўй, Кармана, Зиёвуддин, Хатирчи, Шаҳрисабз, Китоб, Термиз, Ғузор ва Чироқчига юбориб, қочиб кетган бекларнинг мулкни мусодара қилади (*ЎзРМДА, 46-ф., 1-рўйхат, 7-иш, 6-бет*).

Шаҳрисабзни эгаллаган қизил аскарлар у ерда катта миқдордаги олтинни қўлга киритган (*Боевой путь Туркестанского военного округа. М., 1959, стр. 133*). Бундан ташқари, пахта захиралари, жун, ипак, қоракўлтери, қуритилган мевалар ҳам мусодара қилинган. Бухоро чегаралари тўлиқ Русия қўшинлари билан қўриқланиши белгиланган. Ҳатто махсус буйруқда “Ҳозирги кунларда Бухоронинг ўз қўшинлари бўлмагани сабабли республика чегараларини Русия армияси қўриқлаб туради”, дея таъкидланган (*ЎзРМДА, 1-рўйхат, 2-иш, 32-бет*). Бу, албатта, сиёсий найранг, бошқача айтганда, мустамлакачиликнинг янги кўринишидан бўлак нарса эмас эди.

Шу тариқа Бухоро жаҳондан ажралиб, большевиклар исканжасига тушди. Кўз кўриб қулоқ эшитмаган бу “инқилоб” Бухоро халқига катта моддий зиён етказди. Бухоро маънавий жиҳатдан ҳам бениҳоя зарар кўрди. Айниқса, масжид-мадрасаларнинг вайрон этилиши, бузилмай қолганларининг эса қизил қўшин отхоналарига айлантирилиши, муқаддас китобларнинг оёқости қилиниши советлар сиёсати аввал-бошданок адолатсизлик асосида қурилганидан далолат беради. Бу тузумнинг бор-йўғи етмиш йилда чок-чокидан сўкилиб кетгани ҳам ҳақсизликнинг умри қисқа экани хусусидаги аччиқ, лекин ҳаққоний хулосага олиб келади.

БУЮКЛИК ТИМСОЛЛАРИ

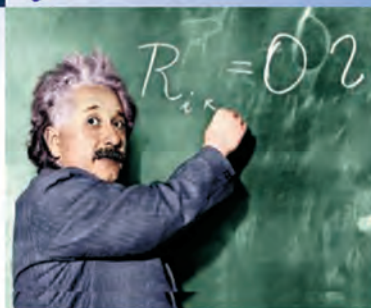
Чори НАСРИДДИНОВ

KASHFIYOTCHIDAN CHIQQAN IXTIROCHI

Башарият тарихидаги буюк ақл-заковат соҳибларидан бири бўлган Альберт Эйнштейннинг оламшумул илмий кашфиётлари кўпчиликка маълум. У яратган иккита кашфиёт — махсус ва умумий нисбийлик назариялари илм-фан дунёсидаги энг муҳим таълимотлар сирасига киради. Агар муайян тарихий даврга ўша кезларда яратилган янгиликлар нуқтаи назаридан баҳо бериладиган бўлса, йигирманчи юз йилликни Эйнштейн ёки нисбийлик назарияси асри деб номлаш мумкин. Зеро, нисбийлик назарияси — инсоннинг борлиқ ҳақидаги тасаввурларини остин-устин қилиб юборган мислсиз илмий ҳодиса. Буюк олимнинг шахси ва фаолияти ҳозир ҳам кўпчиликнинг эътибори ва қизиқишини тортиб келади. Албатта, бунинг ўзига хос сабаблари бор. Аввало, Эйнштейн улкан ижодкор бўлиб, ҳаётлик чоғидаёқ оламшумул шон-шухратга бурканган эди. Қолаверса, олимдаги юксак инсоний сифатлар ҳам одамлар эътиборини ўзига жалб этган: у ўткир ақли, илмий ва ижтимоий муаммоларга алоҳида қизиқиши, зийраклиги ва оддийлиги, шунингдек, самимияти билан бошқалардан ажралиб турарди. Бу улуғ даҳони кўпчилик буюк кашфиётчи сифатида билиши шубҳасиз, бироқ унинг яхшигина ихтирочи бўлганидан камдан-кам одам воқиф бўлса, ажаб эмас.

Шу ўринда “кашфиёт” ва “ихтиро” тушунчаларига қисқача изоҳ бериб ўтиш жоиз. Чунки айримлар ёзма ва оғзаки нутқ жараёнида бу икки тушунчани ўз

ўрнида ишлатмайди. Аниқроқ айтганда, улар “ихтиро-кашфиёт” ёки “кашфиёт-ихтиро” тарзида нотўғри талқин қилинади. Масалан, баъзан “бутун олам тортишиш қонунини Ньютон ихтиро қилган” ёки “велосипед илк бор Англияда кашф этилган” қабилидаги мулоҳазалар қулоққа чалинади. Ваҳоланки, бутун олам тортишиш қонунининг пайдо бўлиши — кашфиёт, велосипеднинг яратилиши эса ихтиро ҳисобланади. Шу нуқтаи назардан ёндашганда, мантиқан борлиқдаги мавжуд бўлган қонуният, нарса ва хусусиятларнинг топилишига кашфиёт, одамнинг ижодий тафаккури билан янгидан яратилган нарсаларга эса ихтиро дейилиши лозим.

Энди яна Эйнштейннинг ихтирочилик фаолиятига тўхталадиган бўлсак, у техник тараққиёт билан боғлиқ амалий масалаларга доим алоҳида эътибор қаратган. Олим электромметр, музлатгич, магнетогидродинамик насос, гидроскопик компас, автоматик фотокамера, эшитиш мосламаси каби техник қурилмаларни яратиш борасида қаттиқ изланган.

Муҳим жиҳати шундаки, олим ихтирочилик билан асосий ишидан бўш вақтларида, яъни эрмак учунгина шуғулланган эмас. У бу ишга ҳам жиддий ёндашган. Бу борада олим “Тилни билмай туриб, шеър ёзиб бўлмаганидек, муайян билимларни ўзлаштирмаган ҳолда, ихтиро қилиш ҳам мумкин эмас”, деган фикрга амал қилган. Эйнштейн етти йил мобайнида Берн шаҳридаги патентлаш идорасида эксперт лавозимида ишлаган. Бундай идора ҳозир барча давлатларда фаолият юритмоқда. Мазкур хизмат тури дастлаб Европада юзага келган — саноат ишлаб чиқариши ҳамда илм-фан ривожини эътиборга олган “кўҳна қитъа” давлатлари 1883 йили ихтироларга нисбатан муаллифлик ҳуқуқини ҳимоялаш мақсадида тегишли конвенция қабул қилади. Унга биноан Швецариянинг Берн шаҳрида доимий равишда фаолият юритадиган патентлаш идораси ташкил этилади. Бу идора ўша давр учун жуда юксак даражадаги муассаса ҳисобланиб, ундаги кам сонли ходимлар узлуксиз равишда оқиб келаётган ихтироларни қабул қилиб олиши, уларни баҳолаши ва таснифлаши зарур эди. Чунки бу даврда Европа, хусусан Швецарияда машинасозлик, электротехника, тўқимачилик ва соат ишлаб чиқариш саноати гуркираб ривожланаётган эди. Патентлаш идорасига йилига ўртача 2000 та ихтиро ҳақидаги мурожаат келиб тушган. Эксперт-ходимлар камлиги сабабли уларнинг ҳар бири, шу жумладан, Эйнштейн ҳам кунига ўртача учта ихтирога оид ишни кўриб чиққан. Бу эса ходимлардан тезкорлик, чаққонлик ва аниқликни талаб қилган. Экспертлик фаолиятида орттирилган бундай маҳорат кейинчалик Эйнштейнга роса қўл келган. “Патентлаш идорасидаги меҳнатим туфайли, — деб ёзган эди хотираларида олим, — менинг моддий аҳволим анчагина яхшиланди. Бундан ташқари, патентлаш билан боғлиқ ишлар менга ҳузур бағишлар эди. Бундай иш тафаккурни чархлаб, физикавий муаммолар юзасидан чуқурроқ мушоҳада юритишимга ёрдам берди”.

Патентлаш идорасига келадиган ихтироларга тааллуқли ҳужжатлар ҳар хил тилда бўлиб, эксперт бир неча тилни билиши лозим эди. Бу кезларда Швецарияда немис, француз ва италян тилига давлат тили мақоми берилгани боис Эйнштейн она тили бўлган немис тилидан ташқари француз ва италян тилини ҳам яхши билган. Кейинчалик олим грамматикасидаги ўзига хос мураккабликлардан анча қийналган бўлса-да, инглиз тилини ҳам ўрганган. Булар Эйнштейннинг юксак ақлий лаёқатга эга бўлганидан далолатдир.

Эйнштейн янги ихтиролари учун расман йигирмага яқин патент олган. Уларни яратиш жараёнида ихтирочи илмий-техник усуллар ва физикавий

қонуниятларни муайян вазифаларни ечишга нисбатан маҳорат билан қўллаган. Олим ихтиролари саноат ишлаб чиқариши ёки кундалик маиший турмуш талабларидан келиб чиққан ҳолда яратилган. Бинобарин, “Одамлар эҳтиёжини қаноатлантиришнинг имкон қадар тежамкор йўлларини топган инсонни мен ихтирочи деб ҳисоблайман” деганида ўз фаолиятини ҳам назарда тутган.

Шу тариқа патентлаш идорасидаги қизгин фаолият ва ихтирочилик ғоялари Эйнштейннинг оламшумул кашфиётларига замин ҳозирлаган. Ихтиро этиш жараёнидаги ижодий фикрлаш олимни янги илмий ғоя ва назарияларга рағбатлантирган. Бунда Эйнштейннинг бошқа ихтирочилар билан ҳамкорлиги ҳам муҳим аҳамият касб этган. Олимнинг таниқли венгр физиги Лео Сцилард билан амалга оширган ишлари бунинг тасдиғидир. Назарий ишлари билан талабалик чоғидаёқ илмий доираларда танилиб қолган Лео Сцилард университетни тугатиб, қаерга ишга киришни ўйлаб юрганида Эйнштейн патентлаш идорасига ишга таклиф этади. Кейинчалик Лео Сцилард йигирманчи асрнинг энг кўзга кўринган ихтирочиларидан бирига айланади. Айнан ихтирочиликка бўлган иштиёқ бу буюк инсонларни ҳамиша бир-бирига боғлаб туради. Улар ўзаро ҳамкорликда назарий физикага доир ишлардан ташқари кўпгина ихтиролар ҳам қилган. Ҳозирги вақтда кундалик ҳаётни музлатгичларсиз тасаввур қилиш мушкул. Музлатгичлар айнан Эйнштейн ва Сцилард ҳамкорлиги маҳсулидир. Айни пайтда атом электростанцияларида ишлатилаётган “Эйнштейн-Сцилард насоси” ҳам шу тариқа ихтиро қилинган. Қолаверса, Лео Сцилард 1939 йили Эйнштейнни АҚШ президенти Ф.Рузвельтга мактуб ёзишга илҳомлантиради. Ушбу машҳур номада атом бомбасини яратиш ғояси баён этилган эди.

Умуман, Эйнштейннинг фаолият доирасини шартли равишда бевосита патентлаш идораси ва ундан ташқаридаги муҳитга ажратиш мумкин. Патентлаш идорасида олим билан бирга ишлаган М.Бессо, И.Заутер, И.Шенк каби истеъдодли ихтирочилар ва илмий ғоялар муаллифлари ҳам Эйнштейнга кучли таъсир кўрсатган. Буни олимнинг махсус нисбийлик назариясига бағишланган мақоласи хотимасидаги қуйидаги эътироф ҳам яққол тасдиқлайди: “...дўстим ва ҳамкасбим М. Бессо бу ишда менга ишончли кўмакчи бўлди ва бир қатор қимматли маслаҳатлари учун ундан миннатдорман”.

Ўтган асрнинг 30-йиллари бошида Эйнштейн машҳур ҳинд шоири ва ёзувчиси Рабиндранат Тагор билан суҳбатида патентлаш идорасидаги фаолияти мобайнида бир қанча техник қурилмалар, жумладан, суратга олиш жараёнида вақтни кўрсатадиган “сезувчи электрометр” ихтиро қилгани ҳақида сўзлаган. Ҳозирги пайтда бу қурилма “фотоэкспонометр” деб аталади. Шуниси қизиқки, Эйнштейн ҳеч қачон фотоҳаваскор бўлмаган. Олим ушбу асбобни янада такомиллаштирган ва муҳитнинг ёруғлик даражасига қараб вақтни автоматик равишда тўғирлаб турадиган қурилма ихтиро қилган. Ихтирочиликка лаёқатли бўлган кишиларни ҳам бу жараёнга жалб қила олгани сабабли Эйнштейн турли соҳалар учун зарур бўлган ихтиролар ярата олган. Масалан, у расом Орлик ва тиш доктори Гринберг билан ҳамкорликда бадиий графика учун полиграфия машиналарининг янги турини ихтиро қилган. Олим мусиқани бағоят ёқтирган ва скрипкада ажойиб куйлар ижро этган. Шу сабабли мусиқа асбобларини такомиллаштириш бўйича ўзига хос ғояларга эга бўлган. Рус физиги Ю. Румер 1929 йили Эйнштейннинг Берлиндаги уйида скрипка устаси билан олим ўртасида мусиқа асбобини такомиллаштириш хусусидаги қизгин тортишувнинг гувоҳи бўлгани-

ни қайд этган. Эйнштейн яна бир муסיқа асбоби — машҳур кимёгар В.Нернст ихтиро қилган электр токи ёрдамида ишлайдиган роялга ҳам жиддий қизиққан. Бу асбобда торларнинг товуши оддий роялдагидек ёғоч дека билан эмас, балки радиокучайтиргич ёрдамида оширилади. Иш шу даражага бориб етганки, электрли роял ҳақидаги ғояларини баён этиш мақсадида олим университетдаги физиклар ҳайъати раҳбарларидан маъруза учун рухсат сўраган.

Эйнштейн ишдан бўш вақтларини ҳам самарали ва мароқли ўтказган. Олим патентлаш идорасида ишлаб юрган чоғида ўзига тенгдош бўлган фалсафашунос Морис Соловин ва математик Конрад Габиخت исмли йигитлар билан дўстлашади. Улар кичкина жамият тузиб, унга “Олимпия академияси” деб ном беради. Бу ерда фалсафа, физика, адабиёт ва ўзларини қизиқтирган бошқа мавзуларда суҳбатлар қуришади. Баъзан бундай суҳбатлар кескин тортишувларга айланиб кетган. Дўстлар одатда Эйнштейннинг уйида йигилишар ва камтарона кечки овқатдан сўнг тонгга қадар давом этадиган баҳс-мунозара авжига чиқар эди. Габиخت кейинчалик қачонлардир Эйнштейн ишлаган мактабда дарс беради. Соловин эса Парижга кўчиб кетиб, у ерда ноширлик ва ёзувчилик билан шуғулланади. Кейинчалик у Эйнштейннинг асарларини французчага ўгириб, нашр эттиради. Улар ўртасидаги дўстона муносабатлар бир умрга сақланиб қолади.

Эйнштейннинг камтар ва олижаноб инсон бўлганини таниқли назарийчи физик олим Я. Френкель ҳам эътироф этган. У 1925 йили Эйнштейн билан Берлиндаги уйида учрашади. Бу учрашувни у шундай эслайди: “Эйнштейн жуда меҳрибон инсон экан... У қўлда тўқилган нимча кийиб олган эди. Суҳбатимиз дастлаб физика, сўнгра сиёсат ва фалсафа, ундан кейин эса оддий маиший техникага кўчди. Эйнштейн мени ошхонасига таклиф этди ва уй бекасининг меҳнатини осонлаштиришга хизмат қиладиган ўзи ясаган ҳар хил қурилмалар билан таништириб чиқди”.

“Назария яратиш учун тажриба фактларини шунчаки жамлаш камлик қилади. Бунинг учун ҳар доим муаммонинг моҳиятига қаратилган ихтирочилик лаёқати зарур бўлади”, деган фикрни билдирган олим назарияни тажрибанинг ўзига хос маҳсули, деб ҳисобловчиларни ҳар доим танқид қилган. Эйнштейннинг фикрича, ҳеч бир тажриба табиатдаги ҳодисалар моҳиятини тўлиқ очиб беролмайди. Олим ихтирочилик ва кашфиётчилик ҳақида мулоҳаза юритиб, бундай деган: “Ихтирочилик фаолияти назарий ҳузур-ҳаловатдир. Кашфиёт ижодий жараён эмас. Зеро, кашф қилиш — тайёр ҳолдаги нарсани кўриш, холос. Ихтирочилик эса бошқа нарса”.

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш жоизки, ҳозирги даврда кўплаб олим ва тадқиқотчилар илм-фаннинг назарий ҳамда амалий масалаларини илмий асосда тадқиқ этишмоқда. Назарий ғояларни амалиётга уйғунлаштириш, кашфиётлар яратиш ва ихтиролар қилишда уларга Альберт Эйнштейннинг фаолияти ҳамда тажрибаси ўзига хос ибрат мактаби бўлиши шубҳасиз. Зеро, фидойилик ва изланувчанлик барча янгилекларнинг дояси бўлса, кашфиёт ва ихтиролар эса бамисоли тараққиётнинг қудратли қанотларидир.

Шукур СОДИҚ

REASONING PIFAGORNING “OLTIN SHE’RLARI”

Эрамиздан олдинги олтинчи асрда яшаб ижод қилган қадимги юнон файласуфи ва математики Пифагор номини мактабда ўқиган ҳар бир одам яхши билади. Чунки унинг номи билан аталувчи тўғри бурчакли учбурчак ҳақидаги машҳур теорема мактаб дарслигидан муқим жой олган. Қолаверса, Пифагор геометрияда систематик исбот тушунчасини жорий қилиб, уни абстракт фан даражасига кўтарган, тўғри чизиқли шакллар геометриясини тузган, ўхшашлик ҳақидаги таълимотни яратган, тўғри бурчакли учбурчаклар томонларини ташкил этувчи натурал сонларни илмий истемолга олиб кирган буюк олимдир. Файласуф сифатида эса у “сонлар барча мавжудликнинг ўзагидир” деган фалсафий таълимотга асос солган. Мазкур таълимотга кўра, бутун олам сонлар уйғунлиги ва уларнинг ўзаро муносабатидан иборат. Пифагор фикрича, жон моддий эмас ва ўлмайдди, у коинотда руҳлар билан бирга мавжуд. Жон бир танадан бошқа танага, хусусан, одам танасидан бирор ҳайвон танасига (ёки аксинча) ўтиб юради. Буддизм таълимотига ўхшаш бу гоё замирида космик сфералар уйғунлиги

ҳақидаги фалсафий қараш ўз аксини топган. Пифагор илк бора “космос” тушунчасини кашф этган бўлиб, у мунтазам тартиб, оҳанг ва уйғунлик деган маънони англатади. Бошқача айтганда, борлиқ хаос, яъни тартибсизликдан иборат эмас. Борлиқ — космос бўлгани учун фан мавжуддир. Пифагорнинг фикрича, бу гоё барча илмий таҳлилларга асосдир. Чунки борлиқ хаос бўлганида ҳар сонияда табиат қонуниятлари ўзгариб турар, мавжудлик фақат мантиқсизлик қонунига бўйсунар эди. Бунга мисол қилиб сувнинг қайнаш ҳолатини келтириш мумкин. Бугун сув юз, эртага эса беш юз даража иссиқликда қайнаса, қандай қилиб фан мавжуд бўлсин?!

Пифагор “философия”, “философ” сўзларини биринчи бўлиб истифода этган буюк алломадир. “Философия” — доноликка муҳаббат, “философ” — доноликка дўст деган маъноларни англатади. Пифагоргача “философия” ўрнига “софия”, “философ” ўрнига “софос” атамалари қўлланган. “София” — донолик, “софос” — доно одам демакдир. “Софос” — доно одам, аммо авлиё эмас. Негаки авлиё бор жойда гуноҳқор ҳам бўлиши ло-

зим. Пифагор наздида, билим — мантикка, донолик муҳаббатга боғлиқ. Муҳаббат эса авлиёни ҳам, гуноҳкорни ҳам бирдек қабул қилади. Борлиқ бир бутунликда яралган бўлиб, ундаги нарса ва ҳодисалар моҳияти бирликда ўз аксини топган. Ана шу бирлик ҳақиқатдир. Ҳақиқатга мантиқ билан эмас, муҳаббат билан эришилади.

Ҳақиқатнинг мавжудлигига бўлган чексиз ишонч чексиз муҳаббат туғдиради. Муҳаббат эса ўзликни англашга ёрдам беради. Пифагор фикрича, барча илмий ҳамда диний таълимотлар — ҳақиқатни излаш ва англаш йўли; мавжудликда мавжуд бўлиш, табиат устидан ҳукмронлик қилиш эмас, аксинча, унга қўшилиб бир бутунлик ҳосил этиш тантанасидир. Астрономия, математика каби фанларни ўрганиш ҳам ўзликни англаш йўли ҳисобланади. Зеро, чексизликдаги йўллар чексиздир. Уларнинг барчаси ҳақиқатни излаш ва англашга хизмат қилади. Билим алал-оқибат муҳаббатга айлансагина донолик пайдо бўлади, донолик эса ҳақиқий фалсафа демакдир.

Пифагор замони фалсафанинг "олтин даври" деб аталади. Фалсафа фанлар асоси бўлиб, илмдаги барча кашфиётларга у орқали эришилган. Бу қоидага ўрта асрларгача амал қилинди. Кейинчалик эса фалсафага фанлар орқали кириб бориш, фанлардаги кашфиётларни фалсафага асосланиб талқин этиш авж олди. Таъбир жоиз бўлса, Эзоп сингари хатсаводни билмаган тугма донишмандлар ўрнини ёзиш ва чизишда устаси фаранг "фалсафа профессорлари" эгаллай бошлади. Шу тариқа фалсафа фанларнинг кўланкасига айлана борди. Фан ҳали кашф этмаган, аммо фалсафа мантиқан англатаётган ҳақиқатлар бемаънилик, яъни абсурд деб қарала бошлади.

Пифагор таълимотича, комил инсон бир вақтнинг ўзида олим, шоир ва мистик бўлиши керак. "Ўлим ҳамма нарсангни тортиб олади, бўш қўл билан келдингми, бўш қўл билан кетасан, бироқ ботинга — моҳиятга қараб юрсанг, ўзингни жуда юқорида — шоҳлар шоҳи даражасида кўрасан, ақл — гадо, руҳ эса шаҳан-

шоҳ", деган фикрни илгари сурган файласуф қарашлари тасаввуф таълимотига гоят ҳамоҳангдир. Хўш, бундай ўхшашликнинг сири нимада?

Гап шундаки, Пифагор яшаган даврдан йигирма беш аср олдин юсак тараққиётга эришган ва уммон қаърига фарқ бўлган афсонавий Атлантида билан боғлиқ сир-асрорлар ўз вақтида Александриянинг улкан кутубхонасидаги китобларда тўлиқ қайд этилган. Ўша кезде кўҳна оламдан биргина мерос — Александрия кутубхонаси қолган бўлиб, Пифагор ана шу ерда ақл — фанга, юрак — санъатга, кўнгил эса динга хизмат қилишининг фалсафий моҳиятини кашф этган. Узоқ вақт Александрия кутубхонасида мутолаа билан шуғулланиб, қадимги дунёнинг муқаддас китобларию кўплаб сир-асроридан хабардор бўлган Пифагор Атлантидани излаб топишга аҳд этади. Шу мақсадда у дастлаб Мисрга, сўнгра Ҳиндистон, Тибет ва Хитойга саёҳат қилади. Бу ерларда у Атлантидани тополмайди, бироқ унинг ер юзидан йўқолиш сабабини аниқлайди. Пифагор бу сирли китъа қандайдир табиий ҳодиса таъсирида эмас, инсон ақл-заковати ва табиат қонуниятларининг ўзаро зиддияти оқибатида ҳалокатга учраган, дея хулоса чиқарган.

Шарқ саёҳатидан қайтгач, Пифагор ўз таълимотини ёйишга киришади. У фалсафа мактабига асос солиб, издош ва шогирдларига таълим бера бошлади. Аммо тез орада унинг таълимотига қарши чикувчилар пайдо бўлади. Хурофотчилар Пифагор ва унинг издошларини тинимсиз таъқиб қилиб, бебаҳо тафаккур хазинаси жамланган Александрия кутубхонасини ёқиб юборади. Айтишларича, кутубхона олти ой мобайнида тинмай ёнган. Пифагор вафотидан кейин унинг айрим шогирдлари ўз жонига қасд қилади, бировлари эса қатл этилади, бошқалари гулханда куйдирилади. Хурофотчилар чангалдан фақат Лизий исмли шогирди қочиб қутулади ва Пифагорнинг қўлзмагарини сақлаб қолади. У устозининг таълимотини, шу жумладан шеърларини террига кўчириб чиқади. Кейинчалик улар

Пифагорнинг "олтин шеърлари" деб аталади. Мана, ўша шеърлардан бири:

*Тушларнинг хобдаги кўзи очилар
ва сўрар: бердингми моҳиятга зеб?
Ёмонликдан қочу яхшиликка бор,
яша тангрилардай, тангриларни деб.*

Бу сатрлар бир қарашда оддий насихатдай туюлади. Аслида эса уларда теран руҳий таҳлил мужассам. Бу шеър тили йигирма беш аср бурун кашф этилган. Ҳозирги вақтда замонавий тиббиёт инсон руҳиятида рўй берган чуқур кечинмалар ўзидан из қолдиради, деган хулосага келган. Бу Фарбга ўтган асрда маълум бўлган бўлса, Шарқ учун асло янгилик эмас. Агар инсон бирор бир руҳий кечинмани тўлиқ бошдан ўтказмаса, у узлуксиз давом этаверади. Одамнинг "ичи" тўлиб, уни ўзидан соқит қилгандагина бу кечинма тугалланган ҳисобланади.

Пифагорнинг эътирофича, ғам келади ва кетади. Ғамнинг келишидан кетишига қадар бўлган фурсатда тажриба ортади, ғам батамом ариганда эса тажрибага яқун ясалади. Ана шунда инсон чинакам озод бўлади. Шу ўринда айтиб ўтиш жоизки, Пифагор таълимоти христианликнинг пайдо бўлишига сезиларли таъсир кўрсатган. Бироқ йигирма аср давомида христианлик инсонни оғир меҳнатдан, етишмовчилик, қашшоқлик, руҳий азоблар ва қулликдан қутқаролмади. Миллионлаб одамларнинг онг ости эътирофини ХХ асрда Фридрих Ницше "Тангрининг ўлими инсон учун озодликдир" дея ифодалади. Унинг "Зардушт таваллоси" китобида бундай ривоят бор: "Бозорга чироқ кўтарган дарвеш кириб келади. У чор атрофга боқиб, ниманидир ахтаради. Куппа-кундузи чироқ кўтариб юрган телбани кўрган оломон унинг устидан кулади ва сўроққа тутади:

— Нима излаяпсан? Телбамисан? Кундуз куни чироққа не ҳожат?

Дарвеш дейди:

— Мен тангрини излаяпман. Сиз кўрмадингизми? Уни кимдир қаердадир кўрмадимми?

— Нима, у ёш боламини? Адашиб қолса... қандай тангри бўлди? Мақсадинг нима ўзи? — дея оломон уни мазах қилади.

Шунда дарвеш чироқни ерга уриб синдиради. Ҳамма сукутда қолади, дарвеш эса уларга қарата бундай дейди:

— Бу янгиликни сизлар эшитмабсиз, тангри ўлди! Энг ёмони, уни биз ўлдирдик! Бу янгилик сизларга етиб келгунча хали анча вақт бор".

Ницше руҳий таҳлил орқали онг остидаги фикрларнинг намоён бўлишини шу ривоят мисолида кўрсатган.

Пифагор инсон ҳар кунги кечинмаларини мушоҳада этиши керак деб ҳисоблаган. "Ёмонликдан қочу яхшиликка бор" деганда онгсизлик ёмонликка, онглилик эса яхшиликка хизмат қилиши назарда тутилган. Хўш, "яша тангрилардай" деган ибора нимани англатади? Йигирма беш аср олдин файласуф бу хитобга қандай маъно юклаган?

Пифагор яшаган даврда кўпхудолик ҳукм сурган. Қайд этилган даъват бундай шароитда ҳар кимнинг сиғинадиган тангриси борлиги учун қайси ибодатхонага кирсанг, у ерда сажда қилаётганлардай сажда қилгин, уларнинг тангрисига сиғин, валекин ўзинг тангридай тоза, бекиёс бўлишга сазоворсан, деган ғояни ифодалаган.

*Муқаддас Тетрадани қалбга солганлардан
бирининг номига қасам — Илоҳ санъати —
шу қадар тозаю шу қадар чексиз,
тангриларнинг рамзий тимсоли эрур.*

"Муқаддас Тетрада" — тўртлик деган маънога эга. Оламнинг уч ўлчовдан иборат экани, тўртинчи ўлчов эса кўринмаслигини фан яқиндагина исботлади. Пифагорга эса бу сир аллақачон маълум бўлган. Пифагорнинг фикрича, уч ўлчовда тангри намоён бўлади-ю, тўртинчи ўлчовда ўзини кўрсатмайди. Бу ўзига хос тўрт йўл бўлиб, биринчиси жисмоний имкониятлар, яъни фақирлик йўлидир. Ақл йўлида эса руҳий муолажаларга ўтилади. Руҳоният, дин ва фалсафа учинчи йўл ҳисобланади. Тўртинчи йўл — кўз ва ақл-

дан ташқаридаги, учала йўлни ўзида бир-лаштирган энг юқори босқичдир. Шарқда мутасаввифлар ана шу йўлни танлаган. Таниқли файласуф Г.Гуржуев "Менинг йўлим — тўртинчи йўл" дея тариқат мақомини эътироф этган. Машхур математик олим Д.Успенскийнинг "Тўртинчи йўл" китобида "Тетрада" ҳақида тўлиқ маълумот берилган.

*Кўкка маълум, сенга маълум бўлар —
табиат ҳар ерда бир хилдир, бирдир.*

Бу билан борлиқ — космос уйғунликдан иборатлиги ва ҳақиқат битта экани баён этилган. Ҳақиқат, яъни Худо борлиқнинг маънодошидир. Афсуски, йигирма беш аср аввал кашф этилган бундай буюк кашфиёт ҳали-ҳануз тўлиқ тан олингани йўқ...

Пифагор шеърлари санскрит тилида ёзилган бўлиб, бир неча маънони англатади. У бир шеърида қуёш ҳар куни етти от қўшилган олтин аравада пайдо бўлишини ёзган. Олимларнинг тасдиқлашича, ҳар бир нурда яна етти нур мавжуд экан. Бу — XX аср фани исботлаган илмий ҳақиқат. Азалдан шоирлар ҳамиша олимлардан олдин юради. Шоир бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга бемалол кўчиб ўтади — бунини мантиққа бўйсуниб исботлаш шоирнинг вазифасига кирмайди. Текшириш, тажриба ўтказиш, исботлаш, аниқ хулоса чиқариш — олимларнинг иши. Шоир эса мавжудликни тасдиқлайди, холос. Пифагор таълимоти ҳамда кашфиётларининг асосида ана шундай поэтик маъно ва туйғулар мужассамлашган.

*Юрак қуруқ орзу эмас, нурларга тўлиб
кўрар: одамлар тубан, кўр бўлиб
йўлар бахтсизликнинг меваларини...*

Буюк шоир бўлган Пифагор эрампдан аввалги олтинчи асрда келажакни ана шундай тасаввур этганми? Ёки одамзод Атлантида фожиасидан сабоқ олмас экан, ўзини ўзи ҳалокатга олиб боради демоқчи бўлганми? Инсониятга беҳад азобуқубатлар етказган Македонский, Чингиз-

хон, Наполеон, Гитлер, Сталин — бахтсизликнинг мевалари эмасми?..

Пифагор фалсафасининг бошқа фалсафий таълимотлардан фарқи шундаки, кўпхудолик ва кўп динлар даврида яшагани учун у ўз гоёсини аниқ бир тангри ва диннинг мавжудлигига боғлай олмаган. Шу сабабли ҳам "Барча одам ҳақ, уларнинг дунёқарашлари ҳам тўғри" деган фикрни илгари сурган. Аслида, барча тангри ва динларни таниган аллома бу ҳодисаларни ўзгача ифода этолмас эди. Унинг наздида, ҳар бир инсон ҳақиқатга ўз йўли билан боради ва бири иккинчисини такрорламайди. Ҳақиқат — битта, унга олиб борадиган йўллар эса кўп.

*Дин ва бурчни кўриқла абад,
ўлмас тангриларга сажда эт, сиғин!
Шонли қахрамонлар, руҳлар,
ярим худоларни хотирлаб,
руҳини обод эт тагин.
Қобил фарзанд бўлгил,
адолатли ака, меҳрибон маҳраму
энг яхши ота...*

Бу ўринда гап ишонч ҳақида бормоқда. Пифагорнинг қайд этишича, ишонч фикрдагина мавжуд бўлиб, у то қалбга сингиб кетмас экан, инсон тақводор эмас. Тупроқ уруғни бағрига олиб, уни кўриқламаса ва парваришламаса, ниҳол ўсмайди, ҳосил бермайди. Инсон ҳам ишончни қалбида асраб-авайламас экан, у чинакам муҳаббатга айланмайди. "Дин ва бурчни кўриқла абад" деган даъватда ана шу маъно назарда тутилган.

Пифагор таълимотига бағишланган "Органиум" номли учта асар мавжуд бўлиб, унинг дастлабкиси Арасту қаламига мансубдир. Арасту пифагорчиликни инкор этиб, космологияда геоцентрик таълимотни илгари сурган, фаннинг олий асослари ҳислар билан эмас, балки ақл билан асосланишини исботлашга уринган. Бу билан у "Тетрада"ни — тўртинчи йўлни кўра олмаган. Пифагоризмга бағишлаб "Новум органиум" асарини ёзган яна бир файласуф Франсис Бэкон эса Пифагорни мутаассиб деб атаган. Буюк

ақл эгаси бўлган файласуфни мутаассиб ё қайсар-қолоқ дейиш мумкинми? Мутаассиб қандай қилиб файласуф бўлсин!

Бу саволларга қуйидагича жавоб бериш мумкин: Бэкон Пифагор сингари бошқа миллат ва элатларнинг эътиқодини қабул қила олмади. Шу сабабли у Пифагор фалсафасини тушуниб етмади. Кишилар онгида мавжуд бўладиган тангри ҳақидаги тасаввурлар ҳеч қачон бир-бириникига ўхшамаслигини яхши билган Пифагор бу борада йўл кўп, бироқ ҳақиқат ягонадир, деган ғояни илгари сурган.

Математик олим Д.Успенскийнинг "Трециум органиум" асари Пифагор таълимоти ва олий математикага бағишланган. Арасту яшаган давр билан унинг орасида икки минг йиллик муддат бор. Успенский "Менинг китобим — учинчи, аммо биринчиси ёзилмасдан бурун мавжуд эди. Бу олий математика; олий математика эса илк тасдиқловчидан бошланади" дея эътироф этган. Энди мана бу даъватга эътибор беринг:

*Эҳтиёт бўл, қара кўзингга,
Шафқатсиздир эҳтиёж ва кучлар қонуни...*

Пифагор таълимотига кўра, борликда икки қонун — эҳтиёж ва куч амал қилади. Бошланғич математика эҳтиёждан келиб чиққан қоида бўлса, олий математика бунинг тескариси — куч демакдир. Бошланғич математикада қисм ҳеч қачон бутунга тенг бўлмайди, олий математикада эса тенг бўла олади. Муқояса учун айтсак, томчи ҳеч қачон уммон бўлолмайди, аммо уммон сон-саноксиз томчилар йиғиндидан иборат. Улар ўртасидаги фарқ сонларда ўз аксини топган. Олий математикада сон эмас, сифат муҳим. Агар томчининг формуласи бизга аён бўлса, бир

томчи сувда уммонни кўриш мумкин. Шу маънода H_2O — барча уммонлар формуласи. Бу — томчи сон жиҳатдан уммондан фарқ қилса-да, сифат жиҳатидан унга тенгдир дегани. Пифагор таълимотида эҳтиёж ва куч қонуни шу тарзда поэтик ифодаланган. Шу сабабли Д.Успенский олий математикани санъат деб атаган. Бинобарин, Пифагор шеърлари ҳам, математика ҳам санъатдир. Назмда шеър тили амал қилса, математика сонлар орқали иш кўради. Демак, олим ақл ва тажриба ёрдамида бирор илмий кашфиёт қилса, шоир туйғулар билан келажакни кўра олади. Пифагор шеърляти бунинг исботидир.

Чинакам файласуф, руҳоний, мутасаввиф, олим ва шоирнинг йўли айнан тўртинчи йўлдир. Бу йўлни танлаганлар учун ҳақиқат ихтиро қилинмайди, аксинча, кашф этилади! Бу буюқ ҳақиқатни мутафаккир бобоколонимиз Алишер Навоий ижоди ҳам яққол тасдиқлайди. Ҳазрат Навоий ижодида инсон ҳаёлотининг чексиз парвозини тасвирлаши баробарида одамларни асл ҳақиқатга рўбарў қилади. Мутафаккир шоир асарларида таърифланган ўзиюрар тахт — автомобиль, уммон тагига тушувчи асбоб — сувости кемаси, Фарҳоднинг мўъжизакор тешаси — экскаватор, тош одам — робот, узоқни кўрсатувчи ойна — телевизор беш юз йилдан кейин ихтиро этилди. Эндилликда улар инсоннинг оғирини енгил қилмоқда. Улуғ шоир, Пифагор сингари, инсониятнинг орзусини ифода этди, орзу эса амалга ошди. Бинобарин, бани башар ниманики орзу қилса, Яратган уни шунга муяссар этади. Чунки муқаддас Қуръони каримда Оллоҳ бандаларини чексиз муҳаббат билан севиши кўп бора таъкидланган.

"OLTIN SHE'RLAR" DAN

* * *

Тушларнинг хобдаги кўзи очилар
ва сўрар: бердингми моҳиятга зеб?
Ёмонликдан қочу яхшиликка бор,
яша тангрилардай, тангриларни деб.

Издан бор, бўлма лаънати —
Муқаддас Тетрадани қалбга солганлардан
бирининг номига қасам — Илоҳ санъати —
шу қадар тозаю шу қадар чексиз,
тангриларнинг рамзий тимсоли эрур.

Бошлаган ишингни тугатгил токи,
тангриларнинг ўзи бажармай туриб.
Сенга ишонгани, ёрдам бергани учун
тангриларга қўшил бағрингни бериб.

Улар сенга раҳнамо бўлса,
йўлдан оздиrolмас сени ҳеч ёлғон.
Турфа борлиқ моҳиятига,
биринчи сабабга етишгунг шу он.

Кўкка маълум, сенга ҳам маълум бўлар —
табиат ҳар ерда бир хилдир, бирдир.
Юрак қуруқ орзу эмас, нурларга тўлиб
кўрар: одамлар тубан, кўр бўлиб
ўпар бахтсизликнинг меваларини...

* * *

Дин ва бурчни кўриқла абад,
ўлмас тангриларга сажда эт, сигин!
Шонли қаҳрамонлар,
руҳлар, ярим худоларни хотирлаб,
руҳини обод эт тагин.
Қобил фарзанд бўлгил,
адолатли ака,
меҳрибон маҳраму
энг яхши ота.
Ҳидоятга дўстдан
дўст топ ўзингга,
таги йўқ борлиқдан бермагин ваъда.
Эҳтиёт бўл, қара кўзингга,
шафқатсиздир
эҳтиёж ва кучлар қонуни.
Дўстни хафа қилма,
унутма уни,
юз ўгирма ундан
иложи бўлса.

* * *

...Барча бахтсизликлар
туғилмасданоқ
узоклардан излайди нажот.
Кимлар учун бахт бу — ўйинчоқ,
гоҳ баланд, гоҳ пастга иргитиб ўйнар.
Барчаси бир денгизда шу чоқ,
кўзлари кўр, тўлқинлар қийнар,
на қарши боришар, на таслим бўлар.
О, тангри! Сен ўзинг кўзни очгувчи...
О, йўқ, улар бандалардир, тақдири шундай,
ҳақиқатдан жаҳолатга қочгувчи...
уларга табиат хизмат қилади.
О, доно, бахтли эр!
Ҳаёт сеники...
майли, дам ол, ором ол. Фақат
қонунларни бузма,
аниқ фарқлай ол.
Ақлни танингга шоҳ сайлагину
тангрилардай тангри бўлиб қол.

* * *

Эшит сўзларимни,
юракка нақш эт —
шубҳалардан кўз ва қулоғингни ёп.
Бошқалардан ўрнак ол, ўйла,
кенгашиб, чамалаб
ўз эркингни топ.
Мақсадсиз, сабабсиз иш кўрмоқ
телбаларга хосдир, қолмагин ғамда.
Ўқи, ўрган тажрибалардан,
келажакни уйғот
сен айна дамда.
Биламан деб билмаганингни
кўрсатмагил, айлагил тоқат.
Вақт ва сабр ҳар нега калит,
мўлжалда бер
ақлга дам, танингга овқат —
соғлигингни йўқотиб қўйма...
Кўпга ҳам, озга ҳам
берма эътибор —
бу икки қирғоқни тенг боғлагувчи —
кўзингга кўринмас ҳаёт — оқим бор.
Бойлик ва қашшоқликнинг, бил,
меvasи бир хилдир,
оқибат — бир сас.
Сендан талаб: яхшилиқлар қил,
"олтин ўрталиқ"ни танлай олсанг бас!

НАВОИИ СОФИНЧИ

"SENGA TAVAJJUH ETGAYMEN...!"

Ҳазрат Навоийнинг энг мўтабар асарларидан бири, шубҳасиз, “Муножот”дир. Ҳажман ғоят мўжаз (атиғи бир неча саҳифа), мазмунан эса бутун бир достону салмоқли рисолага тенг келадиган адабий ёдгорлик. Ўн дақиқада ўқиб чиқиш мумкин. Уқиш учун эса йиллар ҳам камлик қилади.

Бир манзарани кўз олдимиғизга келтирамиз: ёши улуг, замонасида гаҳе яхши-ямон кўрган, гаҳе аччиқ-чучук тотган Навоий. Умр куёши уфққа оғмоқда. Балки ҳазрат тунги ибодатни адо этиб бўлган. Эҳтимол, субҳи содиқдир. Кафтлари дуога очилган. Биру борга муножот:

Бисмиллоҳир-раҳмонир-раҳи-им.

Зиҳи исминг — ази-им,

Раҳмонлиғ ва раҳимлиғингга вожибут-таъзи-им...

Муножот жараёнида дил рози ўз-ўзидан қуйилиб келган бўлса керак:

Илоҳи!

Агарчи журму исёндин ўзга ишим йўқ,

Аммо Сендин ўзга ҳам кишим йўқ.

Шу аснода муножотнинг сабаби ҳам қалб тубидан тилга кўчган:

Илоҳи!

Дарду ҳолимни ҳар кимга айтсам,

рад қилса,

Сенга таважжух этгаймен.

Ва агар Сен рад қилсанг,

нетгаймен ва кимга кетгаймен?!

Асарни мутолаа қилар эканмиз, ана шу каби бандлар хаёлни босиб келади, ҳаяжондан вужуд титроққа тушади...

Муножот охирагани сайин унинг руҳий қудрати кучая боради. Ниҳоят, у муаллифнинг “То шоҳу гадога дуоғўйлик қилмиш бўлгаймен, вассалом!” деган дуоси билан тугайди. Бундан олдинги бандни эса муножотнинг авж нуқтаси — кульминацияси дейиш мумкин:

*Илоҳи!
Хаёлимни ниёзу дард аҳлига мойил тут!
Ва ниёзим кўзин дардмандлар аёғи туфроғи ила ёрут!*

Навоий ижодининг мухлислари учун бу сатрлар изоҳга муҳтож эмас. Бу ўринда биз тили мураккаб дебми ё бошқа баҳона биланми, шоир асарларини қўлга олишга майли суст замон аҳлини назарда тутиб, мазкур бандни шарҳлашга уринамиз.

Матндаги барча сўзлар бугунги ўқувчига тушунарли. Биргина истисно — деярли унутилаётган “ниёз” калимаси. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғатига кўра, “*Ниёз — 1. Ёлвориш, ўтиниш, умид. 2. Эҳтиёж, муҳтожлик*”.

“Муножот”да қўлланган “ниёз аҳли” иборасини асар руҳига мутаносиб “Оллоҳга эҳтиёжмандлар” деб тушуниш тўғри бўлади. Айни пайтда “ниёз” сўзининг яна бир талқини матн контекстига, қолаверса, муаллиф ниятига мос келади. Бу талқин унинг “дард” сўзи билан бирга қўлланаётганидан аёнлашади.

Бугунги кунда “дард” фақат салбий маънода ишлатилади. Унинг луғавий маъноси ҳам шунга яқин — иллат ва касалликни билдиради. Лекин тарихан бу сўзнинг бошқа ижобий маъноси ҳам бор. У халқимизнинг “Ишқи йўқ — эшак, дарди йўқ — кесак” деган ҳикматли иборасида сақланиб қолган. Яъни, дарди йўқ бу — фақат ўзини ўйлайдиган, ўз роҳат-фароғатидан бошқасини билмайдиган, кечаю кундуз ўз манфаатининг кетидан қувиш билан банд бўлган одам. Халқ наздида, унинг кесакдан фарқи йўқ. Ва аксинча, дардманд — мўътабар инсон. Чунки у кимдир бетоб бўлса, унинг хасталигини ўзиники деб билади, эҳтиёжманд ва ночорларга мудом мадад қўлини чўзиш тўғрисида қайғуради.

Алишер Навоий Яратганга илтижо қилар экан, Ундан кўнглини доим “ниёзу дард аҳли”га мойил тутишни сўрайди. Тўғри, бундай тилак ҳар кимнинг ҳам кўнглидан ўтиши мумкин. Айниқса, ёш улғайиб, ҳаётнинг аччиқ-чучугини татигандан кейин. Лекин “Муножот”нинг мазкур бандидаги кейинги тилақда, фикри ожизимизча, дунё адабиёти тарихида фақат Навоий изҳор этган буюк туйғу мужассам:

Ва ниёзим кўзин дардмандлар аёғи туфроғи ила ёрут!

Инсон умри мобайнида Яратгандан неларни тиламайди! Аммо кўпинча унинг ниёзи асл объектни (мақсадни) илғамайди, бунинг учун гўё “ниёзининг кўзи” хиралик қилади. Ўрта асрлардаги тушунчага кўра, кўз хиралашувининг давоси — тўтиё, махсус тайёрланадиган кукун. Алишер Навоий эса дардмандлар оёғининг чангини кўзимга суртай, токи у тўтиё янглиғ кўнгли кўзини равшанлаштиради, дея Оллоҳга илтижо қилмоқда.

Унутмайликки, бундай илтижо оддий бир инсон томонидан эмас, балки юксак руҳий мартабага эришган буюк зот томонидан билдирилмоқда.

Эҳтимол, ғазал ёки дoston матнида келса, бундай тилак ўқувчида бошқача таассурот қолдириши мумкин. Аммо “Муножот” — бадий асар эмас. У элулус учун ҳам битилмаган — Навоийнинг муножоти бевосита ва батамом Тангри таолога қаратилган. Жумладан, дардмандлар оёғининг туфроғини кўзга суртиб, ниёзининг кўзини ёритиш тилаги ҳам.

Нақадар буюк муножот! Бани башар чин инсон мақомига етмоғи учун Алишер Навоий тавсия этган йўл. Балки армон ёки васиятдир...

Абдулла АЪЗАМ

ЖАВОНДАГИ ЖАВОХИР

UQMOQLIK SAODATI

Bahodir KARIM mutolaa qiladi

Мен учун моддий неъматлар нақадар кундалик эҳтиёжга айланган бўлса, китоб ўқиш, ундан баҳра олиш, завқланиш, маъно-мазмунини ўқиш — бир сўз билан айтганда, қалбни ҳар куни, ҳар доим маънавий-руҳий жиҳатдан тўйинтира бориш шу даражада ҳаётий зарурат тусини олган. Бироқ кўнгилда шундай истиҳола бор: ўқиган китобларим “Тафаккур” ихлосмандларига нечоғлиқ аҳамиятли ва эътиборли? Уларнинг “юки” неқадар? Қолаверса, ўқиган китобларини санаш, улар тўғрисида узун-қисқа маълумотлар бериш қай бир маънода манмансираш ҳисобланмасмикан?

Бу андиша қанчалик ўринли-ўринсиз — билмайман, аммо мазкур рукнда эълон қилинаётган битиклардан кимлардир баҳра олаётгани айни ҳақиқат. Шунинг ҳисобга олган ҳолда, кеча ўқилиб, бугун эсдан чиқиб кетаётган “асарлар” тўғрисида эмас, балки ўзим бот-бот мурожаат қилиб турадиган китоблар хусусида сўз юритишни маъқул топдим.

Аслида ҳар бир инсоннинг таржимаи ҳоли бўлгани каби машҳур китобларнинг ҳам ўзига хос биографияси мавжуд. У ўқувчи бирор китобни қаердадир кўрган, кимдандир номини эшитган ёки сотиб олган палладан бошланади. Эҳтимол, ундан ҳам аввалдир... Китоблар хотира ва фикрни уйғотади. Орзу-умидлар туғдиради, қалбга ишонч ва руҳий қувват бағишлайди. Турфа сабоқлар беради. Кўплаб хайрли, эзгу амалларга ундайди.

**Абдулла Қ о д и р и й. Романлар. Ўткан кунлар.
Меҳробдан чаён. Тошкент, Фафур Фулом номидаги
Нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1992.**

Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар”ида ажиб бир оҳанрабо бор. Бу синоат сабабини топиш адабиётшунослар зиммасидаги юмуш. Мен муайян вақт қодирийшунослик тарихи билан машғул бўлдим. Қодирий романларининг поэтик қирраларини очишга уриндим. Ҳар бир давр олимлари бу адиб ижодини ўзича кашф этади. Ҳар бир замоннинг ўз Қодирийси бўлади. Ҳар бир давр ўқувчиси “Ўткан кунлар”ни ўзича ўзиники қилиб олади.

Яқинда хаёлимга кўққисдан шундай фикр келди. Инсоният тарихидаги такрор ва такрор ўқиладиган ўлмас асарлар сермаъно бўлади. Ҳар сафар ўқилганда ундан янгидан-янги талқинлар келиб чиқаверади. Такрор ўқишига лойиқ бу китобларнинг ботини ўзига хос бир олам. Улар қайта-қайта ўтиладиган йўлга ўхшайди. Тасаввур қилинг: йўлда кетмоқдасиз. Бу йўлдан неча бор юргансиз. Кўча юзидаги дов-дарахт, табиат манзаралари, турли бинолар — улар жуда кўп. Сиз шулардан ниманидир эсда сақлаб қоласиз. Қайта-қайта ўтганда тасаввурингиз бойиб бораверади. Умрбоқий китоблар тақдири ҳам шунга ўхшамайдими? Биз китоб ўқиганда кайфиятимизга қараб гоҳида бепарво бўламиз, баъзан қахрамонни таъқиб этамиз, қай бири эса умуман эсда қолмайди. Масалан, “Ўткан кунлар”-да Али деган эпизодик образ бор. Буни биров билади, биров билмайди. Аммо романда унинг ҳам ўз эстетик вазифаси бор.

Бу бир образ-қахрамон масаласи, романинг бошқа жиҳатларини синчиклаб таҳлилдан ўтказиш асарнинг умрбоқийлик сирларини очишга ёрдам беради. Бир галги мутолаа жараёнида “Ўткан кунлар” романидаги қахрамонлар портрети, ундаги асосий унсур — кўзларни кузатдим. Шунда ғаройиб, ғалати, жозибали тасвирларга дуч келдим. Бу ҳайрат алоҳида мақолага мавзу бўлди.

Ўйлаб қарасам, энг кўп мурожаат қилган ва энг кўп чизғилаб, турли саҳифа рақамларини ёзиб, ёнига хаёлимда уйғонган фикрлар қоралаб кетилган китоблардан бири “Ўткан кунлар” экан. Шу чизғиланган ўринлардан айримларини келтириб ўтаман:

“Кумушбиби хомуш эди. Бир нарса тўғрисида ўйлармиди ёки бош оғриғиси кучлимиди, ҳар ҳолда **номозшом гул каби** ёпиқ эди”. Хомушликнинг бетакрор тасвири!

“Кўб тортишқандан сўнг куйидаги маблағлар маҳр қилиб белгуланадилар: уч юз олтин пул, мундан кейин олиб бериш ваъдаси билан Марғилондан ўрдадек бир ҳавли, соғиш учун сигир, асбоби рўзгор...”. “Белгуланадилар” сўзида жонлантириш бор. “Маҳр” масаласини алоҳида тушунтириш керак.

“Офтоб ойим боши янчилган илондек тўлғанди”. Офтоб ойим учун бу таъбир қанчалик ўринли, дея ўйларсиз. Қизининг устига кундош тушишини эшитган энг сипо она ҳам шу зайлда тўлганса керак. Қодирийнинг тасвирига шак-шубҳасиз ишонамиз.

“Воқеъан туғилиб эркаликдагина ўскан, ҳаётнинг дағал муомаласидан бегона, фақат унинг сучук сўзларинигина тинглаб келган Отабекка бу хўрлик турмушдан биринчи зарба эди. Шунинг учун Кумушка бағишланган юрак тугунини ешилган ҳолда кўрар, гўё марварид тугилган ҳарир рўмол ўғирликдан сўнг оёқ остида бўб-бўш ётқандек ва эгаси шу ўғирланган жавоҳиротнинг аламини чекиб турғандек эди”. “Борингиз, эшигим ёнида тўхтамангиз!” жумласи Отабекка шундай таъсир қилган.

Бу каби кўчирмаларни яна кўплаб келтириш мумкин. Чунки унда белги қўйилмаган саҳифа деярли йўқ ҳисоб. Аммо шу нарса ҳақиқатки, “Ўткан кунлар” ҳар доим ўқилган, ўқилаётган ва ўқиладиган китоб.

**Фёдор Михайлович Достоевский. Жиноят ва жазо.
Тошкент, Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат
нашриёти, 1977.**

Инсон қалбининг мусаввири бўлган улуғ Достоевский ижодининг билимдони эмасман. Унинг 1989 йили Новосибирск шаҳрида сотиб олган “Бесы” романини ҳалигача ўқиб чиқолмадим. Адибнинг ўзбек тилига ўғирилган асарлари эса санокли. Улар орасида мени энг мафтун этгани — “Жиноят ва жазо”. Роман ниҳоятда секин ўқилади, жумлалари узундан-узук. Тушуниш учун гоҳида қайта ўқиш лозим. Бу асарни даставвал

талабалик йилларимда ўқиганман. Ўшанда Раскольников бир курсдошим қиёфасида тушимга кирган... Бу китобни яқинда қайта мутолаа қилдим. Чизгилаб, қаҳрамонларини санаб, адабиётчи назари билан ўқидим. “Қўзичоғим Родня” дея бошланган Раскольниковнинг онаси Пульхерия Раскольникованинг мактуби ўн икки саҳифадан иборат. Романдаги бир хатбошида “Киши бесару сомон бўлиб юрган чоқларда унинг кўрадиган тушлари ҳам кўпинча беҳад қаварган, тиниқлашган ва худди ўнгида кўрганга ўхшаган бўлади”, дейилади. Раскольниковнинг кўрган туши беш-олти саҳифада тасвирланади. Бадиий адабиётда мактуб ва туш унсуридан жуда кенг фойдаланилади. Шунингдек, М.Бахтин жиддий эътибор бериб тадқиқ этган мазкур романдаги қаҳрамонларнинг ички монологлари ҳам бир неча саҳифага чўзилади. Достоевский қаҳрамонларининг исмлари ҳам ўзига хос маъно ташиydi: Раскольников, Разимухин, Лужин. Адиб танлаган номлар аллитерациявий хусусиятга эга: Родион Романович Раскольников.

Шунингдек, буюк ёзувчи асарлари қаҳрамонлари файласуфлардир. Улар шунчаки валақламайди, фикр айтади. Бу фикрларнинг таги чизилади, албатта:

“...мен одам ўлдирганим йўқ, мен фикрни ўлдирдим!”. “Одам қанча муғомбир бўлса, у шунчалар ўзига ишонган бўлади, мени осонликча қўлга туширолмайдилар деган ишончда бўлади”. “Кешининг бошига кутилмаганда бир бахтсизлик тушганда ҳатто унга жуда яқин бўлган одамларда ҳам бундан аллақандай қониқиш ва мамнунлик ҳисси пайдо бўлади, ҳеч истисносиз барча одамларда шундай туйғу бўлади, киши чин юракдан ҳамдардлик ва ачиниш билдиради-ю, лекин ўзида, юрагининг ички бир қаватларида мана шунақа бир сезгини ҳис қилиб туради, ҳатто энг яқин кишиларингиз ҳам бундан мустасно бўлмайди”. “Жиноят ижтимоий тузумнинг адолатли эмаслигидан норозилик та рзида рўёбга чиқади — вассалом”. “Жонли одам ҳаёт бўлишини талаб қилади, жонли одам кўр-кўрона ҳамма нарсага бўйсунмайди, жонли одам шубҳали, жонли одам тескаричи бўлади!”, “Кимда виждон бўлса, хатосини англаса, ўзи азобини тортаверади. Бу жазо унинг учун каторгадан ҳам баттар”.

Дарвоқе, китобни ўқиш жараёнида нима учундир таржимон ишлатган “алоҳа”, “дахватан”, “зингил” каби сўзларни ҳам чизгилаган эканман.

Биз одатда Достоевскийнинг реалист эканини таъкидлаймиз. Унинг художўйлигига, аксар қаҳрамонларининг дунёқарашида диний тушунчалар устуворлик қилишига эътибор бермаймиз. Холбуки, адиб асарларида, хусусан “Жиноят ва жазо”да Инжилдан кўчирмалар бисёр. Бундай эпизодларни ўтган шўро замонларида талқин этиш мумкин бўлмади. Аммо Достоевский замонида яқин Д.Мережковский, Л.Шестов каби файласуф олимлар бундай масалаларни жиддий тадқиқ қилган.

Лев Ш е с т о в. Апофеоз беспочвенности. Издательство Ленинградского университета, 1991.

Н.Бердяев, Д.Мережковский, В.Соловёв, В.Розанов каби олимлар XIX аср охири — XX аср аввалида ижод қилиб, ўзига хослиги билан фалсафа фани тарихида муносиб ўрин эгаллаган. Уларнинг тафаккур тарзи биз кўниккан, олий ўқув юртларида ўқиган фалсафадан тубдан фарқ қилади. Бу донишмандларнинг дунёқарашини, олам ва одамни тушуниши марксча фалсафага мос келмайди. Ана шундай файласуфлар қаторида Лев Шестов номи алоҳида тилга олинади.

1866 йилда Киевда туғилиб, 1938 йили Парижда вафот этган Лев Шестовнинг асл исми Лев Исаакович Шварцман бўлган. У ўтган асрнинг 20-йилларида Францияга кетади ва умрининг охиригача муҳожирликда яшайди. Сарбонна университетида талабаларга фалсафадан дарс беради; Толстой ва Достоевскийнинг диний-фалсафий ғоялари, Достоевский билан Кьеркегор ижоди ва фалсафаси тўғрисида махсус маърузалар ўқийди.

Олимнинг “Асоссиз нарсаларга мадҳия” (шу тарзда таржима қилиш тўғри шекилли) китоби 1905 йили Петербургда босилган бўлса-да, 1991 йилга қадар ўқувчилар ундан баҳра олмаган.

Китоб икки қисмли бўлиб, биринчиси 122 та нисбатан кичик, иккинчиси эса нисбатан йирик 46 та мўъжаз мақола — фикр-мулоҳаза, ҳикматли сўз ва афоризмлардан иборат. Уларнинг мавзулари турли-туман. Муаллиф китоб сарлавҳасидан кейин бежизга “Адогматик тафаккур тажрибаси” дея изоҳ қайд этмаган. Китобда қотиб қолган қарашларни парчалайдиган, ҳамма кўникиб, барча барабар тан олган “ҳақиқат”ларга тескари бўлган, инсонни фикрга чорловчи мулоҳазалар жуда кўп. Мана, уларнинг айримлари:

“Мантиқий фикрлашга кўникиб қолиш фантазияни ўлдиради. Инсон ҳақиқатга борадиган биттагина йўл борлигига, агарда ундан чекинса, бемаъ依лик томон кетишига ўзини ишонтиради...”

“Биз асосан ҳаётнинг энг қийин дақиқаларида зўр бериб ўйлаймиз. Қилишга иш қолмаган вақтда эса ёзамиз. Ёзувчи ўтганларни қандай бўлса, шу ҳолича акс эттиргандагина қандайдир қизик ёки муҳим нарсалар тўғрисида маълумот бериши мумкин. Таассуфки, биз фикрлаётганда ёзишни ҳаёлга ҳам келтирмаймиз. Шу боис охир-оқибат барча китоблар бошдан кечган воқеликнинг заиф акс-садоси бўлиб қолади”.

“Фалсафа ҳар доим хизматчилик мақомини хуш кўрган. Ўрта асрларда у илоҳиётнинг чўриси эди. Бизнинг замонимизда эса фаннинг малайи. Устига-устак, ўзини фанларнинг фани деб атайди”.

“Оч кимсага бир бурда нон бериб, ёқимли, эркаловчи сўзларни айтдилар. Эркалик унга нондан кўра қимматли туюлди. Мабодро унга фақатгина ширин сўзлар айтилса ва ҳеч нарса берилмаса, эҳтимол у ўша эрка-юпанч сўзлардан нафратланган бўларди. Шу боис ҳар доим хулосаларда жуда эҳтиёт бўлмоқ керак. Албатта, тахмин-фаразларда юпантирувчи ёлгондан кўра ҳақиқат муҳимроқдир”.

“...Ўзгаллик тўғрисида гапириш энг охириги иш; авало уни яратмоқ керак. Ҳозирга қадар ҳеч бир эстетик назария санъаткор фикри қай йўналишда кетиши ва унинг ижодий фаолияти чегаралари қаерда эканини айтиб бера олган эмас...”

“Аллақачонлар ўтиб кетган ёзувчиларнинг китобларини ўқиганда галати бир тўғу чулғайди одамни. Улар бундан икки юз, уч юз, икки минг йил нарида яшаган — улар шу қадар олисда, майли улар қаерда бўлмасин, қачонлардир ерда туриб ёзган. Биз эса уларнинг асарларидан абадий ҳақиқатни излаймиз”.

“Одам ёшлигида гўё янги, фавқулудда бир ҳақиқатни топади ва уни бечора, нодон одамларга етказиб қўйиш ниятида ёзади. Ҳаётий тажрибалари орта боргач, камтаринлашиб, ўз ҳақиқатларига шубҳалана бошлайди ва ўзини текшириш учун ёзади. Яна орадан йиллар ўтади. У мутлақо адашганини ва ўзини текшириб-синаб кўришга эҳтиёж қолмаганини англайди. Бироқ у ёзишда давом этаверади; чунки энди унинг қўлидан бошқа бирор иш келмайди. Кераксиз, ортиқча одам сифатида ном чиқариш эса даҳшат”.

Лев Шестов донишманднинг ҳам бошқа одамлардан унча фарқи йўқ эканини, фақат уларда жасорат, шижоат устун бўлишини таъкидлайди. Иқтибослардан кўриниб турганидек, у ўз касбдошларини ҳам асло аяб ўтирмайди. Китобнинг жуда кўп ўринларида файласуфларга ўз субъектив қарашларини билдиради. Унинг ижодкорлар, китоблар ҳақидаги фикрлари одамни ўйга толдиради. Нима бўлганда ҳам, Лев Шестовнинг ўз ҳақиқати бор. Унинг фикрлари қотиб, бир ўзанга тушиб қолган кимсаларнинг қарашларини бир силкитиб қўяди. Шу боис бу фикрлар кимга қаратилганини таъкидлаш маъносидан китобнинг иккинчи қисмига “Nur fur Schwindelfreie!”, яъни “Фақатгина гангишга (бош айланишга) мубтало бўлмаганлар учун”, деган иборани эпиграф қилган. Бу билан “боши айланган, гарангсиган, гангиган одам китобдаги фикр-мулоҳазаларни тушуна олмайди ёки қабул қилиши қийин” демоқчи бўлгандир... Валлоху аълам.

**Абу Ҳомид Фаззолий. Ўлимни эслаш китоби.
Тошкент, “Мовароуннахр” нашриёти, 2004.**

“Хужжат ул-ислом” номи билан довруқ қозонган Абу Ҳомид Фаззолийнинг қирқ китобдан таркиб топган “Ихёу улумид-дин” (“Дин илмларини жонлантириш”) деган асари бор. Улардан айримларини мутолаа қилиш бахтига, шукрим, истиқлол йилларида мушарраф бўлдик. Кейинги икки-уч йил ичида “Ихёу улумид-дин”нинг “Илм китоби”, “Закоат ва рўза сирлари китоби”, “Тавба китоби”, “Тафаккур китоби”, “Нафс тарбияси”, “Ўлимдан сўнг”, “Ўлимни эслаш” каби китоблари ўзбекчага таржима қилиниб, нашрдан чиқди. Булар орасида Рашид Зоҳид таржима қилган “Ўлимни эслаш китоби” алоҳида ўринга эга. Ҳар бир инсоннинг бошига келадиган ҳодиса ҳақида бу китоб.

Абу Ҳомид Фаззолий ўргатган йўсинда — чин моҳияти билан ўлимни эслаш киши қалбида охираат саодатига сабаб бўладиган ишларга рағбат уйғотади. Ўлим — даҳшатли ҳодиса. Қачон, қай ҳолда келиши номаълум бўлган, сирлар ичига яширинган ўлим шарбатини ҳар бир инсон албатта тотади. Ожиз фикримизча, инсон шу муқаррар воқеаликка муносиб тайёргарлик кўриш учун ҳам, ўзининг ҳеч кимлигини, тупроқлигини, вақт-соати келиб, вужуди қурт-қумурсқаларга ем бўлиб кетишини чуқур идрок этиши, бундан хулоса чиқариши учун ҳам “Ўлимни эслаш китоби”ни ўқиши зарур.

Ҳеч ким қачон, қаерда, қандай сабабга кўра ўлишини билмайди. Бироқ бу ёлғончи дунёда абадий қолмаслигини жуда яхши билади. Гоҳида инсон ўша англаган ҳақиқат оғушида бўлади ва гоҳо ўзини дунё билан овутиб, гўё умрининг чегараларини ўзи белгилаб қўйгандек, ҳали узоқ яшашига аниқ қафолат бордек ўлимни эслашдан қочади.

Баъзан ҳаётда ўйламай сўзлаб, ўлим билан ўйнашиб, ўз ўлимини шоирона башорат қилгувчилар ҳам топилади. Ўлим — ҳақ. Бироқ у жуда ҳам узоқ, яъни, қачон келишини ҳеч ким билмайди. Ўлим — ҳақ. Ва у жуда ҳам яқин, қош ила қабоқдан ҳам яқин.

Ўлимни эсламаслик кибр, манманлик, гафлат, кайф-сафо, очкўзлик, лоқайдлик каби қатор иллатларга олиб келади. Ҳолбуки, бундай юзлаб тубан иллатларнинг ягона давоси ўлимни ёдга олишдир. Ўлим — бу мусибат. Ўлим — бу айрилиқ. Руҳнинг жасаддан, мол-мулкнинг эгасидан, дарднинг дардманддан жудо бўлишидир. Кимнингдир тобутини кўтариб кета туриб, бир куни ўзини ҳам шу зайдда қабристонга элтишларини инсон вужуд-вужуди билан ҳис қилган тақдирдагина ичидаги шайтоний тугёнларга барҳам беради; ҳақир, ожиз-нотавон, бечораҳол эканини, ақалли тўкилган бир тола сочини қайта жойига қўя олмаслигини, ажин босган юзларини аввалги гўзал ҳолига қайтариш қўлидан келмаслигини англайди. Ҳамма йўллар инсонни ягона бир манзилга элтади.

Бироқ мусулмон киши учун ўлим йўқлик эмас. Ўлим — бу висол. Ўлим бу — бекатда бир муддат қолиб кетган йўловчининг кўзлаган манзилига етиб олиши. Мусофирнинг асл Ватанига қайтишидир. Бунда сафар юзасидан ҳисобот, ҳисоботга қараб мартаба берилади...

Мен бу фикрларни “Ўлимни эслаш китоби”ни шарҳлаш ёки ўлим ҳодисасини тушунтириш ниятида ёзаётганим йўқ. Зотан, ўлимнинг асл моҳияти Оллоҳнинг Китобида, Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг ҳадисларида баён этилган. Фаззолий ҳазратлари ўз рисоласида, ўша икки мўтабар манбага таянган ҳолда, бу ҳодисани батафсил тушунтириб берган. Ўлимнинг моҳиятини “Ўлимни эслаш китоби”дагиқа нисбатан мукаммал ифодалашга интилиш ҳар ким учун беҳуда уринишдир. Айниқса, бизга ўхшаган фикрлари тарқоқ, илми оз инсонларга. Ибодату тақвомиз ҳам мақтангудек эмас. Ваҳоланки, абадиятга дахлдор китоблар таълифи учун эса муаллиф ана шундай юксак фазилатлар эгаси бўлмоғи керак.

“Билинги, ўлимнинг хатари ва даҳшати буюқдир. Одамлар кам фикрлаб, оз эсга олгани учун ҳам ўлимдан ғофилдирлар”.

“Ўлимни эслаш билан банд бўлган қалбда айш-ишрат талаби, дунё қувончи камаяди, тошқинлик босилади”.

“Кимда тавфиқ бўлса, бунинг аломати шуки, ўлим доимо унинг кўз олдида, у бирон соат ўлимдан гофил қолмайди. Белгиланган вақтидан бир нафасга ҳам кечикмай келади ажалга у ҳамиша тайёр туради”.

“Дунёга муҳаббат огир дард. Бу дарднинг муолажаси аввалгилару охиргиларни қийнаб келади. Шубҳасиз, бу дарднинг ягона давоси охират кунига, охиратда бериладиган қаттиқ азоб ва улуғ савобга иймон келтиришдир”.

“Ўлимни эслаш китоби” ўзларини бу дунё осмонларига тиргак ҳисоблагувчиларнинг ҳавои нафсини жиловлашга, осмону фалакларда кезинаётган мутакаббирлар, амалсиз олимлар, золим амалдорлар, ўзларига ўзлари маҳлиё бўлиб, бор-йўғини турли йўсинларда намойиш қилиб юрганларнинг эс-хушини жойига келтириб қўйишга ёрдам берадиган жуда муҳим танбехот ҳамдир.

Шавкат Раҳмон. Сайланма. Тошкент, “Шарқ” нашриёти, 1997.

XX аср ўзбек шеърятининг сўнмас юлдузларидан бири Шавкат Раҳмон назми кўнгилга лирик кайфият улашиш ёки чарчаганда дам олиш учун ўқиладиган шеърлар эмас, балки у чўккан руҳга қанот бағишлайдиган, ўксиган қалбларга қувват берадиган жасоратли шеърятдир. Шунинг учун у: “шоирлик жасорат сўзининг таржимасидир”, деб ёзади ва “сўзларнинг сараларини” танлаб олади. Мен Шавкат Раҳмон шеърларини ўқиш жараёнида ижодкор адабиёт хазинасига ўз улушини қўйиши, миллатнинг қалбидан чуқур ўрин олиши учун кўп шеър ёзиши шарт эмас, деган хулосага келдим. Шеърятда руҳ парвози, руҳият эрки муҳим. Ўринли ўринсиз мисралардан семирган ҳайбатли жилдликлар эмас.

Ижод аҳли гоҳида ўзининг эстетик идеалини, бадийй ғояларини табиатдан олинган рамзлар воситасида ифода қилади. Ҳар бир шоирнинг эстетик дунёсини англатадиган образлар бўлади. Хусусан, “Бинафша сенмисан, бинафша сенми” деган сатрлар Чўлпонни эслатади. “Наъматак” Ойбекдан дарак беради. “Ўрик гуллаганда” Ҳамид Олимжонга тегишли таъбир, “Мажнунтол тагига ўтқазинг мени” сатрлари Миртемирни ёдга олади. Табиат қучоғидан олинган бундай образлар гоҳида шоир дунёси, эстетик оламнинг белгилувчилик хусусияти сифатида намоён бўлади.

Дарвоқе, яқинда рус адабиётшуноси М.Эпштейннинг “Природа, мир, тайник вселенной” номли тадқиқотига назар ташлаб, унинг ички тизимидаги фикр-мулоҳазалардан қувватланиб, Шавкат Раҳмон шеърларини қайта ўқидим. Табиат билан Шавкат Раҳмонни ёнма-ён қўйдим. Унинг шеърларини муйян бир образ нуқтаи назардан кузатиб чиқдим ва “Шавкат Раҳмон тоғ экан”, деган хулосага келдим. Зеро, шоирнинг “Уйғоқ тоғлар” номли тўплами, “Ёш тоғлар”, “Сулаймон тоғи этагидаги ўйларим” номли шеърлари бор.

Унинг шеърларида “тоғ хўрсиниб” юборади, “тоғларнинг мусаффо қори” кўзга ташланади, тоғлар сўзлайди, “Тоғлар — адабий чўккан нортуюлар”га ўхшатилади, шоир тоғларнинг гулдуросини эшитади ва лозим бўлса, тоғларнинг “кўзини топади”.

Шоир ухлаб ётган тоғларнинг уйғонишини хоҳлайди, охири нафасида ҳам у тоғларини соғинади: “...олис-олис воҳалардан тоғларимни чақиринг...”

Шоирнинг тоғ образига мурожаатининг руҳий-психологик асоси мавжуд. Назаримда, шоир эсини таниганданоқ тоққа назари тушган, тоғ билан юрган, тоғ билан нафас олган... Шу руҳий асос унинг шеърларига кўчиб, бадийй либос кийган ва жонли тоғлар образи тўғилган.

Шу ўринда бир ривоят келтирамиз. Ҳақимлар айтади: “Мустақим (тўғри йўлда юрган) киши тоққа ўхшайди. Тоғда тўрт аломат бор: у иссиқда эримайди; совуқда музламайди; шамолда қимирламайди; селда оқиб кетмайди”.

Бу ривоятни, тоғ ва инсон қиёсини истаганча шарҳлаш мумкин. Дейлик, мустақим одам мақтовлардан талтайиб кетмайди. Ножоиз лафзларга сукут билан жавоб беради. Нафсига эргашиб, унинг шамолларига учмайди. Буни Шавкат Раҳмон табиатига, шеъриятига татбиқ этиш қийин эмас. Зеро, Шавкат Раҳмонни тоққа менгзадик.

Улуғбек Д о л и м о в. Туркистонда жадид мактаблари. Тошкент, “Университет”, 2006.

Жадидчилик — тарихимиздаги энг қизиқ ва баҳсларга бой мавзулардан бири. Истиқлол йилларида бу мавзу атрофлича ўрганилиб, маънавий-маърифий турмушда тутган ўрнига, аҳамиятига холис баҳо берилди.

Гарчанд яқин кечмишда адабиётчи ва тарихчи икки олимнинг бири “жадидшунос”га дўнган бўлса-да, бу мавзуга садоқатлилар кам бўлди. Чунки жадидшуносликни йўл-йўлакай ўрганиб бўлмайди. Архив хужжатларини, эски газета ва журналлар тахламларини бир-бир варақлаб, фикр айтиш осон эмас. Профессор Бегали Қосимов бу машаққатли иш билан, хусусан, жадид адабиётининг ўзига хос хусусиятлари билан умр бўйи шуғулланди. Шу боис дунё олимларининг эътирофи ва эътиборига сазовор бўлди. Назаримда, Бегали Қосимовга елкадош ва жадидона кайфиятли олимларимиздан бири Улуғбек Долимовдир. Улуғбек ака жадидларнинг педагогик фаолиятини чуқур биларди. Шу мавзуда талабаларга маърузалар ўқийди. Ҳеч иккиланмай айтиш мумкинки, у ҳам мазкур илмий масала билан бир умр шуғулланди. Исҳоқхон Ибрат тўғрисида бундан 20-30 йиллар илгари бажарилган тадқиқотлар, хусусан, бугун қўлимизда турган “Туркистонда жадид мактаблари” фикримизнинг ёрқин далили. Китобдаги фикр оқими, масалаларнинг ўзаро чамбарчас боғланиши, ўртага ташланган муаммо ечими сифатида берилётган далиллар — булар Улуғбек Долимовнинг узоқ йиллик кузатишлари самараси.

Китобда муаллиф жадидлар ҳаракатида мактаб асосий ўринда турганини, жадид мактабларининг шаклланиш омилларини, уларнинг ўқитиш тизимидаги янгиликларни батафсил таҳлил этган. Туркистонда жадид мактаблари қаердан пайдо бўлди? Бу янги мактаблар нима учун керак? Бу мактабларнинг хайрихоҳлари ким? Жадид мактабларидан кимга фойда, кимга зарар келади? Қўқон, Самарқанд, Бухоро, Хева шаҳарларида жадид мактаблари қачон очилган ва уларни очгувчилар ким? Қачон ёпилган ва уларни ёпгувчилар ким? Ўқувчи бу саволларнинг барчасига китобдан жавоб олади.

“Жадид педогогларининг буюк хизматлари шундаки, улар мактабларда ўз она тилида таълим-тарбия беришга, миллий адабиёт, мусулмон дини асосларини ўқитишга ҳал қилувчи масала сифатида қараган. Чунки улар миллатнинг ўзлигини сақловчи асосий восита она тили ва миллий адабиёт деб билган”.

Айрим ўринларда мавзунинг ижтимоий-сиёсий жиҳатларига эътибор бериб, муаллиф қуйидагича фикр билдиради: “Чор Россияси Ўрта Осиёни босиб олгач, қабиҳ ассимиляция сиёсатини олиб борди. Бунга кўра жуда катта нуфусга эга бўлган туркий халқларни тили, дини, маданияти, тарихидан маҳрум этиш ва уларга гегемон миллатнинг тили, дини ва маданиятини сингдириш — бир сўз билан айтганда, ўтмишда буюк маданиятга, тарихга эга бўлган мусулмон туркларини ютиб юбориш, руслаштириш сиёсатини қўллади”.

Алоҳида таъкидлаш керакки, миллий мактабларга, фарзандлар таълим-тарбиясига жиддий эътибор бермаган халқ ҳалокатга маҳкумдир. Чунки мактаб таълими жараёнида бола дунёқараши пойдевори қўйилади. Мактабдаги таълим-тарбия тўғри йўлга қўйилмагунча, муаллимнинг обрўси юксалиб, ўқувчилар унга эргашмагунча жамият асло тузалмайди. Буни жадид педагоглари жуда яхши билган. Илм ва маорифга даъват, маърифат тарқатиш уларнинг асосий дастуруламали эди. Улуғбек

Долимов жадидларнинг фидойилиги, улар зиммасига тушган миссия ижросини кўриб, “Ҳамма вақт, ҳар қандай сиёсий тузумда ўқитувчи жамиятни олға етакловчи асосий куч бўлган ва шундай бўлиб қолади”, деган ҳақ гапларни таъкидлаган.

Умуман, жадид муаллимларининг эзгу мақсад йўлидаги интилишлари кўпчиликка ибратдир.

Nejib F a z i l. Bati tefekku ru ve islam tasavvufu. Ankara, 2002.

Нажиб Фозил Фарб фалсафасининг қадим замонлардан XX аср ўрталарига қадар бўлган даврини бир сидра таҳлил қилиб чиқади. Оврупо файласуфларининг тафаккур тарзига баҳо беради. Уларнинг борлиқ асосига қўйган тамойилларини тушунтиришга интилади. Аммо қисқа. Бизда Фарб тафаккурига ихлос кучайган бир маҳалда Фрейд, Ницше, Шопенгауэрлардан тинимсиз иқтибослар олинаётган бир пайтда уларга нисбатан танқидий қарашларни ўқидим. Менга Фарб оламини яхши билган, аввал ўзи ҳам бутун вужуди билан Фарбга шўнғиган ва сўнгра исломий дунёқараш асосида фикрларини тозалаб олган Нажиб Фозилнинг талқинлари қизиқ туюлди. Исломий тасаввуф билан боғлиқ талқинлар китобнинг иккинчи ярмини ташкил этади. Фикримча, тасаввуфга доир турли адабиётлар кўпайиб бораётган ҳозирги даврда Фарб фалсафаси билан ислом тасаввуфи таққосланган бундай китоблар ўзбекчага таржима қилиниши даркор.

Manon M a r e n - G r i s e b a c h. Methoden der Literaturwissenschaft. Stuttgart, 1992.

“Адабиётшунослик методлари” деб номланган немис тилидаги бу асарни 1998 йилда Германияга борганимда сотиб олган эдим. Қўлланма университет талабаларига, айниқса, адабиётшунос магистрларга маърузалар ўқиш жараёнида қўл келди. Магистратуранинг адабиётшунослик йўналишида “Адабиётшунослик методологияси” деган фан ўқитилади. Аммо унга тааллуқли илмий адабиётлар ҳозирча кўп эмас. Рус тилидаги адабиётларга мурожаат қилиб, метод, методология, методика истилоҳларини изоҳлаб юрган кунларимнинг бирида шу китобдаги тизим фикримга қувват берди. Муаллиф адабиётшуносликда мавжуд бўлган позитивистик, фенемологик, морфологик, статистик, структуралистик, социологик каби бир қатор методларни ушбу китобида тушунтириб берган. Шунингдек, асарда бу методларга хос хусусиятлар, уларнинг асосий тамойиллари ва асосчилари, тарихи ва ўша метод асосида ёзилган асарлар ҳақидаги маълумотлар келтирилган. Жумладан, “метод”нинг моҳияти шундай тушунтирилади: “Метод — бу мақсадга эришиш йўлидир”.

“Метод воситасида ноаниқ воқеликка, ўзаро зиддиятли ҳодисаларга аниқлик киритилади”.

Назаримда, ўзбек адабиётшунослиги тараққиётида, бадий асарларни чуқур таҳлил ва талқин қилишда хорихда нашр этилган илмий адабиётларнинг аҳамияти катта. Бизда яқин ўтган замонларда бадий асарнинг ижтимоий қирраларига кўпроқ эътибор берилган. Баъзан эстетик қиймати очиб кўрсатилган. Бироқ бадий асарга структурал ёки биографик нуқтаи назардан ёндашув усуллари кенг қулоч ёйган эмас. Бадий асарни тушуниш, тушунтириш, умуман талқин этиш учун методлар тарихи, уларга хос бўлган текширув йўл-йўриқларидан бохабар бўлмоқ лозим. Шу маънода Манон Марен-Грисебахнинг “Адабиётшунослик методлари” қўлланмаси, унинг ички тизими, унда берилган маълумотлар муҳим аҳамиятга эга.

Parlament huquqi nima?

Халқимиз эркин фуқаролик жамияти ва демократик ҳуқуқий давлат қуриш йўлини танлади. Ана шу мақсадга эришиш учун амалга оширилаётган кенг қамровли ислохотлар жараёнида Парламент фаолияти муҳим аҳамият касб этади.

Икки палатали парламентимиз қонунларни ишлаб чиқиш ва қабул қилишдан ташқари, бир қанча ҳуқуқ ва ваколатларга эга. Давлат қурилишига оид қарорлар қабул қилиш, ҳудудларни ўзгартириш ёки янги ҳудудлар ташкил этиш, бошқарув органларини шакллантириш, уларнинг номланишини тасдиқлаш, ҳукумат билан маҳаллий ҳокимият органлари ўртасида алоқаларни йўлга қўйиш, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш идораларини либераллаштиришни қонунга мувофиқ қўллаб-қувватлаш шулар жумласидандир.

Парламент назорати ҳам ана шундай ҳуқуқлар сирасига киради. Илмий адабиётларда “давлат назоратининг бир кўриниши” деб таърифланган мазкур ваколат Олий Мажлис фаолиятида моҳиятан янги ижтимоий назорат тури ҳисобланади. Чунки икки палатали парламентнинг кўппартиявийлик асосида шакллантирилиши жамиятимизда сиёсий плюрализмга йўл очди. Бу эса унинг назорат фаолиятида турли сиёсий гуруҳларнинг қатнашишига имкон яратди.

Шу ўринда ўзбек парламентаризмининг шаклланиши ва парламент ҳуқуқининг миллий ҳуқуқ тизимидан жой олишида жаҳон тажрибаси чуқур ўрганилгани, миллий ва умуминсоний хусусиятларга алоҳида эътибор қаратилганини таъкидлаш жоиз. Чунки жаҳон парламентаризми тажрибасида миллий давлатчилик анъаналари ва инсон ҳуқуқлари, шу жумладан демократия ғояларининг уйғунлашувига устувор аҳамият берилган.

Олий Мажлиснинг икки палатали шаклдаги фаолияти қонунлар ишлаб чиқиш ва

қабул қилиш жараёнида юзага келадиган турли зиддиятларни бартараф этиши баробарида ҳукуматнинг айрим вазифа ва ваколатларини чегаралашга ёрдам беради.

Парламент ҳуқуқи мамлакат олий органига тааллуқли бўлса-да, уни мутлақ деб ҳисоблаш ва парламент фаолиятига чексиз ваколатлар беришга интилишни оқлаб бўлмайди. Чунки демократик ва сиёсий плюрализм, фуқаролар институтларининг рангбаранглигига асосланган жамиятда бир фикрнинг ҳукмронлик қилиши мумкин эмас. Ҳатто бу фикр кўпчилик иродасини ифода этган тақдирда ҳам мутлақликка даъвогар бўла олмайди. Таниқли файласуф Ф. Хайекнинг фикрича, демократия учун айрим шахслар ва авторитаризмнинг таҳдиди эмас, балки кўпчиликнинг таҳдиди хавфлидир. Демак, демократик тараққиёт айрим гуруҳларнинг эҳтиёжи ва талаблари ифодаси бўлиб қолмайди, балки кўпчилик билан озчилик ўртасидаги мurosани топиш шarti бўлиши мумкин, холос. Ушбу шарт бузилган жойда кўпчилик манфаатини ифода этувчи фикр билан озчилик, хусусан, индивид фикри ўртасида тўқнашув келиб чиқиши муқаррар.

Парламент ҳуқуқи барча ҳуқуқий жараёнлар каби ижтимоий динамик ҳодиса ҳисобланади. У ижтимоий ҳаётда кечаётган жараёнлар билан бирга шаклланади, ўзгаради, янги ёндашувларни ўзида акс эттиради. Шу сабабли миллий парламент ҳуқуқи ижтимоий-сиёсий ҳаётимиз маҳсули, унда кечаётган ўзгаришларнинг ижтимоий-ҳуқуқий меъёрларига ифодасидир. Бинобарин, у мамлакатимизнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида содир бўлаётган ўзгаришларни ифода этади ва доимо такомиллашиб боради.

Фахриддин МУСАЕВ,

фалсафа фанлари номзоди

G'oliblik sharti

Давлат ҳокимиятини шакллантиришда фуқароларнинг фаол иштироки билан амалга ошириладиган сайловлар демократиянинг асосий белгиси ҳисобланади. “Инсон ҳуқуқла-

ри тўғрисидаги умумжаҳон Декларация”сида демократик сайловларнинг инсон ҳуқуқи сифатидаги ўрни шундай белгиланган: “Ҳар бир инсон бевосита ёки эркин сайланган вакил-

лари орқали ўз мамлакати бошқарув ишида қатнашиш ҳуқуқига эгадир. Халқ ирода-си ҳукумат ҳокимиятининг асоси бўлиши керак; бу ирода яширин овоз бериш ёки овоз бериш эркинлигини таъминловчи бошқа шунга тенг аҳамиятга эга бўлган умумий ва тенг сайлов ҳуқуқи асосида ифодаланиши лозим”.

Мустақиллик даврида ўтказилган сайловлар мамлакатимизда демократик кадрятларни миллий анъаналар билан уйғунлаштиришга асосланган ҳолда амалга оширилаётгани ислохотларнинг янги сифат босқичи ҳисобланади. Буни сайлов кампанияларини ўтказишда турли технологиялардан унумли фойдаланилаётганида ҳам кўриш мумкин.

Таъкидлаш жоизки, бундай кампанияларни амалга ошириш борасидаги Фарб мамлакатлари тажрибасини Шарқ давлатлари, шу жумладан Ўзбекистонда кўр-кўрона қўллаб бўлмади. Айни вақтда уларни доимо ўрганиш ва таҳлил қилиш лозим. Чунки инсон фаолиятининг ҳар қандай соҳасида чеклашлар илгари кимлардир томонидан йўл қўйилган ва аллақачон тўғрилаб улгурилган хатоларни яна такрорлашга олиб келади.

Илмий адабиётларда сайлов кампаниясига “қонун йўли билан белгиланган вақт давомида номзоднинг омма томонидан қўллаб-қувватланишига эришиш ва шу эвазига сайловда унинг галабасини таъминлаш йўлидаги мувофиқлаштирилган мақсадли интилиш” деб таъриф берилган.

Ҳар бир сайлов кампанияси ўзига хос бўлса-да, унинг бешта умумий тамойилини ҳар қандай сиёсий тadbирни муваффақиятли ташкил этиш учун қўллаш мумкин.

Сайловни ўтказишнинг ташкилий масалалари ва умумий стратегиясини қамраб олган ҳаракат режасини пухта ишлаб чиқиш, сайлов кампаниясини ташкил этишда объектив шарт-шароитни ҳисобга олиш зарурлиги ана шундай тамойиллар сирасига киради. Бироқ шуни унутмаслик керакки, бошқа сайлов кампанияси тузилмасидан нусха кўчириш яроқсиз усулдир. Чунки тadbирнинг ноёблиги нафақат номзод шахсига, балки муайян сиёсий вазиятга ҳам боғлиқ бўлади.

Бундан ташқари, сайлов кампаниясини самарали ташкил қилишда ғайратли ва истеъдодли кишилар ёрдамига таяниш зарур. Кампания оқилона ташкил этилса, бундай кўмакчилар самарали фаолият юритади ва галабага салмоқли ҳисса қўшади.

Сайлов кампанияси негизини уни ўтказиш учун тузилган гуруҳ ташкил этади. Чунки номзодга ҳам ижтимоий фикрни таҳлил

қилиш, ҳам рекламани ташкил этиш учун ҳаракатчан ташкилий тузилма зарур. Бундай гуруҳ сайлов кампаниясида номзоднинг кучли томонларини мустаҳкамлаш ва унинг рақибини нейтраллаштириш учун мавжуд захиралардан самарали фойдаланишга хизмат қилади.

Шунингдек, сайлов кампанияси гуруҳи ишини ташкил этишда, ҳатто даъвогар ўз номзодини олиб ташлашига тўғри келганда ҳам, “ўйин қоида-си”га риоя қилиниши лозим. Бу қоида гуруҳ тузишда кўмаклашувчи партия, унинг раҳбарияти, лавозимли шахслари билан доимий алоқада бўлишни тақозо этади. Зеро, сайлов кампанияси давомида уларга турли маслаҳатлар сўраб му-рожаат қилиниши мумкин. Улар, одатда, кампаниялар ўтказиш бўйича катта тажрибага эга бўлади, ишончли кўнгилчилар, шунингдек, рақобатчилар ҳақида муҳим маълумотларни бера олади.

Сайлов кампаниясининг яна бир ўзига хос жиҳати шуки, унда асосий фаолият кўрсатувчи шахс, бу — сайланадиган лавозимга интилаётган номзоддир. Сайловда галаба қозонмоқчи бўлган даъвогар ўзининг кўп сонли жамоаси ва ёрдамчиларига эга бўлиши лозим. Номзод ҳеч қачон яқка ҳолда сайлов кампаниясида ютиб чиқа олмайди.

Ҳар бир сайлов кампаниясида куйидаги уч омил муҳим аҳамият касб этади:

— номзоднинг шахси — сайлов кампаниясининг таркиби ва тузилишига таъсир этувчи қобилияти, ҳаётий қарашлари, феъл-атвори ва касбий алоқалари;

— қуршовдаги ўзига хослик — сайлов округининг географик ва демографик хусусиятлари, сайловчилар сони, уларнинг кайфияти, ҳокимият органлари савияси, ҳудуднинг иқтисодий-ижтимоий ривожланганлик даражаси, ОАВнинг мавжудлиги, кўнгилли ёрдамчиларнинг миқдори;

— сиёсий режалар — сиёсий мақсадлар, стратегия, умумий мавзу, йўналиш, жадвал, бюджет ва тактика.

Кампания давомида барча мавжуд захиралардан оқилона фойдаланиш зарур. Бундай захираларга, аввало, вақт, воситалар, кишилар ва уларнинг қобилиятини киритиш мумкин.

Номзоднинг ёрдамчилар гуруҳи қанчалик қобилиятли бўлмасин, сайловда кўнгилчиларнинг мувофиқлаштирилган иштирокисиз галабага эришиб бўлмайди. Айнан улар номзод билан сайловчилар ўртасидаги алоқани таъминлайди.

Сайловолди тайёргарликлари ва сайлов жараёнини кузатиш таҳлили номзодлар ва

депутатлар билан мунозаралар сайлов кампаниясининг қайд этиб ўтилган жиҳатлари ҳақида кўпчилик ҳали аниқ тасаввурга эга эмаслигини кўрсатмоқда.

Қолаверса, сайлов жараёнида жамоатчилик билан алоқалар ўрнатиш масаласида ҳам айрим камчиликлар мавжуд. Бунинг сабаби шундаки, сайловлар жараёнини ташкил этиш, номзоднинг сайловолди, сайлов жараёнидаги ва сайловдан кейинги фаолияти, шунингдек, жамоатчилик билан алоқалар ўрнатиш каби муҳим аҳамиятга эга масалалар бўйича илмий-оммабоп адабиётлар ва бошқа қўлланмалар ҳали етарли даражада эмас. Бу эса тарғибот-ташви-

қот ишларини янада жонлантиришни тақозо этади.

Умуман айтганда, сайлов жараёнларини ташкил этиш технологиялари, номзодларнинг сайловга тайёргарлик кўриш усуллари ҳамда демократиянинг муҳим шартларидан бири ҳисобланган жамоатчилик билан алоқалар муаммосини илмий нуқтаи назардан ўрганиш келгусида сайлов кампанияларини ташкил этишда ғоят қўл келади. Пировардида эса сайловда ғолиб чиқишнинг ўзига хос қафолати вазифасини бажаради.

Муталиб ҚОСИМОВ,

Давлат ва жамият қурилиши академияси тадқиқотчиси

Хукуматимиз томонидан мустабид тузум даврида тақиқланган, ҳатто унутилаётган миллий ва диний қадриятларимизни тиклаш, бой маданий-маънавий меросимизни ўрганиш ва асраб-авайлашга бугунги кунда алоҳида эътибор қаратилмоқда. Президент Ислоҳ Каримовнинг ташаббуси билан “Тарихий хотирасиз келажак йўқ” концепцияси илгари сурилиб, ана шу ғоя доирасида буюк аждодларимизнинг ибратли ишлари, илмий ва маънавий мероси миллий ғурур тимсоли сифатида эътироф этилди ва уларнинг мазмун-моҳиятини кенг миқёсда тарғиб-ташвиқ этиш йўлга қўйилди. Имом Бухорий, имом Термизий, Бурҳониддин Марғиноний, Баҳовуддин Нақшбанд, Абдуҳолик Ғиждувоний, Жалолиддин Мангуберди, Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур каби кўплаб улуғ бобокалонларимизнинг буюк хизматлари қадрланиб, таваллуд саналари кенг нишонланди. Муқаддас қадамжолар ва зиёратгоҳлар обод этилди. Бу каби эзгу ва савобли ишларни яна кўплаб санаб ўтиш мумкин.

Таъкидлаш жоизки, ҳозирги вақтда юртимизда аждодларимиз томонидан яратилган улкан маънавий-маданий мерос умуминсоний қадриятларга уйғун ҳолда янада теран тадқиқ этилмоқда. Маънавият ва маърифатга бундай устувор аҳамият берилаётгани замирида халқимизни миллий ғоя ва мафкура йўлида бирлаштириш, озод ва фаровон жа-

мият барпо этиш, дунё ҳамжамиятидан муносиб ўрин эгаллаш каби эзгу мақсадлар ётади. Чунки дунёда кечаётган туб ўзгаришларнинг ботинига назар ташласак, ҳозирда геосиёсий курашлар ядро полигонларидан ғоя майдонларига кўчганига гувоҳ бўламиз. Ана шу кураш жараёнида бутун бошли халқ ёки миллатларни бошқа қудратлироғи таъсир остига олишга интиломоқда. Бундай вазиятда миллат сифатида яшаб қолиш ҳаётий заруратга айланди. Дунё тажрибаси шуни кўрсатадики, ёш авлодни ёт ғоя ва унсурлар тажовузидан муҳофаза этиб, миллий қадрият ва аъёналар руҳида тарбиялагандагина миллат ўзлигини сақлаб қолади. Зотан, миллий ғоя жамиятнинг ҳар бир фуқаросини буюк мақсадлар теварагида жипслаштирувчи, ташқи ва ички бузғунчи кучлар таъсирида юзага келадиган турли таҳдидлардан ҳимоя этувчи қудратли воситадир. Шу маънода миллий ғоя тарғиботи ҳар бир фуқаронинг тақдири у мансуб бўлган миллат ва жамият истиқболига бевосита дахлдор эканини чуқур англаш ҳамда ҳис этишига хизмат қилади.

Эътироф этиш ўринлики, маънавият миллий ғоя ва мафкура билан доимо мутаносибдир. Чунки маънавият юксалган жойда юрт обод бўлиб, фаровонлик ва хотиржамлик ҳукм суради. Шу билан бирга жамият ҳаётида маънавий ва умуминсоний қадриятлар етакчи мавқе эгаллайди. “Миллий ғоя тарғиботи ва маънавий-маърифий иш-

лар самарадорлигини ошириш тўғрисида”-ги Президент қарори ана шу мақсад ва вазифаларни ўзида ифода этгани билан тарихий аҳамият касб этади. Мамлакатимизда маънавият ва миллий ўзлик масалаларига тараққиётнинг таянчи сифатида ёндашилаёт-

ган шароитда мазкур қарор ижросини таъминлаш ҳар бир юртдошимизнинг шарафли бурчи ҳисобланади.

Феруза ТОЙЛОҚОВА,

Анджон Муҳандислик-иқтисодиёт институти ўқитувчиси

Sharqona demokratiya: islohotlar uyg'unligi

Мамлакатимизда амалга оширилаётган ислохотлар жараёнида маънавият ва демократия масалаларига алоҳида эътибор қаратилмоқда. Чунки маънавият орқали инсон ўзлигини англаб етиши ва шу асосда ҳаётини эркин изга солиши ҳамда бошқариши мумкин. “Демократия” эса сиёсий-фалсафий тushuncha сифатида халқ ҳокимиятчилиги, сайлов тизими, инсон ҳуқуқлари, ҳурфикрлик, этиқод эркинлиги, парламентаризм, сиёсий онг ва сиёсий маданият, жамият ва давлат ишларини бошқаришда иштираётган этиш, эркин яшаш тарзи каби ранг-баранг ҳодисаларни ифода этади. Бундан кўринадики, маънавий ўзликни англаш ижтимоий онг ва тафаккур шакли бўлса, демократия ижтимоий-сиёсий фаолият билан боғлиқ хатти-ҳаракатлардир.

Одатда демократиянинг қандай тарзда намён бўлиши маънавий жиҳатдан ўзликни англаш хусусиятлари орқали белгиланади. Шу сабабли мамлакатимизда демократик ислохотлар шарқона одоб-ахлоқ меъёрларига мувофиқ равишда тараққий этаётганини эътироф этиш жоиз.

“Шарқона демократия” деб аталаётган бу жараёнда инсон хатти-ҳаракатлари, ижтимоий муносабатлар, жамият ва давлат бошқаруви ҳам маънавиятга таянади.

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, Ўзбекистонда амалга оширилаётган демократик ўзгаришлар ижтимоий-сиёсий тузум, унинг институтлари, тузилмалари, бошқариш усуллари ислоҳ қилишдангина иборат эмас, албатта. Улар кишиларни эски қарашлардан, боқимандачилик кайфиятидан халос қилиб, уларнинг онгида туб ўзгаришлар яшашни ҳам назарда тутаяди.

“Онг” консерватив ҳодиса бўлгани сабабли инсон эскича қарашлар, тамойиллар, ай-

ниқса ёндашишлардан дарҳол воз кечолмайди. Шу боис эски ёндашишларнинг зарарли томонларини ҳар томонлама асослаб бериш, янги ғояларни яратиш, ишлаб чиқиш, янги мафқурани тарғиб этувчи кучларни тўплаб, уларнинг интеллектуал салоҳияти ва фаоллигидан самарали фойдаланиш зарур.

Ўзбекистон том маънодаги демократик кадриятларни ҳаётга татбиқ этиш ва уларни фуқароларнинг дунёқараши, ҳаёт тарзи, ижтимоий борлигига айлантириш имконига мустақилликдан кейингина эришиди. Бинобарин, юртимизда демократик жараёнларнинг бошланганига ҳали кўп вақт бўлмади. Бундай шароитда “тўлиқ демократия”ни талаб этиш, демократик институтлар фаолиятини илғор давлатларнинг тажрибаларига нисбатан баҳолаш тўғри эмас.

Шахснинг демократик жараёнларда фаол қатнашиши унинг ўзини маънавий-руҳий нуқтаи назардан эркин сезишига ҳам кўп жиҳатдан боғлиқ бўлади. Чунки маънавий ўзликни англаш, маънавий эркинликка интилиш ушбу эркинликни ҳаётий эҳтиёж сифатида идрок этишдир.

Ҳозирда юртдошларимизда ақл-идрок, интеллектуал салоҳият ва маънавиятга ишонч тобора ортиб бормоқда. Албатта, бу борада ҳали ечимини кутиб турган айрим муаммолар ҳам мавжуд. Аммо шунга қарамай, юртдошларимизда ўзлигини англаш ва намён этиш истаги барқарор кадриятга айланиб улгурди. Бу эса мамлакатимизда амалга оширилаётган ислохотларнинг изчиллиги ва уйғунлигидан далолатдир.

Ваҳоб ҚҶЧҚОРОВ,

фалсафа фанлари номзоди

Til — millat sharafi

Мамлакатимиз Конституциясининг 4-моддасида Ўзбекистоннинг давлат тили ўзбек тили экани, давлатимиз ўз ҳудудида истиқомат қилувчи барча миллат ва элатларнинг тиллари, урф-одат ва анъаналари ҳурмат қилинишини таъминлаши, шунингдек, уларнинг ривожланиши учун шароит яратиши кафолатланган. Бундан ташқари, “Давлат тили ҳақида”ги қонунда ҳам ўзбек тилининг мамлакатимизда давлат тили сифатида амал қилишининг ҳуқуқий асослари белгилаб берилган. Унга кўра, мамлакат ҳудудида яшаб турган барча миллат ва элатлар тилларининг эркин амал қилиниши таъминланади. Ушбу тиллар равнақ топиши, уларга ҳурмат билан муносабатда бўлиш учун шароит яратилиши эътироф этилади.

Мамлакатимизда “Давлат тили тўғрисида”ги қонун қабул қилинганидан кейин унинг ижроси билан боғлиқ бир қанча тадбирлар амалга оширилди. Биргина Тошкент шаҳрида корхона, ташкилот, турли муассасаларда давлат тилини ўрганиш бўйича 500 га яқин ўқув курслари ташкил этилиб, уларда 12 минг нафардан зиёд киши таҳсил олди. Бундан ташқари, шаҳар кўчаларидаги шиорлар, транспарантлар, эълонлар, афишаларни ўзбек тилида ёзиш йўлга қўйилди. Ташкилот, муассаса, корхоналарда таржимонлик лавозими штатлар рўйхатига киритилди. Ўзбек тилида ёзишни биладиган котибалар тайёрлаш курслари очилиб, уларга малакали тилшунос мутахассислар жалб этилди.

Мустақилликнинг дастлабки йилларида ҳукуватимиз томонидан давлат тили сиёсатини янада самарали амалга оширишга қаратилган бир нечта дастурлар ишлаб чиқилди. Уша йилларда фаолият кўрсатган Атамашунослик қўмитаси маълумотларига кўра, ўтган асрнинг 90-йилларида фаннинг ҳамма тармоқларида русча ва рус тили орқали тилимизга кириб қолган илмий-техник атамалар 70-80 фоизни, кимё фанида эса 90-95 фоизни ташкил этган. Кўриниб турибдики, ўша пайтда мукамал атамалар луғатини тузиш, дарслик яратиш ва ўқув даргоҳларида ўзбек тилида дарс соатлари сонини кўпайтириш жуда катта муаммага айланган эди.

Шу ўринда айтиб ўтиш жоизки, ўзбек тилига давлат тили мақоми берилиши жараёни осон кечгани йўқ. Дунёвий иборалардан бутунлай воз кечиш ё кечмаслик масаласи мутахассислар томонидан кўпгина баҳс-мунозараларга сабаб бўлди. Қонун қабул қилинган, унинг асосини қайси ёзув ташкил қилиши мумкин, деган муаммо долзарб аҳамият касб этди. Алифбо масаласидаги турлича фикрлар оммавий ахборот воситалари орқали жамоатчиликка хабар қилиб турилди ва бу борадаги турли таклифлар кенг ёритиб борилди. Жамоатчилик муҳокамаси асосида 1993 йилнинг 2 сентябрида “Лотин ёзувига асосланган ўзбек алифбосини жорий этиш тўғрисида”ги Қонун қабул қилинди. Унда Халқ таълими, Олий ва ўрта махсус таълим вазирликлари, Фанлар Академиясининг Тилшунослик институти зиммасига лотин ёзувидаги ўзбек алифбосининг мукамал шаклини ишлаб чиқиш вазифаси юкланди. Шундан сўнг янги алифбо ва имлони ҳаётга жорий этиш юзасидан қизгин иш бошланди. Вазирлар Маҳкамасининг 1995 йил 24 августдаги “Ўзбек тилининг асосий имло қоидалари”ни тасдиқлаш ҳақидаги қарори бу жараёни янада тезлаштирди. Шу йили таниқли тилшунос олимлар Ш. Раҳматуллаев ва А. Ҳожиёв томонидан “Ўзбек тилининг имло луғати”, С.Ризаевнинг “Имло ва талаффуз луғати” чоп қилиниб, кенг жамоатчилик эътиборига ҳавола этилди.

Хулоса ўрнида айтсак, ўтган йиллар мобайнида давлат тилини ҳаётга жорий этиш борасида кўплаб ижобий ишлар амалга оширилди ва бу жараён ҳамон давом этмоқда. Бунга 80 мингга сўз ва сўз бирикмасини ўз ичига олган “Ўзбек тилининг изоҳли луғати” чоп этила бошланганини мисол сифатида келтириш мумкин.

Глобаллашув даври деб аталаётган ҳозирги шароитда она тилимиз софлигини сақлаб қолиш ҳамда янада бойитиш учун унга чексиз муҳаббат ҳисси билан ёндашишимиз зарур. Зеро, тил ўзлик тимсоли, миллат ифтихори ҳисобланади.

Лаълихон СОБИРОВА,

тадқиқотчи

Shaxsning siyosiy manfaatlari

Инсоннинг ҳар қандай фаолияти замирида энг аввало шахсий манфаатлар туради. Бу тарихда кўп бора исботланган ҳақиқат. Улуғ рус ёзувчиси Ф.Достоевский “Дунёдаги ҳамма нарса шахсий манфаатдорлик асосида қурилган”, дея эътироф этган бўлса, манфаатлар муаммосини илмий асосда тадқиқ этган ўзбек олими Б.Иминов “халқ ҳаётини манфаатлар бошқаради”, деган хулосага келган.

Сирасини айтганда, фалсафа илмида манфаатлар, жумладан, шахс манфаатлари таҳлилига ҳамisha катта эътибор қаратилган. Мазкур муаммони илмий асосда тадқиқ этиш жараёнида олимлар “манфаат” тушунчасига субъектнинг қадриятлари тизимини ифодаловчи тушунча; ижтимоий шарт-шароит ва ижтимоий муносабатлар маҳсули; инсон фаолиятининг манбаи — унинг йўналишларини белгилаб берувчи куч-қудрат, деган таърифларни билдириб ўтган. Бинобарин, манфаат — субъектнинг қадриятлари тизимини ифодаловчи, инсон фаолиятининг манбалари ва йўналишларини белгилаб берувчи ижтимоий-фалсафий тушунчадир. Манфаатлар ижтимоий шарт-шароит ва муносабатлар маҳсули саналиб, шахс, ижтимоий гуруҳ, жамият ёки давлатга тааллуқли бўлади. Шунингдек, манфаатлар ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва маънавий-маданий соҳаларга ҳам оид бўлади. Улар орасида шахс сиёсий манфаатлари ўзига хослиги билан ажралиб туради. Чунки жамиятда намоён бўладиган ҳар қандай манфаат тури сиёсат билан боғлиқ тарзда шаклланади ҳамда ривожланади. Қолаверса, ҳар қандай сиёсат ҳам муайян субъектлар манфаатларининг ифодаси ўлароқ вужудга келади. Бошқача айтганда, манфаат ҳамisha сиёсатнинг таянч нуқтаси ҳисобланади.

Шахс сиёсий манфаатлари унинг сиёсий қадриятлари тизимини ифодаладиган, сиёсий фаолиятининг манбалари ва йўналишларини аниқлайдиган феномен бўлиб, жамиятдаги ижтимоий-сиёсий вазият ва ижтимоий муносабатлар таъсирида шакллана боради. Шахс сиёсий манфаатлари аввало унинг давлат, ҳокимият, мавжуд тузумга нисбатан муносабатини, давлат бошқарувидаги иштирокини ифодалайди. Шахс сиёсий манфаатлари унинг сиёсий фаоллигини намоён этишига даъват қилувчи энг муҳим ижти-

мой омилдир. Бундай муносабат дастлабки давлатлар ва синфларнинг пайдо бўлиши билан юзага келган.

Маълумки, жамият турлича манфаатларга ва уни турли даражада қондириш имкониятига эга бўлган шахслардан ташкил топган. Шу боис жамият вужудга келган вақтдан бошқарув тақозо этилган. Яъни жамият бошқарувсиз мавжуд бўлиши мумкин эмас эди. Ушбу зарурият давлатни вужудга келтирди. Давлат бошқаруви эса сиёсий бошқарув демакдир. Унинг асосий вазифаси жамият аъзоларининг турли-туман манфаатларини мувозанатга келтиришдан иборат эди. Бу жуда мураккаб вазифа ҳисобланиб, у давлат бошқарувининг муайян воситалари орқали амалга оширилган.

Таъкидлаш ўринлики, жамият тараққий этиши билан ушбу тараққиётга ҳамоҳанг тарзда шахс сиёсий манфаатлари ҳам ўзгариб борди. Чунки, шахс сиёсий манфаатларининг ички моҳиятини жамиятдаги объектив вазият белгилайди. Яъни унинг мавжуд тузумга нисбатан муносабати, айниқса, сиёсий ҳокимият тизимида унинг эгаллаган мавқеи шахс сиёсий манфаатлари шаклланишида муҳим аҳамият касб этади. Шахс сиёсий манфаатлари жамият тараққиётига мос ҳолда ҳаракат қилиб, ушбу тараққиётни шахс ва жамият, жамият ва шахс манфаатлари ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг муштараклиги таъминлайди. Бунга мутаносиб равишда шахс сиёсий манфаатларининг хусусияти ҳам жамият тараққиётининг мезонлари билан боғлиқ ҳолда кечади. Агар бу мезонлар фуқаролар манфаатларидан келиб чиқса, сиёсий манфаатлар инсонпарвар характерга эга бўлиб, шахс ва жамият манфаатларининг уйғунлашуви рўй беради. Агар жамият тараққиётининг мезонлари фуқаролар манфаатларига зид бўлса, низоли вазиятлар вужудга келиши мумкин. Давлатимиз раҳбари Ислам Каримов таъкидлашича, “Бугун жамиятнинг мураккаб ривожланиш даврида манфаатлар ўртасидаги низоларга эътибор бермаслик хавfli ижтимоий ҳолатларга олиб келиши мумкин” (*Ўзбекистон XXI асрга интиломқда. Т., “Ўзбекистон”, 2000, 139-бет*). Шу сабабли шахс ва давлат ўртасидаги ўзаро муносабатларда ҳамisha инсон манфаатлари устувор бўлиши керак.

Жамиятда юз берадиган ўзгаришлар натижасида шахс сиёсий фаоллиги ҳам орта боради. Шунингдек, шахс сиёсий манфаатларининг шаклланиши ҳамда рўёбга чиқиши кўп жиҳатдан шахснинг индивидуал хусусиятларига ҳам боғлиқ. Шахснинг сиёсий етуклиги, сиёсий жараёнларда фаол иштирок этиши унинг сиёсий манфаатларини намоён этиш имкониятини оширади.

Маълумки, ҳеч бир киши якка ўзи ҳаракат қилиб ўз сиёсий манфаатларини қаноатлантира олмайди. Шу боис сиёсий манфаатларини бошқалар манфаатлари билан мувофиқлаштирмай туриб ҳал эта олмаслигини англаб етгач, бошқалар билан ўзаро ҳамкорликка киришади. Ушбу ҳамкорлик турли хил жамоат ташкилотлари, сиёсий партиялар воситасида амалга оширилади. Бундан ташқари, шахс сиёсий манфаатларининг таъ-

минланишида оммавий ахборот воситаларининг ҳам ўрни беқиёсдир.

Хулоса сифатида шуни таъкидлаш лозимки, манфаатлар турли-туман кўринишларда намоён бўлиб, унинг энг ёрқин ифодасини сиёсий манфаатларда кўриш мумкин. Чунки ҳар ким манфаатларини ифода этиш, қаноатлантириш учун мавжуд ҳокимият тизимига нисбатан муайян тарзда муносабат билдириши, фаолият кўрсатиши зарур. Жамиятда намоён бўладиган ҳар қандай манфаат сиёсат билан боғлиқ ҳолда шаклланишини ҳисобга олсак, ҳар бир шахснинг сиёсий маданиятини ошириш, уни сиёсий жараёнларга жалб этиш бажарилиши лозим бўлган муҳим вазифалардан саналади.

Рустам БОЙМАТОВ,

*Қарши Давлат университети
тадқиқотчиси*

Кишилиқ жамияти тарихида давлат бошқарувининг муҳим шакли бўлган ҳокимият тушунчасига турли-туман таъриф берилган. Масалан, қадимги юнон мутафаккири Арасту асарларида “сиёсат” атамаси ҳокимиятни англатган. Платон ҳокимиятни қироллик, оталар, оналар, қариялар, озчилик ва кўпчилик ҳокимияти каби турларга ажратган ҳамда жамиятнинг барча соҳаларида унинг мавжудлигини эътироф этган. Унинг фикрича, ҳар қандай муносабат тури ҳокимиятдир. Бироқ бу таърифни фақат озчилик ва кўпчилик ҳокимияти, сайланган ва сайланмаган ҳокимият, қонуний ҳокимиятга нисбатан татбиқ этиш мумкин, холос.

Қадимги Хитойда яратилган “Шан вилояти бошқаруви китоби” асарида ҳам ҳокимият тушунчаси “сиёсат” тушунчаси орқали англатилган. Унда ҳокимиятга қуйидагича таъриф берилган: “Давлатда қонун, ишонч ва ҳокимият орқали тартиб ўрнатиш мумкин. Қонун ҳукмдор ва амалдорлар тўлиқ риоя қиладиган талаб бўлса, ишонч ҳукмдор ва амалдорлар биргалиқда вужудга келтирадиган жараён ҳисобланади. Ҳокимиятни эса бир одам идора қилиши керак”.

Кўриниб турибдики, қадимги даврдаги таълимотларнинг аксариятида ҳокимиятга ўзаро муносабат сифатида қаралган. Айрим

манбаларда мазкур муносабат ичига жамиятнинг бошқа соҳалари ҳам киритилган ва ҳокимият муносабати сифатида талқин қилинган. Бу эса мазкур тушунчанинг маъно кўлами кенгайиши ва ўз мазмунидан узоқлашиб кетишига сабаб бўлган.

Ўрта асрларда ҳокимият ҳақидаги таълимотлар янада такомиллашиб, ҳукмдорлар учун махсус қўлланма сифатида асарлар яратилган. Европа “Уйғониш даври”нинг машҳур сиймоларидан бири Никколо Макиавеллининг (1469-1527 йиллар) “Ҳукмдор” асарида ҳукмдорга тааллуқли бўлган хусусият — фазилатларга баҳо берилиши билан бирга ҳокимиятни бошқариш борасида йўл-йўриқлар ҳам кўрсатиб ўтилган. Асарда антик мутафаккирлардан фарқли ўлароқ ҳукмдорларга хос фазилатларгина эмас, фуқаровий муносабатлар ҳам инobatга олинган. Айрим ўринларда эса фуқаро ва ҳокимият ўртасидаги кескин муносабатларда ўзаро келишув муҳим самара бериши мумкинлиги хусусида сўз юритилган.

Инглиз файласуфи Томас Гоббс (1588-1670 йиллар) бошқариш қобилиятига эга кишилар бошқаларга нисбатан ҳурматга лойиқ бўлиши лозим, деган ғояни илгари сурган.

Яна бир инглиз файласуфи Жон Локк (1632-1704 йиллар) ҳокимият тушунчасини

бундай изоҳлаган: “Хукмдор халқ устидан зулм ўтказмаслиги керак, негаки, бошқарув ҳақида нотўғри мулоҳаза тарқалиши мумкин. Шунингдек, “сиёсий ҳокимият” атамасига тўғри таъриф бериш муҳим аҳамият касб этади. Масъул шахснинг оддий фуқаро устидан ҳукмронлигини отанинг бола, хўжайиннинг хизматкор, эринг хотини, хожанинг қуллар устидан ҳукмронлигидан ажратиш имкони бўлсин. Мазкур бошқарув турлари бир кишининг қўлида тўпланган бўлса ҳам, бу муносабатларга турли нуқтаи назардан қаралса, давлат ва бошқарувчи ўртасидаги фарқ яққол кўринади”. Файласуф жамиятда ихтиёрий муносабат ҳукмрон бўлиши мумкин эмаслиги, уни муайян тартибда чегаралаш лозимлигини таъкидлаши баробарида бошқарув муносабатларининг сиёсий жиҳатларига кўпроқ эътиборни қаратган. Бундан ташқари, у фақат ҳокимият сифатида сиёсий муносабатларни эътироф этиб, қолганларини жамиятда азалдан мавжуд бўлган алоқалар деб ҳисоблаган. Бундай таърифлар ўрта асрларда ҳам ҳокимият тушунчасига бирёқлама ёндашилганини кўрсатади.

Ўтган асрда ҳокимият тушунчасига нисбатан бир-бирини инкор этувчи турлича назариялар пайдо бўлди. Энди ҳокимият тушунчасига эмас, ҳокимиятнинг қандай чеклаш масаласига асосий эътибор қаратила бошланди.

Бу даврда ҳокимият концепциясини мукамал ишлаб чиққан олимлардан бири Питер Блоудир. У ҳокимиятнинг салбий таъсир чораларини чеклаш лозимлигини таъкидлаб, зўравонлик билан қатъиятлилик бир-биридан фарқ қилиши зарур, деган фикр-ни илгари сурган.

Ҳокимиятга ижтимоий алмашинув сифатида ёндашган олим қарашларида мунозарали жиҳатлар ҳам йўқ эмас. Хусусан, ҳокимиятга ҳолисона эмас, балки субъектив баҳо бергани — ҳар бир томонга аниқ вазифалар юклангани анча баҳсталаб масала ҳисобланади.

Хуллас, “ҳокимият” тушунчаси Шарқда асосан анъана ва қадриятларга боғлиқликда талқин этилса, Фарбда муайян маънодаги муносабат сифатида тушуниланган. Қадимда ҳам, ҳозирги даврда ҳам Шарқ ва Фарбда бундай фарқли жиҳатларни кўплаб санаш мумкин. Бироқ уларнинг бирини иккинчисидан устун қўйиб бўлмайди. Чунки, ҳар бирининг ўзига хос ютуқ ва камчиликлари мавжуд. Бинобарин, Шарқ сиёсий таълимотларида ҳокимият талқини халқни жиҳтлаштиришни назарда тутса, Фарбда бу ҳолат ўзаро келишувга асосланган. Шу билан бирга ўз даврида улар жамиятни бошқаришда асқотгани шубҳасиз. Бу эса жамият тараққий этгани сари тушунча ва дунёқарашлар ҳам ўзгариб боришидан далолатдир.

Дилноза ҚАРШИЕВА,

сиёсатшунос

Jamiyatimiz maqsadi

Фуқароларда янгича онг, эркин тафаккур ва замонавий дунёқараш, салоҳиятли фаолият, соғлом ижтимоий муҳит ва муносабатлар маданиятини шакллантиришда ижтимоий идеал алоҳида аҳамият касб этади. “Ижтимоий идеал” деганда ғоялар, қарашлар ва таълимотлар мажмуаси тушунилади. Ҳозирги шароитда эса идеал маънавият ва ахлоқий-эстетик қадриятлар ўзаги бўлган эзгулик ва яхшилик, тинчлик-осойишталик, адолатпешаликни ифодаловчи кўп қиррали тушунчадир.

Санъатшунослик фанлари номзоди Саида Аъзамхўжаеванинг “Ижтимоий идеал ва маънавий ҳаёт” рисоласи ҳозирги вақтда жамиятимизда содир бўлаётган ислохотлар ривожини, идеал ҳақида қарашларнинг уларга

ижобий таъсири масаласига бағишланган. Унда ижтимоий идеалнинг мазмун-моҳияти, сиёсий-ижтимоий, ахлоқий-эстетик жиҳатлари, илмий-назарий ва амалий аҳамияти илмий асосда таҳлил этилган.

Шу ўринда айтиб ўтиш жоизки, ижтимоий идеалнинг тарихий илдизлари Шарқ ва Фарб фалсафасидаги илғор ғоя-қарашларга бориб тақалади. Хусусан, юнон фалсафасида ижтимоий идеал талқини маърифатли давлат, ахлоқий баркамоллик, эстетик гўзаллик, маънавий етуқлик каби ғояларда кўзга ташланса, Шарқ фалсафасида идеал билан боғлиқ ғоялар конфуцийлик, буддавийлик, зардуштийлик ҳамда ислом таълимотида акс этган. Инсонпарварлик, ҳалоллик, поклик, комиллик, эз-

гулик каби инсоний сифатлар, гуноҳ ишлардан сақланиш, илм-маърифатга интилиш, бахтсаодат, эзгу фазилатларга эришиш зарурлиги уларнинг асл моҳиятини ташкил этади.

Бундан ташқари, рисолада етук жамият, бахтиёр ҳаёт, ижтимоий адолат, ижтимоий тенглик, экзистенциализм ва структурализм, конвергенция, фуқаролик жамияти каби назарий-фалсафий концепциялар замонавий нуқтаи назардан таҳлил қилиниб, улардаги идеал тасаввурлар ва образларга хос жиҳатлар атрофлича баён этилган. Ижтимоий идеалнинг мураккаб воқеа экани алоҳида таъкидланиб, шу нуқтаи назардан у ижтимоий-сийсий идеал, ижтимоий-ахлоқий идеал ва бадиий-эстетик идеалларга ажратилган.

Мамлакатимизда барпо этилаётган фуқаролик жамияти, демократик ҳуқуқий давлат, уни инсонпарварлаштириш ва соғломлаштириш, баркамол авлодни тарбиялаш каби масалалар рисолада ижтимоий идеал сифатида тад-

қиқ этилган. Ижтимоий идеал социодинамик воқелик бўлгани боис мустақилликка эришгач, халқ, миллат ижтимоий идеаллардан воз кечмай янги идеаллар яратади. Ўзбекистоннинг стратегик мақсадлари ана шундай янги идеаллардан иборат. Жамият ва баркамол авлоднинг шаклланиши ижтимоий тараққиёт қонунларига мос келадиган идеалларни танлаш, уларни ҳаётий мақсадга айлантириб, олийжаноб ғоялар, тасаввурлар ва тимсолларга интилиб яшашда намоён бўлади.

Саида Аъзамхўжаеванинг мазкур тадқиқоти ана шундай олийжаноб мақсадни маънавий ҳаётга, соғлом турмуш тарзимизга, ёш авлод маънавияти, онги ва қалбига сингдириш йўлида назарий-фалсафий ҳамда ижтимоий-амалий нуқтаи назардан хизмат қилиши билан аҳамиятлидир.

Хотима ШАЙХОВА,

фалсафа фанлари доктори, профессор

Andijonning yoshi nechada?

Фарғона водийсидаги йирик шаҳарлардан бири — Андижон бой тарихга эга. У ёзма манбаларда илк марта IX асрда бу ерга сафар уюштирган сайёҳ олимлар (Мақдсий, Истахрий ва бошқалар) асарларида “Андукон” номи билан тилга олинган. Ана шу манбалар ўтган асрнинг ўрталаридан бошлаб бу шаҳарнинг пайдо бўлишини IX аср билан боғлаб талқин этиш имконини беради. Лекин Андижон ўтмиши билан илк бора жиддий шуғулланган тарихчи ва шарқшунос олим С.Жалиловнинг фикрича, бу талқин мутлақо нотўғри. Чунки аслида илгаридан мавжуд бўлса ҳам, номи ёзма манбаларда тилга олинмаслик ҳолати кўплаб шаҳарлар тарихига хосдир.

Милоддан аввалги II аср сўнггида Марказий Осиё, жумладан, Фарғона водийсига саёҳат қилган Хитой элчиси Чжан Цзяннинг маълумотларига кўра, ўша даврда бу минтақада 70 га яқин катта-кичик шаҳарлар ва қалъали қишлоқлар мавжуд бўлган. Андижон кўҳна Хитой солномаларида тилга олинган ана шу истиқоматгоҳлардан бири эканига шак-шубҳа йўқ. Бу жой илк ўрта асрларда унга турк қабилаларининг кўчиб келиб, муқим яшаб қолиши муносабати билан “Андукон” — “Андигон” — “Андижон” номини олган шаҳарга асос бўлган. Шу хулосага асосланиб, Андижон шаҳ-

рининг пайдо бўлишини милоддан аввалги биринчи ёки милодий биринчи асрлар билан белгилаш лозим. Ўзбекистон Фанлар Академияси Археология илмий-текшириш институти ҳам ўтган асрнинг 70-йилларида мазкур шаҳарнинг қадимшунослик харитасини тузиш муносабати билан ана шундай хулоса билдирган эди. Ўшанда бу хулоса Андижон шаҳрида олиб борилажак кейинги археологик текширишлар жараёнида янги ашёвий далиллар билан асосланиши ва ўзининг узил-кесил илмий тасдиғини топишига умид билдирилган эди. Лекин шуни таассуф билан айтиш лозимки, бундай қазिशма ишларига бир неча ўн йиллар мобайнида қўл уриш имкони бўлмади. Ниҳоят, 2000 йилда халқаро Бобур жамғармаси кўмагида Андижон экспедицияси фаолияти қайта тикланди ва ҳозирги вақтда бу тўхтаб қолган ишлар яна давом этирилмоқда.

Шу вақтгача қазिशма ишларининг объекти сифатида Андижон шаҳрини қадимдан сув билан таъминлаган асосий манба — Оқбўра дарёсининг бу истиқоматгоҳни шарқий томондан айланиб оққан ўзани бўйлари ва унинг Қорадарё рудхонасига туташган соҳаси (ҳозирги Оқёр атрофлари) танланган эди. Бу эса мантиқан Андижон шаҳрининг энг

қадимги ўзак қисмини ҳам унинг шимол томонидан қидирган маъқул, деган хулосага олиб келади. Шу боис бу жалба археологик текширишлар учун қўшимча объект сифатида Сарвонтепа, Чордонатепа, Қўштепа, Яккатепа ва Окғур каби ёдгорликлар ҳам белгиланди. Андижон шаҳрининг кўҳна маркази деб ҳисоблаб келинаётган “Арк ичи”дан жанубий-ғарбий томонда жойлашган бу тепаликлар бағрида янгидан-янги ашёвий далиллар бериши мумкин бўлган маданий қатламлар мавжуд. Кези келганда, 2000-2003 йиллар мобайнида тадқиқ этилган Сарвонтепа ва Чордонатепа ёдгорликлари кўплаб қимматли маълумотлар берганини айтиб ўтиш жоиз. Чунончи, Сарвонтепа бағри очиб ўрганилганда, тўрт метр чуқурликда ҳозиргача яхши сақланган ва қалинлиги бир метрча келадиган қатламга дуч келинди. Бу ердан бир неча сопол идишлар кавлаб олиниб, уларнинг эраиздан аввалги VI-IV асрларга мансуб экани аниқланди. Бу эса Фарғона водийсида шаҳарлар тараққиётининг “Эйлатон” номи билан юритилувчи босқичга тааллуқли демакдир. Ушбу тепалиқда эраизнинг бошлари, яъни I-IV асрларга мансуб маданий қатлам ҳам очилди. Унинг бағридан ўша даврга мансуб сопол идиш бўлаклари ва тошдан ясалган меҳнат қуроллари топилди. Сарвонтепада қалъанинг емирлимай қолган бир бўлаги ҳам очилди — унинг баландлигини 5-6 метр, эини эса 6-7 метр, деб чамалаш мумкин. Афтидан, бу мудофаа девори тарихда “антик” деган ном билан юритилувчи даврнинг охирига (милоддан аввалги II — милодий I асрлар) тааллуқли бўлса керак. Уни Андижоннинг қадимги шаҳристон қисмини ўраган девор, деб ҳисоблаш мумкинми-йўқми, буни келгусидаги қозиш ишлари аниқлаб беради.

Андижон экспедицияси қўлга киритган маълумотлар бу борадаги қарашларни бир мунча бойитса-да, лекин шаҳар ёшини илмий асосда аниқ белгилаш учун етарли эмас. Аммо ушбу ашёлар бугунги Андижон шаҳри ўрни бундан 2400-2500 йиллар илгари ҳам аҳоли зич яшаган жой бўлганини тасдиқлайди. Сарвонтепадаги археологик текширишлар бу истиқоматгоҳнинг сув таъминоти хусусида ҳам баъзи янги фикрларни айтиш имконини беради. Фикримизча, милоддан аввалги биринчи минг йиллик ўрталаридаёқ бу ерда сунъий канал — Андижонсой барпо этилиб, унинг воситасида Қорадарёдан сув олиб келинган. Бундай йирик сугориш иншоотларини бунёд этиш ўз-ўзидан бўлмаслиги аниқ. Бунинг учун жамиятнинг ишлаб чиқариш кучлари маълум даражада ривожланган, бошқарув ҳам шунга мутаносиб бир мунча марказлашган бўлиши зарур. А.Асқаров, Ю.Заднепровский, Б.Матбобоев, Г.Иванов кабиларнинг илмий хулосаларига кўра, бу даврда Фарғона водийсида илк давлатчилик белгилари шаклланиб бўлган. Бинобарин, Андижонсой каби канални қуриш учун барча шарт-шароитлар муҳайё эди. Андижон шаҳрининг табиий рельефи ва қадимий Арkning жойлашиши ҳисобга олинса, Сарвонтепа аҳолиси Андижонсой сувидан ичгани маълум бўлади.

Хулоса сифатида шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, халқаро Бобур жамғармаси кўмаги билан Андижон шаҳрида олиб борилаётган археологик текширишлар яқин йиллар ичида ўз самарасини бериши ва бу кўҳна шаҳар ёшини илмий асосда аниқ белгилаш имкони вужудга келишига шак-шубха йўқ.

Зоҳиджон МАШРАБОВ,

тадқиқотчи

Qonunsiz da'volar himoyachisi

Ҳокимиятни зўравонлик билан қўлга киритган большевиклар собиқ империя судларини тугатиб, бу тизимни энг демократик ва адолатли даражага юксалтириш ваъдасини берди. Бу муассасаларни “халқ судлари” дея номлагани бунинг далилидир. Бироқ бу ташкилотларнинг халқ манфаатини ҳимоя қилиш ўрнига, муттасил равишда, давлат идораларининг тазйиқи остида фаолият юритиб, ҳукм-

рон партиянинг қонунсиз даъволари ҳимоячисига айлантирилганини тасдиқлайди.

РСФСР Халқ Комиссарлар Совети қабул қилган суд ҳақидаги биринчи декретга асосан 1917 йил 12 декабрда Туркистонда суд тўғрисида буйруқ эълон қилинди. Ушбу буйруққа кўра собиқ империя судлари тугатилиб, 1918 йил 1 январдан совет судлари ташкил этилиши лозим эди. Ҳақиқатда эса халқ суд-

ларини ташкил этиш учун қарийб икки йил вақт сарфланди. Яъни совет халқ судлари 1919 йил 1 июлдан иш бошлади. Халқ судларининг ҳукм ва қарорларини кассация тартибида кўриш учун уларнинг вилоят кенгашлари ташкил этилди.

Сиёсий тузумнинг беқарорлиги, суд қонунчилигининг тез-тез ўзгариб туриши тизимда парокандаликни кучайтирди. Шу боис Туркистондаги халқ судлари ўта нотекис ва зиддиятли фаолият юритди. Ушбу ҳолат вилоятлар бўйича таҳлил қилинганда яққолроқ намоён бўлади. Чунончи, Сирдарё вилоятида халқ судлари молиявий томондан жуда ночор аҳволда бўлган. Судьяларга маош тўланмас, ҳатто суд жараёни учун ҳам маблағ йўқ эди. Бунинг оқибатида ишлар йиллаб судда кўрилмай ётиши одатий ҳолга айланган. 1920 йил 1 август ҳолатига кўра Сирдарё вилоятидаги халқ судларида 11847 та иш кўрилмай тўпланиб қолган (*ЎзР МДА. 38-фонд, 2-рўйхат, 95-йиғма жилд, 38-варақ*). Ушбу ҳолат юзасидан вилоят кенгаши раиси А.Расулов Адлия халқ комиссариятига куйидагиларни маълум қилган: “1919 йил январдан Туркистонда иш бошлаган янги совет судлари қонунийликни ҳаётга жорий этиши лозим эди. Ўтган даврда биз гувоҳ бўлдикки, суд ўзига юклатилган вазифани бажара олмади” (*Ўша манба*).

1920 йил 16-23 октябрда Тошкентда бўлиб ўтган Сирдарё вилоят судьяларининг қурултойида халқ судлари фаолиятидаги муаммолар аёвсиз фош этилган. Жумладан, Пискент участка судьяси Жўра Султонов терговчилар йўқлигидан ишни терговсиз кўраётгани, Туркистон уезд 4-участка судьяси Утегенов ҳокимият идораларидан мустақил фаолият юритишга уринган ёки мансабдор шахсларга маъқул келмайдиган қарор қабул қилган судьялар тез-тез алмаштирилаётганини маълум қилган. Қурултойда таъкидлаб ўтилганидек, адолат қарор топмагани учун аҳоли судга муурожаат этмас ва совет судлари омма ўртасида ҳеч қандай нуфузга эга эмас эди.

Самарқанд вилоятида 55 та халқ судидан атиги 24 таси иш юритган. Қолганлари мутահассис ва маблағ йўқлигидан фаолият кўрсатмаган. 1919 йил ноябрь-декабрь ойларида Адлия комиссари Р.Капкаев Самарқанд вилоят суд-тергов идораларини тафтиш қилганида бир қатор қонунбузарлик ҳолларини аниқлаган. Жумладан, шаҳар ижрокўмининг буйруғи билан суд жойлашган бино тортиб олингач, судлар фуқароларнинг шахсий уйида фаолият юритишга мажбур бўлган. Халқ судьялари кенгаши раиси А.Емельянов судлар қарийб бадарға қилингани, марказий ҳукумат маҳаллий ҳокимиятнинг буйруқларини бекор қил-

маса, қонуний иш юритиш мумкин эмаслигини таъкидлаган эди.

Фарғона вилоятида 55 та халқ суди ташкил этиш мўлжалланган. Бироқ 1919 йил якуни юзасидан тайёрланган ҳисоботдан маълум бўлишича, 29 судья, 12 терговчи ва 13 ҳимоячи фаолият юритган, холос. Маош берилмаслиги сабаб Ўш ва Эски Марғилонда ходимлар ишлашдан бош тортган.

Тергов ишлари тартибсиз олиб борилган. Фақат шаҳарларда терговчилар жиноят содир этилган жойни кўздан кечириш имконига эга эди. Туман ва қишлоқ аҳолисида жиноят содир этилгани ҳақида хабар олинса ҳам, терговчилар бормаган. Натижада, судга етарли далиллар тақдим этилмаган ва бу ҳол нотўғри ҳукм чиқарилишига сабаб бўлган. 1919 йил 22 августда адлия бўлими раҳбари А.Майстренко вилоят кенгаши йиғилишида судлар тўсиқларга дуч келаётгани, жумладан, ҳарбий фавқулодда тергов идоралари ҳамда компартиянинг суд ишига қонунсиз аралашаётганини маълум қилган эди. Расмий маълумотлардан бирида келтирилишича, фавқулодда тергов комиссияси ва махсус бўлим судьяларнинг ҳукми ва қарорларини бекор қилиб, ишни қайта кўришга буйруқ берар, бу талабни бажармаган судьялар эса қамоққа олинар эди (*ЎзР МДА. 38-фонд, 2-рўйхат, 54-йиғма жилд, 119-варақ*).

Хулоса қилганда, Туркистонда совет халқ судларини шакллантириш ва қарор топтириш жараёни жуда зиддиятли кечди. Сабаби, биринчидан, халқ судлари моддий томондан ҳокимият идораларига қарам эди. Бундан турли давлат идоралари ва мансабдор шахслар судларга босим ўтказишда фойдаланган. Икинчидан, ўз хавфсизлигини таъминлаш тарддудиди бўлган мустабид тузум фавқулодда тергов идораларини ташкил этган ва уларни умумий юрисдикция судларига нисбатан устун қилиб қўйган. Чекланмаган ваколатларга эга бўлган бу идоралар судларга таҳдид қилиб, таъсир ўтказган. Учинчидан, судьялар мавқеига путур етиши омма орасида фавқулодда тергов идораларига нисбатан ҳадик туйғуси шаклланишига сабаб бўлган. Совет ҳокимияти халқни кўркүв ва ваҳимада сақлаб туриш учун атайин фавқулодда тергов идоралари ваколатини кенгайтириб борган. Бир сўз билан айтганда, Туркистонда қарор топган халқ судлари совет ҳокимияти даъво қилганидек “адолат”га хизмат қилувчи “халқ суди” эмас, аксинча, мустабид тузумнинг тўқмоғи сифатида ҳар қандай эркин фикр ва озодлик ҳаракатини жазоловчи қурулға айлантирилган эди.

Дилшод КАМОЛОВ,

ЎзРФА Тарих институти илмий ходими

SUMMARY

In today's "What do you think, my contemporary?" section, law expert Mavdjuda Radjabova reveals her thoughts about such issues as the place of justice in society, the judicial system in the past of our country, legal creativity in a democratic environment and the role of parliament in it, the integrities of morality and law etc.

"Any kind of dilemma that is so frequent in our lives should be resolved in a peaceful manner. Humanity will only survive if the balance between things and compromise are the two fundamentals of modern civilization," — says publicist Sobirjon Yoqubov in his article entitled "Information society: not a dream but reality".

The great Azeri poet Maqsud Shaykhzoda's fate led him to Uzbekistan, but even here he couldn't run away from his misfortunes. Literary scientist Naim Karimov's article headlined "My poetry is a gift from my fate..." is about the life track of the poet — his ups and downs in Azerbaijan and Uzbekistan.

"I don't know whether it is becoming a tradition, but it is an emerging tendency nowadays that one can meet an increasing number of selfish women who measure life with materialistic values rather than romantic ones. This is a tendency that should be examined," — says literary scholar Zuhridin Isomiddinov in his article entitled "The two kinds of women". The issue of the two types of women that is widely and fre-

quently discussed in literature is also the subject of the given article, where the image of women is analyzed in the example of Uzbek, Russian and world literatures.

In “The pearls of creativity” section selected thoughts and impressive words of Abdulla Qahhor in his works like “The new land”, “Aching teeth”, “The last elements”, “My mummies”, “Fairy tales from the past”, “Love”, “The conversation with the youth” are presented to the reader’s attention.

Albert Einstein is not only the originator of the theory of relativity, but he is a great inventor as well. Not everyone knows that such devices as the electrometer, the refrigerator, the magnetized hydrodynamic pumping machine, the hydrosopic compass, the automatic photo camera, the hearing aid and others have a strong connection with his inventions. Philosopher Chori Nasriddinov’s “The inventor that originates from a discoverer” is about this.

“Тафаккур” журналини “Шарқ зийёкори” китоблар марказининг Тошкент шаҳри ва вилоятлардаги барча шахобчаларидан харид қилишингиз мумкин.

Мурожаат учун телефон (Тошкент): 136-55-08